

Малкъар жазычуланы суратлау-адабият, жамауат-санат журналлары

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 1 (179) январь-февраль 2014 ж.

Учредительле –

КъМР-ни СМИ эм жамауат бла дин биригиулени
къырал комитети, жазычуларыны Союзу

Баш редактор
Додуланы Аскер

Редколлегия:

Бешпайланы Муталип
Гадийланы Ибрагим
Гуртуланы Салих
(бёлюмню редактору)
Ёлмезланы Мурадин
(жууаплы секретарь)
Зумакьулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Созайланы Ахмат
Толгьурланы Зейтун
Хубийланы Назир
Шауаланы Хасан

**ЭЛБРУС
МИНГИ ТАУ**

НАЛЬЧИК – 2015

ТОЛГЪУРЛАНЫ Зейтун

ХУТАЙ

3 китап

(Баргъаны. Аллы № 6, 2014)

***

Сагъат ингир алагъа жууукълашханда, Хутайны соруу этилген отогъа ашырдыла. Озуп бара, комиссар Къундурну бла аны эки нёгерин, дагъыда, башха элден болур эдиле, юч-тёрт кишини эследи.

Юдин биягъы столну артында олтуруп тура эди. Кёзлюклери, кюн таякъла жетген болурла, бичакъ бурунуча жылтырап. Сакъалы ариу жюллонгенден туююл эсе, жаякъ батыулары алгъындан теренирек, буруну да жютюрек кёрюндюле.

Хутай олтуруп, сабырланнгандан сора терезе тубюнде шинтикде узун бойлу, арыкъ кишиге эс бургъан эди. Тюз, ансдан кёз жетдиргенликге, аны ким болгъанын билалмады. Къайда кёргенме мен муну деп, сагъышланып, иги кесек мычыды. Артдаракъ сёлешгенден сора эсине тюшюрген эди, НКВД-ны таматасы Антоновду деп.

- Сен «бласха» душманлыкъ этип тургъанынга женгдирип, сокъуранганынги билдирсенг эди, жумушакълыкъ сынар эдинг. Айт, женгдиремисе, сокъуранамыса? - деди Юдин, Антоновдан буюгъуп, базыныгулу сёлешалмай.

Хутай тынгылады.

- Тынгылагъанынга кёре, женгдиресе. Алаймыды?

- Угъай, - деди Хутай, хыны сёлешген ауаз бла. – Болмагъан затны юсюнден къуру соруп тургъандан не файда. Эрикмегенмисе?

Юдин, къол аязы бла столну шибиля таууш этдирип, секирип ёрге турду да, терк олтурду. Жютю бурунуну къанатлары жукъарып, агъардыла.

- Ненча керек болса, анча кере сорлукъма. Айтчы бир – Чегем башларында эллиле сауутланып, «бласха» чабыуулукъ этгенлеринде, сен кимлени къоруулай эдинг?

- Адамларым бла барып, «бласны», жангылгъан жахил сюрюучюлени къоруулай эдим.

- Алаймыды, - деп къууанды Юдин, - «бласха», аны оноуларына сауут кётюргенлени къоруулай эдинг, ала уа душманла болгъанларын билмейми эдинг? - Неге къууанып сёлешгенин иги билалмай, Антоновха къарады. Ол да, анга къарап, баш къакъды.

- Ала душман туююл эдиле, алданнган эллиле эдиле, - деди Хутай,

сабырлыгъын тас этмей. Сакъалы жетип, жыл санындан иги да тамата кёрюнүп.

- «Бласны» душманларына сен алданган эллиле дейсе, - НКВД-ны таматасы Антонов, нек эсе да, ачыулу ышара, Юдинни жанында олтурду – сора бизге бир ангылатчы: Сен, Атто, Федорченко да бирге сюелип тургъаныгъызлай, экигиз сау къалып, ол алданганла Федорченкону марап нек атхандыла? Сиз ёлмей, ол артыкъ нек жоюлгъанды?

- Аны киши да билмейди. Окъну акъылы жокъду, сайлау эте билмейди, - деди Хутай, мындан алда этилген сорууда да алай сёлешгенин унутмай.

- Биледи, окъ бек акъыллыды, - деди Антонов, - Атто да, сен да ол «алданганланы» къоруулагъаныгъызны биле эди сен телиге санагъан окъ.

- Терсине тартып, адамланы керексиз ачытыргъа термилесиз. «Бласны» къоруулагъан сылтау бла кесигизни зыппыкълыгыгъызны бла кир ниетигизни къоруулайсыз.

Эки ёкюл да Хутайны сёзлерин асыры къарыулагъандан, тиллери тутулуп къалгъанча тынгылашдыла. Антонов комиссарны иги да таный эди. Жигитлигини юсюнден да кёп хапар эшитип тургъанды. Энди кесин танымагъанча, эшитмегенча жюрютгенликге. Ким биледи дей эди ичинден НКВД-ны таматасы, блас ючюн кюрешген да болур, тап, кюрешген эсе да алайды. Кюрешдими-къалдымы – иш анда тыйюлдо. Заман къыйын заманды, кюйсоюз, ачы. Сылтау табылып, тутулду эсе, анга къара бетлисе дедиле эсе, угъай, ол акъ бетлиди десенг, ким унарыкъды? Ким унаса да, Къалмукъ улу кечерик тыйюлдо. Антонов да кеси жалынып, къалтырап жашагъанладан эди. Къалмукъ улу не айтады да не этеме деп кечинген. Бюгюн ол Хутайны терслиги жокъду десе, Антонов аны элине дери ашырып къайтыр эди, эллилеринден да кечгинлик тилеп. Не медет, айтырыкъ тыйюлдо: жигит адамланы ол кёрюп болмайды, Хутайны да ол кёрюп болмагъанын, теркирек жерин тапдырыгъыз дегенин да Антонов эшитмегенледен тыйюлдо. Уллу къыралны, «бласны» юсюнден сёз баргъанда, адам дегенинг неди? Аякъ тюпге тюшген чёп. Къурт, терекден юзюлген бутакъ, бутакъдан тюшген чапыракъ. Аякъ тюпге тюшген чапыракъ жер бла къатышланып, къурургъа, чирирге керекди. Сен аны терекге жабышдырсанг да, ол жашилленирик тыйюлдо деп сагъышлана, Антонов Хутайгъа къынгыр къарап иги кесек мычыды. Аны сагъышын бёлюрге, сёзюне сёз къошаргъа базынмай, Юдин да тынгылагъанлай турду.

- Элингде колхоз къуаргъа чырмаулыкъ этип тургъанынга уа женгидиремсе? – деди ахырында Юдин.

- Угъай, - деди Хутай, - анда колхоз жашай эсе, аны мен къурагъанма.

- Колхозну къуаргъа къоймай, душманлыкъ этгенлени къоруулагъанынга уа не айтырыкъса? – деп, Антонов соруугъа къошулду.

- Керексиз дауду ол, душманлыкъ этгенле барысы да тийишли жерлерин тапхандыла.

- Ётюрюкдо ол да! – Антонов къычыргъаны бла тенг отоуну эшигин хыны ачып сёлешди да, эки нёгери бла Къундур кирип келдиле.

- Была сен жашагъан элде ишлеген «тройканы» адамларыдыла, таныймыса быланы?

Хутай абери айтмады, мудах ышарып кьойду.

- Таныйса, танымай амалынг жокъду. НКВД-ны таматасы Къундурну къауумуна къарады: берген къагъытыгъызда айтылгъан шартлагъа энтта да шагъатлыкъ этемисиз?

- Этеме, - деди Къундур, - бизни ишлерге кьоймай эди.

- Мен да этеме шагъатлыкъ, - деди Байдуллах.

- Сен а, Якъуп, не айтаса? Иши сюдлюкге тюшген адамны иги таныймыса? – деди Юдин.

Якъуп, кысхаракъ аягъы таба жантайды:

- Таныйма.

- Къагъытыгъызда айтылгъан шартлагъа шагъатлыкъ этемисе?

- Этеме. Эркин ишлерге, колхозну душманларын къара чёпге алыргъа кьоймай эди.

- Сау болугъуз. «Бласны» тюз ниетли адамларысыз сиз. Барыгъыз, башыгъызгъа эркинсиз, - деди Антонов.

Къундурну къаууму чыгъаргъа, Чегем ауузундан чакъырылгъан эллиле кирип, эшик артына тизилишдиле.

Хутай, аланы юч-тёртюсюн танып, сейирсинди: «Быланы уа манга не дертлери болур?» Бирин а – Чокка улу Аубекирни, иги окъуна таний эди. Чегем ауузунда жашагъанланы къаууму сауут-саба алып, къазауатха чыкыгъанла эдиле эшик артында тизилишип сюелгенле. Сауут-саба кётюргенлери ючюн къара чёпге тюшюп, жесирленип тургъанла. Чокка улу Аубекир а, жаралы болуп, къайры барырын да билмей, атлыланы аякъ тюплеринде сюркеле эди да, Хутай болушуп, ышыкъ жерге элтип сёлешгени эсиндеди: «Жазыкъла, ким терилтгенди сизни «бласны» оноуна къажалулукъ этерге, сизге андан не жетеди?» - дегени.

Антонов, Юдиннге ышанмагъанча, жеринден туруп, сорууну кеси бардырды:

- Сизни ичигизде бу адамны танымагъаныгъыз бармыды? – деп, НКВД-ны таматасы балан бармагъын Хутай таба чюелтди.

- Угъай, - дедиле жесирле бир аууздан.

- «Бласха» чабыууллукъ этгенигизни тюз этгенсиз дегенми эди?

- Айтхан эди, - деди Чокка улу, башын кётюрмей, энишге къарап.

- Къалай айтхан эди?

- блас малыгъызны-миолкюгюзню сыйыргъандан башха зат этерик туююлдо, кишилеча сюелсегиз, хорларыкъсыз деген эди. – Аубекир Антонов бла Юдиннге кезиу къарай, жалынган ауаз бла сёлешди.

- Аны ол сёзлерин сенден сора киши эшитгенмиди?

- Былайда сюелгенлени барысына да айтханды аллай сёзлени, - деди шагъатчыланы башхасы. Хутай анга къарагъан окъуна этмеди. Алданып келген жазыкъ жакхилле, - деди ичинден. Мени жойдурсала, кеслери азат боллукъ сунадыла.

- Алай эсе, былайгъа келип, бу къагъытха къол салыгъыз.

- Айхай, салырбыз, «бласдан» жаныбызны да аямабыз, тейри, - деди Чокка улу...

***

Хутайны иши бошалгъаннга санап, Антонов, ышаргъанын жашырмай, къол аязларын бир бирге ышый, эшикден тышына сёлешди:

- Ашырыгъыз жерлерине быланы.

Олсагъат ушкоклу аскерчиле кирип, шагъатчылары сюрюп кетдиле. Антонов, мудахыракъ болуп къалып, тынгылады. Хутайгъа да къарады. «Кёрдюнгмю, адам адамлыгъын къалай терк малтайды» дегенча, башын шош-шош чайкъады. Сора, экиси да, Юдин бла Антонов, тынгылауны ийгенлей, Хутайны да зинданына ашыртдыла.

Кимден да бек таулулабыз, кишилебиз деп тургъан шагъатчыла ючюн жүреги инжилип, комиссар тапчанына таянды.

***

Окъуп Черек сууну жагъасы бла къыстау, жанын къолуна алгъанча, барып турду. Къайры барырын, къалайда тохтарын да билмей. Не тюрлю болса да, эллиле Мачакны, тап, кеси ахлулары окъуна, ызындан тюшселе, игилик этерик туйюлдюле. Къундур окъуна сансыз къоймаз: ол туугъан къарындашын да аямаз – энди аны жанын сакъларыкъ, тутмакъдан азатландырлыкъ жаланда кесиди. Бу кенг дуняда, бу огъурсуз, кюйсюз дуняда энди ол кеси жаппа-жангызды – ахлу, тенг да жокъ. Шайтанмы къаргъады, жинми урду – алданды, къайнасын чёкдюралмай, тели иш этди. Ол тюрлю сагъыш эсине келип къалып, Окъупну тамагъы бууулду, кёзлери толуп, тийрени кёралмай, жагъадан бир жанына чыгъаргъа кюрешип, таш артына къысылды. Ёпке солууун тьяймай, тамагъы чимдилип, иги кесек мычыды. Атымдан бош тюшгенем, бош, ат юсюнде болсам, кёзге терк урунурма деп къоркъуп, - ол тюрлю сагъышы да къабынып, ёчюлдю. Кесин къарыулугъа санап, базыныулу Окъупну борбайлары тутмай эдиле: къыйылып, ёрге барыргъа унамай. Борбайларым къыйылырча заманым а жетмегенди, хазнамыды эки жыйырма жылымдан энди атлагъан деп да, кеси кесине тырман этди. Жюрегини тыпырдагъаны селейип, кёзлери уа къургъакъсыдыла. Тейри, алыкъын а, деди ичинден, бош хорлатама хомуклыкъгъа, ахши умутум алда ушайды да.

Окъуп, аман тюшонден уянып къалгъанча болуп, жарыды. Тийре да жарыкъды, Черек да жырлап саркъады.

Хар нени да ёз солууу, жашауу, сора ол нек алынып, мугурайып жашаргъа керекди, кимден къоркъуп къачады? Дуня кенгди, агъач къалын, таула бийик, туугъан жери аны букъдуралмаймыды? Бир эски къош неда дорбун табылмаймыды? Кечинир, аны марарыкъла да шошайырла, шошаймасала да, аман кёзлерине жолугъайым...

Окъуп, эсине Байдуллах тюшгенде, бютюн тирилди. Ол къарагъан къысыр тууарлары къошуна жолну биледи, анда аны киши кёрлюк туйюлдю. Байдуллах а, Окъупча, жашаууна уллу кёлкъалдысы болгъан адамды. Сора, бек суймеген адамы Хутайны эшиги жабылып, от жагъасы ёчюле тура эсе, жанын къолуна алып, къайры барады?

Окъуп, арталлыда сабырланып, суу жагъагъа тигеледи. Суу ичип, суусабын къандырды, бетин-къолун жууду. Байдуллахны къошуна жол кёллю болду.

***

Окьуп, бугъа-къала, къалын агъач ичи бла келип, тууар къошну тийресинде тохтады. Туурагъа чыгъып, къошчуланы юслерине барып къалыркъа базыммады: къача, бугъа айланганла аз туююдюле – кимге тюбеп къаллыгъын къайдан билсин.

Окьуп къошну марап-къарап туруп, кеси таныгъан эки жаш адамдан башха киши кърмеди. Эки эллиси да – бири Ушей, экинчиси – Жараш – тынч, менгиреу адамладыла, къоркъурча туююдюле. Болсада, кѣзю кѣргеннге ийнанып, къошха кирип бармады – сакълады, марлады: экисинден башха кърмей, базыныулу болду.

- Мал кѣп болсун, къошугъуз а – кенг, жарыкъ болсун! – Окьуп, жашланы сагъайтырча сѣлешип, туурагъа чыкъды.

Малчыла нек эсе да абызырап, сейирсинип, келгеннге къарадыла.

Ушей алгъа эс жыйып, сѣлешди:

«Сау бол, санга да иги алгъыш жетсин!» - деди.

Жараш абери айтмады. Сенегине таянып, къарамы бла «къонакъны» жаратмагъанын сездирди. Улуу санлы, къызылууурт, жыйырма бла юч-тѣрт жылы толгъан жаш.

Экиси да Окьупну танымагъанладан туююдюле, аман адамгъа, хыйлачы адамгъа санай эдиле. Сора ол кеси жангыз, бери – узакъ къошха, келиучю нек болду? Мал къошда не атасыны башы къалгъанды? Къундурну къуйругъу.

- Къонакъны иги жаратмагъанча кѣрюнесиз, нек эсе да, - деди Окьуп.

- Угъай, угъай, къонакъ Аллахны къонагъыды, - деди Ушей да. Жарашдан таматаракъ, чырайлы жаш. Тизгинин жыя билген: аякъларында жангы гѣн чарыкълары, къара элтирден тѣгерек бѣркчоюгу бла.

- Да, тейри, Жараш а, манга бир азирейли жаныуаргъача къарайды, - Окьуп, бел бауна узалгъан сылтауу бла жанында кероху болгъанын билдирди.

- Бизни да барды «ускогубуз», - деди Жараш, «къонакъ» керохун нек тарт-соз этгенин ангылап.

- Болмай а сизни «ускогугуз», болургъа «керекди», - деди Окьуп, Жарашны эриклериги келип.

Къошха кирип, олтурур-олтурмаз, Окьуп суусап тиледи. Ушей, гоппаннга къуюп, айран берди. Ол аны тогъуп бошагъынчы, къатындан кетмеди.

Къонакъ баштѣбен мычыды, ач эди, келе келгенлей, ашатыгъыз деп къалай айтайым деген акъылы бла тынгылай эди. Ушей тышына чыкъгъанлай, Окьуп бек алгъа от жагъаны сынчылады – сынжыркъа тагъылып тургъан къара чоюнну арсарлы марап, тынгылады. От жагъаны тютюню боугъан къабыргъалада тынгылы къатмагъан тузланган этлени кѣрюп, кеслерин ачдан-суудан къыйнагъаннга ушамайдыла деди ичинден.

Къошда тѣрт мулжар кѣрюп, сагъайды. Байдуллах шахардан къайтхан болмаз, ючюнчюлери уа къайда кѣрюнмейди? Окьуп тышына чыкъды.

- Тёртюнчю нёгеригиз кимди? - деп, Ушейге сөлешди.
- Сен танымагъан адам туююлдою – Адрайды.
- Къайда кёрюнмейди да ол?
- Бир гыржынлыкъ келтирейим деп, элге тигелегенди.

Окъуп, бетине ёртен чапханча болуп, мурулдады. Не мурулдагъанын Ушей ангыламады. Элден сора ол хапар алып къайтырыкъды бери. Аман хапар тюзге, таугъа да терк жайылады. Ючюсю да анга аман кёзден кьарарыкъдыла. Ишден туююлдою ол а. Быладан кьоркъуб а къалай жашасын Окъуп? Не амал анга? Алай, Адрай угъай, ингир бола, къошха Байдуллах къайтды. Окъупну суу жагъада кьойгъан атын да адеж алып.

***

Хутай, жилин кибик созулуп, баргъан эшелонну вагонуну мюйюшюне кысылып олтура эди. Ючмю, тёртмю кюн озду ол эски вагон бла бирге чайкъалып келгенли. Хутай жангыз туююлдою – вагон, аныча он-онбеш, андан да кёп жылгъа деп, Сибирьге ашырылгъанладан тыкъ-тыкъмады. Таулула, къабартылыла, оруслула – барысы да къатыш. Му-гурайгъан, кьыралгъа не хата этип тутулгъанларын иги билмеген жамауат.

Эшик юсюнден таймай, жесирлени сакълагъан эки аскерчи – жаш адамла – оруслула – ала да шош эдиле, мудах. Вагондан тюшерге, башхасында нёгерлерине барыргъа эркинликлери болмагъанла. Алай туююл эсе да, Хутай алай суна эди. Жан аурутуп.

Вагондагъыла барысы да, эштада, малчыладыла, жер сюрюп, мал ёсдюрюп кечингенле. Окъуулары болмагъан, ким биледи, Хутай жангыла эсе да, адамны сыфаты, кийими алдаулу да боладыла.

Кьоншусун таулугъа ушатып, Хутай анга да сагъайды. Ким эсе да, Чегем ауузунданды – къачан эсе да, къайда эсе да комиссар кёргенди – абери айтыб а кюрешмеди. Айтып, айтмай да не этерик эдиле – хар бирини ёз жарсыуу – къайгъысы, шургулукъгъа хорлатып тынгылагъанла.

Не тюрлю эсе да, юч-тёрт кюнню тынгылап келген кьоншула сёлеширге кёллендиле.

- Мен сени таныйма, ант этейим, сен Хутайса, - деди кьоншу.

- Хау, Хутайма. Мен да сени бир эки-кере кёргенме, - деди комиссар, кёз-къаш керип.

- Аллах, Аллах, сора санга да жетгенди бу артыкълыкъ, - деди кьоншу. – «Бласны» тутуругъу ол а, ма санга, дуниягъа айтылгъан жигит Хутай, - сёлешгенни тамагъы бууулгъанча кёрюндю, тап, кёзлери окъуна толдула – сени кибик адамларын жутаргъа кюрешген блас мени кибиклени кьырып нек кьоймайды?

- Не этериксе, къадар бизден кючлюдо: адам эки аякълы, ол жюз аякълы, – деди Хутай, - соргъанны айыбы жокъду – унутуп турама, сен кимладан болуученг?

- Мен Бажаланы Аныуарма. Кулак-чулак дей эдиле. Бир ат бла эки ийнек тутханым ючюн. Мюлкюнгю башынга жау этген блас, - деди Бажаулу. Жыл саны келген, сакъалына акъ ургъан киши. Бетине-сыфатына кёре, тынч, огъурлу адамгъа ушайды.

- Иш «бласда» туююлдою, - деди Хутай, - аны иги ниетин бузгъан жахил адамладады.

- блас бла адам тенгмидиле, адамгъа аны-муну эт деп, блас буюрмаймыды? - деп сейирсинди Аныуар.

- блас демеклик – ол сёздю, бош сёз. Аны аягъы, къолу, окъууу жокъду. блас дегенинг адамладыла, - деди Хутай, жол артмагъындан гыржын бла бишлакъ чыгъарып, - узал, была ол хударларын келтиргинчи, ауузлана турайыкъ, - деп къошду.

- Аллах, Аллах, - Аныуар сейирсиннгенин букъдурмады, - сора хар не палах да адамладан чыгъады.

- «Бласны» суюгенле, суюмегенле да кёпдюле. Аны суюмегенлеге оноу жетсе, ол эшекге тенг болуп къалады – Хутай, шошдан-шош сёлеше, вагонну жангыз сокъур терезесинден тышына къарар умутда ёрге турду. Адамла асыры кёп басынып эдиле да, суюелип сакълады. Къайсы эсе да кетгенлей, аны жеринде тохтады.

Гитче алаша юйчюкле, кеслери кибик алаша терекле да, элгеннген этгенча, артха-артха сызылышып, озуп турдула. Тауусулмай, ахыры-чеге болмагъанча, юйлени орамларында эр кишиле, тиширыула да, жел алып кетгенча, къайры эсе къача, бир бири ызларындан учунуп. Алаша юйчюклени топуракъ башларында, хуналада сабийле эслене, эшелоннга къол булгъай. Темир жол бла эллени арасы дылгам тюз: жерни кырдыгы чалынмай, саргъылдым къаудан хорлап. Къауданда, анда-мында арыкъ малла жубана. Тууар малладан эсе тюеле аслам эдиле. Кими, эринип, кючден атлай, кими уа бауурланып.

Не тюрлю эсе да, Хутайны бютюн мудах этген жерле эдиле. Берекетсизге ушап. Къанатлыла болуп, артха-артха не терк уча эселе да, юйчюкле - топуракъ башлыла, алаша, гитче жампик терезечиклери бла. Хутайны кёзю тутхан къадар-дылгам тюз, дуппур, сырт дегенча абери кёрюнмей. Кюн кюйдюрюп, саргъалтхан, суу тамычысы эртте сыгъылып бошалгъан жер. Малкъар ауузуну таулары, череклери, агъачы-кырдыгы эсине тюшюп къалып, Хутай терезечикден айырылды. Жерине олтурду:

Мен жаханымге барама,

Акъ таула артда къала.

Энди мени сагъына болурламы

Акъбел къайынла, чапыракъ агъыза? -

деп, Хутайны шыбырдагъанын Аныуар эшитип, мангамы сёлешдинг, ангыламадамы, деди.

- Бош, бош...

Хутай, андан сора абери айтмай, мудах бет алып, сагъышланды.

***

Къундур Ариужаннга юйюн къайтартдырып, тюкенден абери алыргъа эркинлик бергенден сора, тиширыу анга жумушагъанын кишиден жашырмай эди. Къундур да аны межямына, атасыны юйюнеча, эркин жорюйдю. Не эди да, аны бла кимни иши барды – элде анга оноу этген адам жокъду – оноу ол кесиди.

Бусагъатда да Къундур Ариужаннга келип, Мисака бийни унду-

ругуна сыртындан тюшноп тура эди. Аякъ кийимлерин тешмей, кероху бла жассы бел бауун шинтик къулагына тагып. Ариужан, къанатла битгенча болуп, отоудан арбазгъа, арбаздан отоугъа жёбелей, аш-суу къайгылыды.

Эллиледен ким да эслерча, тиширыу тюрленгенди: бет къусуп, суюк-эт къайнатып. Къундур, къанжыгъасына къысып, артмакъ бла эт, бишлакъ келтирсе, тап, къайдан аласа деп да сормай эди: биле эди ол аланы къайдан алгъанын. Къоншуларына юлош чыгъармай да къоймайды: отундан-огъунданмы къорайды, сора «колхозларына» уа малы къошулур ючюн къалмагъанды. Айыпмыды, жангыз башы – анга кёпмю керекди: къоншулары ауузларын къысып турсунла ансы.

- Эй, къатын, не булжуйса, бери кел. - Къундур, башын жастыкъдан айырып, хыны сёлешди.

Ариужан чабып отоугъа кирди:

- Не этейим, не дейсе?

Къундур, абери айтмай, къарамын аякъларына бурду.

Ариужан ангылап, ашыгъып сёлешди:

- Хоу, аны уа бусагъат. – Тиширыу мычымай ийилип, Къундурну башлы чурукъларын тешип, тышына чыкъды. Жез таз бла къумгъан алып келип, Къундурну аякъларын жылы суугъа салдырды. Ашыкъмай, шош-шош сылай, жуууп башлады.

Къундур тынгылауну ийди. Жашау дегенинг сейирди деди ичинден. Сёлеширге къосемеген бийче жалчысыны табанларын, уша этгенча, алай жуады. Неди ол кюч, къарыу биреуню баш, башханы уа тюп этип къойгъан? Байлыкъмыды огъесе къуллукъмуду? Неди? Къуллукъ болур. Ол санга байлыкъ, бийлик да береди.

Бу «бласны» уа алгъыннгыдан не башхалыгъы барды – къара шай тенгли да жокъду башхалыгъы. Алгъыннгы бийлени къурутду да, энди Къундурчаланы бий этди. Къайсы блас да къуллукъла юлешеди, къуллугъунг барда – сен бий, бай, къуллугъу жокъну юйю, кюню да жокъ дей ичинден, Къундур, ундурукъда къуйругъундан чёгюп, тиширыугъа къарап турду. Кёксюл гюлмендисе артха кетип, къалын къара чачы мангылайын, къаш башларын жабып, кюреше эди ол. – Мисака бийни юй бийчеси. Къундургъа тиширыу къор-садагъа болгъанын жашырмай эди.

Къоркъгъанмы эте болур Къундурдан огъесе къуллукъ деген адамын адамгъа жалындыргъан кючмюдю? Огъесе ашын-сууун тапдыргъаны ючюнмю жалынады? Жашау суйген – жалынчакъмы болады? Къундурну соруулары кёп эдиле – бирине да тынгылы жууап табалмай эди. Къуанчы уа ичине сыйынмай. Аллахмы болушады Къундургъа сынагъан учузлугъу ючюн, не уа бу ариу тиширыуну анга буюргъан «бласмыды»?

Мисаканы жалчысы аны юй бийчесин къолтугъундан тутуп, ундурукъгъа тартды.

- Къой маржа, кюндюзгю кюнде...эшикле да ачыкъдыла, бирле кирип келселе. Ариужан, бети къызарып, терк-терк солуду.

«Ай жазыкъ, къарыусуз тиширыула, - деди ичинден Къундур, –намысыгъыз, сыйыгъыз, ёхтемлигигиз да къуллукъ тюбюнде кёреме».

***

Къундур, Мисака бийни юйюнден чыгып, энишге келе, озуп кет-меди – тюкеннге къайтып, атындан тюшдю. Тюкен Къайытны юйюнде эди – бош къалгъан юйюнде.

Тюкенни арбазында адамла кѣпдюле. Тиширыула, эр кишиле, сабийле. Алий окъуна алайда эди. Алгъаракълада ол ѳксюз жашчыкъ Ари-ужанда жашай эди. Къундур ары жюрюй башлагъанлы кетгенди – энди Налжанны анасы Баттяда жашайды.

Тюкеннге эллиле алай нек басынганларын Къундур биле эди: тю-нене ингриде ары бал туз, конфет-къалач келтиргендиле. Кѣпден бери татлы аш сынамагъан эллиле андан юлюшсюз къалыргъа суймей эдиле. Бютюнда бал туздан. Аз жюрютюлген, табылмагъан ашха санала эди ол.

Алай тюкеннге иги къууумлары бла келгенле барысы да тюкеннге киралмай эдиле. Кирселе да, Къундурну къызы Майрушхан аталарын-аналарын тойдуруп къыстайды. Къундурну оноуу эди ол. Бюгюн а, келе келип, къызыны айтханларына къулакъ салып, мычыды.

- Кет мындан, къуру. Кимни гыбышысы болгъанынгы кесинг да билмейсе, - деп къычырды Майрушхан Алийге. – Бал туз ашамасанг а къарынынг кѣбер.

- Манга керек туююлдю бал туз, Атчагъа керекди. Бир кесекчик окъуна сат, - деди жашчыкъ.

- Ары дери сени да, аны да къабайым. Чыгып кет мындан. – Майрушхан, базман къатында гулош таякъны сермеп алып, Алийге керилди.

- Манга этеринг да алаймыды? - деди Налжан, тюкенчиге жютюу къарап.

- Айхай, алайды. – Майрушханны бурун къанатлары агъардыла. Бетине уу чапды. Ахыратдан Хутай келип, тюкен ачса, дау этерсе.

- Хутайгъа къор бол, сылыкдан туугъан сылык! - Ол тийреде кѣзге урунмагъан Атча кирип келип, чамланып сѣлешди. Къолунда чум таягъын чочутду. – Сени уа атангданмы къалгъанды бу бал туз, не уа жарлы Къайытны юйю. Къыралны туююлмюдю бал туз а?

- Къыралныды, - деп къычырды Майрушхан, - аны душманларына сатарыкъ туююлбюз тюкенни берекетин. Угъай, угъай дей эсенг а, бар да, атамдан эркинлик ал.

- Сизни кибикле ючюн айтхандыла - тонгузну башын къангагъа салсанг, доп деп, жерге тюшеди деп.

- Атха миннген да этгинчи, аякъларын къымылдатхан деп, сизни кибиклеге айтхандыла. Тохтагъыз бир, блас жукъ кѣрмей эсе да, Аллах хар нени да кѣрюп турады, – деп къычырды башха тиширыу, босагъа юсюнде сюелип.

- Ауuzu жууапха ашыкъгъанны жолу буз болур, - деди Майрушхан да.

Тюз да ол кезиуде, иш аманнга кетеди деген акъыл бла, Къундур тюкеннге кирди.

- Ай къыз, тюкен сени да, мени да туююлдю – «бласныды». Ахчасы болгъанланы барысына да сат бал тузун, къалачын да. Мен эркинлик бере-ме. – Къундур тийресинде адамлагъа, сау кѣзюн жылтыратып, ѳхтем

къарады. Тышына чыгып да, ол сёзлени къатлады. Неди да, эшитсинле, кёрсюнле. Къундурну оноуу оноу болгъанын билсинле, эшитсинле. Ёзге уа, суйсе сау этерин, суймесе шау этерин кёрюп къойсунла.

Къундур, жыйылгъанлагъа жангыдан ёхтем къарап, атына минди. Болсун алай, деди ичинден, не этеди быланы туююшдюрюп. Балчыкъгъа таш атсанг, кесинге да чачылыр.

***

Окъуп, эрттенликде эртте туруп, къошдан тышына чыкъды. Мал къошну жайлыгъын къуршалагъан тауладан, сырт бетледен туман кетмегенди. Олсагъатлада ууакъ титилген акъсыл жюнлей болуп, шош къалкъыу эте турады. Къошну онг жанында терен къолдан Черек шуу-улдагъаны эшитиледи. Къош аллында тюрлю-тюрлю терекле, юслеринден туманны силкиндирип, жалангачлыкъларын ачандыла: саргългъан чапыракъларын андан-мындан келген желге, аязгъа сыйыртхандыла. Кёгетлери уа – улёкъуларын, тукъузгюлерин бла жабышмакъларын къызартып сюеледиле. Тюз къош аллында симсиреген акъбел къайынны бутагъын къынгырбурун, къара къуш бийлеп, кёзюн къакъмай, къошдан тышына чыкъгъаннга къарайды.

- Кет ары, кёзлеринг чыкъсынла, - деди Окъуп, нек эсе да ырыслап. Таш сызып, къанатлыны къыстады.

Къарап-къарагъынчы, кёпмю-азмы заман озду, тау башында туманны бир этеги къызыл суу ичди. Суу, жайыла-жайыла барып, туманны кёпчютюп, къызыл-ала этди. Кюнню кёзю, жана тургъан от жагъагъа ушап, баш ауну кётюргенлей, къызылланган туманны ёрге, бийикге кётюрюп бетин ачды. Олсагъат къошну къуршалагъан таула, тёшле кюмюшлендиле. Къауданнга ушаса да, кёклюгю онгмагъан чыкълы кырдык жарыды. Алыкъын къошдан узаймагъан къысыр тууарланы сыртлары жылтырадыла, кюн мюйюз къыйырларын жау чыракълай жандырды.

Окъуп, тынгылауну ийгенлей, кёп сюелди. Тийрени ариулугъуна, аны алтын-кюмюш суу ичип жылтырагъанына чамланды. Зарланып, тийреге атасыны мюлкю тётюлюп тургъанча, кимге эсе да къызгъанды. Узакъ бармай, «калхоз-малхозлары» къуралып, малланы саны ёсюп баргъанына ачыуланып, ачыууну сылтауу мында ишлегенледе сунду.

Ары-дери, узакъгъа-жууукъгъа да къарап, Байдуллахны изледи - кёрмедди.

- Алан, къайда тас болгъанса, эшитемисе, Байдуллах? – деп къычырды.

Киши жууап къайтармады, тынгылап, бираз сюелди. Энди уа озгъан этеди Байдуллах эсе да, талау эсе да.

- Тейри, энди уа озгъан этесе, шуёхум.

- Келеме, келеме. Не къазауат этесе? – Байдуллах кёрюмлей эди, ауазы эшитилди.

- Не болгъанды, не къазауат этесе? – Байдуллах, сёлешген ауазы тамам ёчюлгюнчо, Черек жагъадан ёрге чыгып, къош аллына жетди. – Суу жагъада эки-юч ырахын таналагъа къараргъа эннген эдим.

- Не этесе быланы, ёлме къой, атангы мюлкюнденми къорарыкъды?

- деди Окъуп, жетген къара сакъалын сылай.

- Айтама да, атангы малларымыдыла, сенден болсам, барысы да кырылып калырча этер эдим. – Окъуп, тегеригине къарап, чегер жер изледи. Терек туюккюнню сайлап, тютюн бурургъа кюрешди: бармакълары калтырап, къагъыт хурттакдан тютюнню жерге тегюлдю.

- Колхозгъа малларын бермегенлени барысын да уруда чиритирге керекди деп, сен чабып айланмаймы эдинг? – Байдуллах Окъупха ыразы туюлдю. Экиге айланган къарындашын елтюрген мурдар, керек болса, анымы аярыкъды? Уллу къуллугъу жокъ эсе да, бир къошну таматысыды. Ким да «пирсидатель» болургъа суйгенликге, «пирсидательлик» хар кимге жетип да бармайды. Охо да, энди Байдуллах не хата кереди, «калхозну» кысыр маллары къолунда: эт, бишлакъ керекли туюлдю, бу а, Байдуллах Окъупха ыразы болмагъанын билдирмезге кюрешип къарады, къайдан чыгып калды. Тура эдим жата, къайдан чыкъды хата, дегенлей.

- Айланганма, керти айтаса, биз - эрттеден къыйнала келген адамла, айыпмы эди тынчлыкъ излегенибиз? Бизге, къуйрукъ учача, бир къуллукъ къыйыры нек жетмеди? Не санга, не манга! Сейит ким эди бизни къатыбызда? Биз ишлеп, къошла къурап, ыспасы уа анга жетерге нек керекди? Ийи? - Окъуп Байдуллахха соруулу бет алып къарады.

- Бусагъатда адамды Аллах - къуллугъу болгъан адам. – Окъуп, ерге туруп, эски чалыгъа таянды. – Аны сен да, мен да кере жашайбыз.

- Алай да айтма. Аллах буюрмагъанны адам тюрлендиралмайды. – Байдуллах, ичинден тобагъа къайта, мурдар бла Аллахны юсюнден ушакъ этгенлерине жарсыды. Кесин гюняхлыгъа санай эди ол – Хутай анга хата этмеген эди, ол а, барды да, анга етюрюк шагъатчы болду, сылхыр Къундургъа къошулуп. Бери - къошха тамата этип, Хутай жиберген эди аны: игилик этген адамгъа Байдуллах хата этди. Жашау алай некди – игиликге игилик этилмей, хата нек этиледи? Итни башын сыласанг, ол аны унутмай, аллынга келип, къуйругъун ойнатады, адам а, игиликни ызындан къарап, жумдурухун кысады.

- Керексиз ушакъланы къоюп, мындан ары къалай жашау этерибизни къайгысын этейик, ийи, сен не дейсе ансы? – Окъуп, бет алышындырып, Байдуллахха къарады.

- Сен бу тийреледе жашаяллыкъ туююлсе, кетерге керексе, - деди Байдуллах, не тюрлю блас да мурдарлыкъны кечмейди.

- Кечер. Сиз сатмасагъыз, кечер. Къундур кибиклеге ышанган блас чолакды, къолсуз-бутсуз. Хутайны уа жаны саулай жерге кемдюгюз: сен да мурдарлыкъ этмегенме деп айталлыкъ туююлсе...

- Ахыры, сен менден не излейсе? - деп, Байдуллах Окъупну сёзлерин жаратмагъанын сездирди.

- Жарты жолда тохтама, - деди Окъуп, - сен болушсанг, бу «калхоз» дегенлерин къуш туюнлей чачарбыз.

- Ол дегенинг?

- Сейит бизни жолубузгъа таш туюшгенлей туюшуп турады. Аны кетерсек, башхала да сакъ болурла – чабып, оноуну алыргъа ашыкъмазла.

- Сора уа? - деди Байдуллах, сёзлерин кючден эшитдирип.

- Экибиз бир болуп, малланы тау артына кѳууалсакъ, «калхоз» аман хуна оюлганлай оюлур.

Байдуллах тили айланып сѳлешалмады. Бети агъарып, кѳол бармакълары ууакъ кѳалтырадыла. «Муну гынтысы уллу кѳреме, - деди ичинден, - жоюлдукъ адам, Байдуллахны да жоюргъа айланады. Ол оюлса уа – ююрю да кырты. Энди аякъ тирей башлагъан адамны борбайсыз этерге кюрешеди. Сакъат этерге, кѳр сен муну итлигин».

- Эталмазлыкъ ишибизни башласакъ, сен да, мен да башсыз кѳаллыкъбыз. Мычымай, юзюп алырла, тейри, - деди кѳош тамата.

- Башыбыз юзюллюк эсе да, кѳаллыкъ эсе да, экибиз да ол жолну эртте сайлагъанбыз. Билмеймисе сен аны, жазыкъ? – Окъуп, чалыдан айырылып, керилди. Къарамы бла Байдуллахны буюкъдуругъа кюрешди.

- Охо, сен бла мен, бир тилли болуп, итлик окъуна этейик, ол эки жаш а – Жараш бла Ушей унарламы дейсе?

- Унатырбыз. Унамасала уа, неди да, жерлерин тапдырырбыз.

***

Воронинни жангы межямы Чотай жашагъан жерден узакъ тюйюлдю. Алгын ол фатарда жашагъанча жашай эди – кѳоншудан-кѳоншугъа кѳече. Артда, эллилеге жерле юлешгенлеринде, Чотайны межямыны тийресинде анга жер юлюш чыгъаргъан эдиле. Юй ишлерге эллиле болушуп, ол ары кѳечер-кѳечмез ауруп кѳалып, Нальчик шахардан энди кѳайтханды. Алыкын къарыусузду, арбазында кѳарны окъуна кюреялмагъанды. Тюнене Къазакъ келтирген кѳакъ этден кючден шорпа кѳайнатып, кеси да ашап, арбазын сакълагъан сары парийин да тойдургъанды. Воронин больницада эки ай жатханды, ол заманны ичинде парийи, кѳалай кечинген эсе да, арбаздан ѳнгелемегенди. Кѳоншулары аш келтире болур эдиле – не десенг да, элде иги адамла кѳпдюле. Ол босагъасындан атлар-атламаз, кѳп адам келип, саулугъун сордула. Кѳоншулары, кѳоншу болмагъанла да. Эллиле Воронинни бек суюдиле, огъурлу адамгъа санап, ауруп кѳалмаса эди ол, элден анча адам тутулдукъ тюйюл эди. Хутайны да тутдурдукъ тюйюл эди дей эдиле эллиле.

Воронинни межямы ариу тѳртгюлдю, башы кызыл кѳошун бла жабылгъан, тыш, ич кѳабыргъалары да акъ бла сюртюлген. Аны мажаргъан эллиле сау болсунла. Эки айны ичинде сакъ кѳарап тургъандыла, арбазындан кѳп кѳорамагъанды.

Межям эки отоулуду – бир отоуу кенг, жарыкъ, экинчиси – гитчерек, темир печини жылыуу экисине тамамлыкъ этеди. Бусагъатда Воронин кеси жангыз аны аллында чѳгюп турады. Къазакъ келирге айтхан эди да, алыкын келмегенди.

Сагъышлыды ол. Хутайгъа болушургъа термилип, не бла болушукъ эталлыгъын а билалмай. Жюрегине ачыулукъ берген кѳууанчы да барды: Сибирьни кѳайсы мюйюшюне тюшгенин комиссар шахарда билалгъанды. Экисини да намыслары – лагерьни таматасы аны экиге айланган кѳарындашы – тукъуму да Воронинди - подполковник Степан Воронин. Анга жазып, Хутай ким болгъанын ангълаталса, ол комиссар-

ны жазасын тынчыракъ этер. Азат этерге къолундан келмез, алай къыйнамай кечиндираллыкъды. Ол эди бусагъатда Воронинни сагъышын сейир этдирген. Хутай кеси огъурлу, таза адамды – насыбы ёнгелеп, кетип къалгъан болмаз.

Воронин къагъыт, шакъы мажарып, кесин письмо жазаргъа жарашдыргъынчы, Къазакъ кирип келди. Къучакълашдыла.

- Азгъанса, шуёхум, азгъанса, - деди Къазакъ, къолун Воронинни инбашындан кетермей.

- Къайгъырмаз, сюек сауду, эт а къонар, - деди Андрей да. – Олтур былай.

- Охо, олтурурма, сен бир зат аша, - Къазакъ, келтирген чулгъамын тешип, аш къангагъа улёкъумла, бишлакъ, бишген къой жауурун салды.

- Зачем всё это, ведь ты тоже одинокий, как и я, - деди Воронин, ыразылыгъын ышарыуу бла билдире.

- Хау, жангызма, алай къоншуларым кёпдюле.

- Сизни миллетигиз ахлулукъгъа бла къоншулукъгъа бек сакъды, ол адамгъа байлыкъды, насыпды. – Воронин, этин ашап бошап, жауурунну Къазакъгъа узатды: бир къарачы, не айтады?

- Хау, алай эди халкъыбыз, шуёх эдик, - Къазакъ мудах болуп къалып сёлешди, - энди чачылдыкъ, кёп къоншула жау болдула, къоншу къоншудан къоркъуп жашайды. Къачан келедиле да, къачан тутуп кетедиле деп.

Андрей къолунда бишлагъы бла улёкъумун артха табакъгъа салды.

- Ангълайма сени: аз халкъсыз, блас игилик этер муратда сизни бютунда аз этди.

- Ким болушсун бизге, ким къорууласын бизни? Кёп санлы миллетле къайнайдыла: ала сакъланырыкъдыла. Ишден, мал ёсдюргенден баш кётюрмеген халкъ эдик биз, энди бир бирлерин марагъанла ишчиледен кёп болдула.

Воронин, жукъ айтмай, тынгылап турду. Айтыр заты да жокъну орунунда эди. Кесин терсге санагъан адам – жангы блас къурайма деп, аз санлы халкъланы сауутха, урушха терилтген уллу къауумланы келечиси эди ол. Тынч ишлеп жашагъан аз санлы халкъла байлагъа, бийлеге, жарлылагъа бла жалчылагъа юлешинип, бир бирлерине чапдыла. Энди уа жангыдан жангы байла, энди биз бийбиз деп сюелгенле кюнденкюннге ёседиле. Адам улу жашагъан къадарда, ол жаныуарлыкъ къаллыкъ туююлдо. Воронин кибикле аны эслерине алалмагъандыла. Ким ийнанырыкъ эди Къундурчала блас адамла боллукъдула деп? Халкъланы игилерин ала къурутурукъдула деп.

Халкъ, жамауат дегенинг да сейирди – къуллукъгъа тюшген ит да, бит да болсун, аны къулу-къазагъы болуп, тынгылап къалады. Сейирди ол. Къундур Хутайны къуллукъларын битеу къолуна жыйып, бийлик этип айланнганы элде школ, маданият межамла ишлерге деп келген ташын-агъачын арбазында тыйып, кесине къала ишлете турады. Къызыл къала. Элни къайсы мюйюшюнден къарасанг да, кёзге ол кёрюнеди...

- Не этейик да, - деди Воронин, кёп тынгылагъандан сора, - иш биз умут этгенча болмады. Алай жашау былай бармаз, иги жанына тюрленир.

- Къундурчала оноу этген къадарда жашау тюрленирик болмаз. Бир Къундур кетсе, экинчиси келир, ючюнчюсю... заран хансла терк айнып, тамырланадыла, – деди Къазакъ да, «бласха» кысылып, тынч жашагъанла, энди къутуруп, эллилени мюлклерине угъай, тишируларына окъуна дау этедиле.

- Аманнга, эссизге игилик жарашмайды. Жашауну ол жоругъун акъыллыла унутуп къоядыла.

Экиси да биразгъа дери шошайып турдула. Гитче тёртгюл терезе-чикден къарап, Андрейни кёгет терекчиклери, мамукъгъача, ауур кырыпакъгъа чулгъанып, симсиреп сюелгенлерине сейирсинип.

- Унутуп къойгъан дегенлей, - Воронин неден эсе да элгенгенча болуп, Къазакъгъа къарады:

- Шахардан келгенли Къызайны кёрмегенме. Тюберге керекме. Тур, барайыкъ....

Орамдан Андрейни арбазына дери сидиреген жолчукъ бла экиси да тышына чыкъдыла. Кюн тюшлюкден озуп, энишге тигелей, жол жанларында къарны окъалатды, бир-бир жерледе уа ол кызыл бояу ичгенча кёрюнеди. Хауа шошду, ожакъладан чыкъгъан тютюн тик ёрге юзмелтенеди.

Андрей бла Къазакъ баргъан баш орамда адам азды. Ёрге, энишге озгъанла Воронинни тохтатып саламлашадыла. Жаш къауумла уа, тохтатыргъа базынмай, баш къагъып озадыла.

Арбазда киши кёрмей, Андрей бла Къазакъ сехлени юслери бла атладыла да, олсагъат халжар теренинде Хутайны атын кёрдюле. Боюнундан бла жаурунундан балхамларын алыкъын кетермегендиле.

Къазакъ эрлай торну къатына барып, мангъылайын сылады:

- Зауаллы кесинг, жанынгы кючден къалдырдыкъ да. – Къазакъ атны боюнундан къучакълап, жалкъасында бетин букъдурду, инбашлары ууакъ къалтырадыла. Хутайны тору да, силкинип-титиреп, пырхылдады, шош-шош кишнеди.

Андрей да барып, къол табанын атны жухуна салып, адамгъа сёлешгенча сёлешди:

– Къоркъма сен, энди санга бир Окъуп-Чокъуп да тиймез. Иенги да, алгъынча, орам бла ёрге-энишге жортдурурса... Ол кезиуде, ботасын инбашларына хаух атып, Къызай босагъада кёрюндю.

- Ах кюнюм, Андрей, къайдан чыгъып къалдың? – Къызай, сейирсинип сёлешгени бла тенг жетип, Воронинни къучакълады. - Нечикди саулугъунг, Аллахны ахшылыгъындан бетинг игиди.

- Грех жаловаться, - деди Андрей, - вот только у всех у нас одна печаль – Хутая нет с нами, - деди да, Воронин олсагъат сокъуранды: Къызай, бота этеги бла бетин жабып, жиляды. Къазакъ да, Андрей да ариу айта-жапсара, кючден тыйдыла.

- Сен мында болсанг эди, бир мадар этер эдинг. Этген игилигин башына жау этдирмез эдинг, - деп, кесин тыялмай, жиляп ийгенине уялды.

Андрей, не айтыргъа билмей, сабийчиклеринг къалайдыла, тынчмыдыла, ырахатмыдыла деп сорду.

- Шукур Аллахха, жокъду хаталары.

- Школгъа жюрюймюдоле?

- Намысыгъыз тѣпемде болсун: таматачыкъ Назир окъуй тура эди да, бандитни жашы деп, Къундур къыстатханды. Хасанны уа алыкъын жыл саны жетмегенди.

- Жарсыма, - деди Воронин, - сени жарсыуунг бизни барыбызны да жарсыуубузду, сени жангыз къоймакъ...

Хутай тюшген тутмакъ юйню таматасы мени къарындашымды деп, къууандырыргъа умут этди – жукъ айтмады, керексиз хапар жайылырын суймеди.

- Къарагъыз, мен сылхыр сизни эшикте тутуп турама, - деп, Къызай къонакъланы юйге чакъырды.

- Охо, сау бол, бармаз жерибиз туююлдо, - деди Къзакъ, - келе-келе турурбуз, бусагъатда уа Андрейни жумушу барды.

***

Экиси да, артха бурулуп, кетип къалмадыла. Орам бла иги да энишге тигелеп, Къундурну журту тийресинде тохтадыла.

Аны сабийлери ёсген, гуму кирик, гитче алаша юйюню къатында къызыл кирпичден ишлене тургъан эки къатлы юйге сейирсинип къарап, иги кесек сөөлдиле. Межамны къуршалагъан къызыл кирпичден бурууу да къала кирик эди. Бийик, не Андрей, не Къзакъ хунаны башы бла къараялмадыла. Къабакъ эшигине барып, къакъдыла – киши къымылдап эшитмедиле.

- Не айланасыз, не излейсиз? – Алаша топуракъбаш юйчюкню босагъасындан къарап, Жансарай сёлешди – кенг бёксюмлю тиширыу.

- Бош, бош, сейирсинип къарайбыз, - деди Къзакъ, - сени кишинге бу къаланы ишлегенле къайдадыла?

- Не этесиз да быланы, ала бла не ишигиз барды? Келсе, кесине сорурсуз, - деди Жансарай, босагъа аллындан тепмей.

- Къайдады кеси уа?

- Да аны билирге керек эдигиз, тоба, «нажалнигиз» къайры кетгенин. Тюнене Налжикге кетген эди.

Къзакъ да, Андрей да кетип бара, дагъыда тохташып, ызларына къарадыла.

- Экибиз да алданган болурбуз дейме, - деди Къзакъ, - буруу къызыл кирпичден туююлдо.

- Угъай, кюн бузулганды да, андан къаралган болур, - Воронин Къундурну бурууна, кёкге да кезиу къарады. – Кюн булутлагъа киргенди, кёремисе?

- Тейри билмейме. Алай эсе, межамны терезелери, от тюшгенча, нек ёртенленгендиле? - Къзакъ, кёзю кёргенге ийнаныргъы келмей, Андрейге айланып, соруулу бет алды. – Орамгъа айланган тёрт терезе да, жана тургъанча, ёртен тилле, къызыл къумач хурттаклача къалтырап, къабыргъа бла ёрге ёрлей, дагъыда тас бола тура эдиле.

- Не айтаса, Андрей сен бу ишге, алданганыбызгъа ийнандынгмы? - деди Къзакъ.

- Къой, сөөлмейик былайда, - Воронин, андан башха абери айтмай, кел дегенин билдирип, нёгерини билегине къатылды.

***

Хутай темир эшикни, тарга-тарга кетип, тутмакъ юйню ичине ач-ханлыкъгъа, тышына чыгъар онг жокъ эди: босагъадан башлап, юйню чардагъына дери курт басханды. Андан ары озуп эсе да, Хутай билмей эди. Мюйюшеде тёрт жугардан бирин алып, къарны къармай-къаза, кеси сыйынырча дорбун этди да, сындырылып, тышына чыкъды.

Къар боран тохтамагъан эди: тийреде не бар - не жокъ, кёрюрча туйюлдо. Бютюнда огъурсуз жел къарны бетине уруп, Хутайгъа кёз ачдырмайды, солууун тыйып.

Арбаз ортасында къуюну окъуна эслеялмай эди. Терен къую: башындан къарасанг, тубюнде суу кёрюнмеген. Суу а бек керекди: тутмакъ нёгери Бажаланы Аныуар, ёпке ауруулу болуп, тешекдеди. Суу ичерге термилген болмаса, аш ашамайды. Хутайны ол адыргы этдиреди.

Боран бла адам не сен, не мен деп сөөлгенде, не десенг да, адам онглу болду. Хутай, къазауат этип, межамны темир эшигин къардан азатландырды, кёпге угъай – аз заманчыкъгъа: жел эшик юсюне къар къаларгъа Хутайдан да бек ашыгъа эди. Къуюгъа сюрюше-къармаша жетип, саусуз болгъан жерге суу келтирди.

- Сен болмасанг, мен не этер эдим? - деп, Аныуар жилимсырады.

- Барыбыз да Аллахны къолундабыз, къоркъма, игиге айланганса, - Хутай жалгъан сёзле бла саусузну жапсарыргъа кюрешди. Дарманла табылып, болушлукъ этилсе эди, ким биледи, аякъланыр эди. Алай, не медет. Ол хужулукъ жерге «дохтур» келип Хутай алыкъын кёрмегенди. Келсе да, «бандитмиди» къайгъы. Ёлгенге жарсытмагъан жер.

Хутай эски къыптыны ташха ышып, сора Аныуарны агъаргъан сакъалын гымыш этди.

- Ма, кёрдюнгю, тап киши болдунг да къалдынг, - деп, саусузну кёллендирир умутда сёлешди. Аныуар ышармады, мюйюшге къысылып, таянып тургъан ючюнчю нёгерлери ышарды. Ол татарлыды, Сайфуллах. Эки жыйырма жылындан атлагъан киши.

Юч тутмакъ да жашагъан юйге «барак» дей эдиле. Ол узун алаша эди, ууакъ отоулагъа бёлюнюп, хар биринде тёрт-беш тутмакъ кечинирча.

Хутай бла къалгъан экиси ол гытычыкъда жашагъанлы, бир ай озгъанды.

Темир эшиги, сора жангыз терезечиги бла. Аны баш жанында Сталин бла Берияны суратлары, юч эски темир ундурукъ - аладан башха зат жокъду.

Гытычыкъны ичи сууукъду: жалан кёлек бла неда жукъа кийинип олтурур онг жокъду. Жабыу-мабыу тапханларына чулгъанып, къысылып-жыйырылып турмасала.

Бусагъатлада уа Хутай, саусуз Аныуаргъа къарап, гытычыкъны мамукъ жабыуун юсюне къаплап таянды. Олсагъат ары дери жартыкъурту эшитип, сан этмей тургъан боранны улуп сарнагъанын эшитди. Гытычыкъ да, учуп кетейимми-къалайыммы дегенча, тыпырдап, къалтырагъанына эс бурду. Аны жангыз терезесин къар сокъур эте, дагыда жарты ача, миялаларын зынгырдатады.

Быллай огъурсуз эрттенликде тутмакъланы ишге чыгъыгъыз, агъач кесигиз деп кысмайдыла. Хапаргъа кёре, алгъын сюрюучю эдиле, энди тохтатхандыла: тутмакъладан адамла къорагъанларын жаратмай – кими ажашып тас бола эди, кимини уа аягъы-къолу юшюп.

***

Къайры, не жерге келтиргенлерин Хутай хазна билмей эди. Ол жалаанда темир жол бла, вагонладан тюшер эркинликлери болмай, кечекюн демей келип тургъанларын иги биле эди. Идил сууну кёпюрюнден ётюп, къалын агъачны жырып. Темир жолну тийрелеринде жарлы элчи-клени кёре, эки шахарны станцияларында тохтап, кечеден-тангнга дери чыкыгъанлары да эсиндеди. Бирини атын да унутмагъанды: Бармауулму эди огъесе Барнауурму эди – не эсе да алай эди. Асыры кёп кюнню бла кечени вагонда чайкъалып келгенден, талып, темир жолну ахыры болмазлыкъ суна эди. Алай ол узакъ кюнлени биринде, жол кесилип къалгъанча, вагон кечени узуну тепмей турду да, танг къарангысы бла эшиклери хыны ачылып, тутмакъланы барысын да тышына тёкдюле. Тёрт-беш жербаш юй сюелген жерде.

Кёп мычымай, тизилишип, буула жегилген чанала келдиле да, тутмакъланы алагъа олтуртуп, ызларындан да ушкоклу адамла башха чана бла жолгъа атландырдыла. Биягъы агъач ичи бла кёп-аз бардыла эселе да, Хутайны артдаракъ эшитгенине кёре, Назаровка деген элни кыйырында узун, эски халжарлагъа ушагъан, «баракла» аллында тутмакъланы чаналадан тюшюрдюле.

Алай эди Хутайны бла Бажанланы Аныуарны бусагъатда жашагъан гытыларына келтирген эригиулю, кыйын жоллары. Сууукъдан юшюрге жетип, тобукълары бузлап, гытыгъа киргенлеринде, жаннетге киргенча болгъан эдиле.

***

Боранны, жилин кирик, сызгырып улугъаны тохтар-тохтамаз, тутмакъладан айырмагъа саналгъан киши эшикни бла терезени кезиу-кезиу зынгырдатды.

- Мычымагъыз, терк чыгъыгъыз тышына.

Хутай бла Сайфуллах мычымадыла, башха тутмакъла бла аскерчилеча тизилишдиле.

Айырма киши – къара мыйыкчыкълары бла орта ёсюмлю адам – тутмакъланы тукъум атларын айта-тергей кетип, Хутай бла Сайфуллахны алларында тохтады.

- Къайдады ююнчюгюз – Бажанов Аныуар деген тутмакъ?

- Он тяжело болен, очень тяжело, - деди Хутай.

- Он не на курорт приехал, или дом отдыха, - деп кычырды Пётр Дуров, - немедленно приведите сюда.

- Он тяжело болен...

- Очередная симуляция, немедленно сюда. – Дуров, Хутайны жууабына тёзмей, къууулуп кетип, Аныуарны гытычыкъдан чыгарып, тентиреп, жыгъылама-къалама дей тургъан саусузну тутмакълагъа къошду.

- Вы же видите – он еле держится на ногах, - деди Хутай.
- Поговори мне ещё...
- Вы же убиваете человека.
- Здесь нет человека, нет людей, здесь, здесь есть только лесорубы.

Тутмакъя тизилишип, тизмеден бир жанына атлар эркинликлери болмай, агъач кесген, жоннган жерлерине келдиле. Мында, терекле арасында, къар къатыш жел шошайып, хауа да жылыракъ кёрюндю. Хутай нёгери бла къыстау быхчы тартып башлагъанда уа, сууукъну, желни да унутду. Къайгъысы Аныуар эди. Аны балта кётюрю, быхчы тартыр къарыуу жокъду. Хутай адыргысындан терек тюрбюнде чырпыладан мулжар этип, Бажан улуну ары олтуртду, терек бутакъланы тегерегинде жыйышдырып, сууукъ, жел да къапмазча этерге кюрешди.

Не медет, ачы сууукъ аны кюе тургъан санларын къоркъутмай эди: Аныуардан эсе бек къызып къалып, Хутай Дуровха чабып келди:

- Бажанову плохо, у него жар. Его быстро в больницу надо, - деди ашыкъгъан ауаз бла.

- Кто тебе разрешил оставить место работы? Что ты себе позволяешь, это тебе не Кавказ, марш работать! – Пётр Дуров, алынып къалгъанча болуп, Хутайгъа къаршы келди. Кёзлери агъардыла.

- Он сильно болен, он умрёт...

- Не умрет, вы - кавказцы, живучие. А умрёт, так... не он первый. Мне план нужен, а не забота о всяких там...

Хутай бла айырма киши асылсыз сёлеше тургъанлай, тутмакъяла тамапалыкъ этген келип къалды. Эркин санлы, чырайлы адам. Юсюнде чубур тону, къара уюкълары, жылы бёркю. Юс кийими, аскер белгилерине кёре, ол майор болгъанын Хутай биле эди.

- Не даулашасыз? Ишни кезиуонде нек ёрелешип турасыз? - деди майор.

- Эркин этигиз айтыргъа, - деп силкинди Дуров.

- Айт...

- Бу тутмакъ, ишин къоюп, келип, юсюме суюлгенди.

- Нек, не излейди? - деди майор, Хутайны къарамы бла сынчылай.

- Разрешите сказать, гражданин начальник лагеря, - деди Хутай да.

- Говорите.

- Здесь, на морозе, тяжело больной заключенный. Ему необходима помощь доктора.

- В чем же дело? – Майор, соруулу бет алып, айырма кишиге, Хутайгъа да кезиу къарды.

– Где больной?

- Там, под деревом, у него температура.

- Почему больной на лесоповале? – майор Дуровха жютю къарады.

- Так, ведь план, – деди ол, - он еще и кавказец...

- Ну и что из этого, кавказец не человек? Немедленно отвезите в Назаровскую больницу!

Кюнню кёзю къыйырсыз-чексиз, къалын агъачны башы бла, жана тургъан чархлай, учхалай-тёнгерей барып, бийик терекни бутакъларына илинип, тохтап къалгъаннга ушайды. Тегерек от чыхырлай болуп, кёз

къамата, кёкню жартысын ёртенлендиргенди. Таяклары, терек бутакъладан ётюп, къалын агъачны жырып келип, Хутай быхчы тартхан жерни къарын кюмюшлендиреди. Терекле симсиреп, сын къатып, бутакълары, юслеринде бузлагъан къырпакъланы агъызалмай, шош чыктырдайдыла. Къалын агъач ачы аязны тунчукъдуругъа керек эди, алай тунчукъдуралмайды. Ол, къайдан эсе да къууулуп, Хутайны бутларына чырмаша, бууулуп сынсыйды.

- Сейирдиле бу жерни тереклери, аязы да, - деди Хутай, белин тюзете.

- Не дединг? – Сайфуллах нёгери айтханны иги эшитмеген эди. Хутай да тынгылауну ийип къойду.

Кюн мында терс жанында батады.

Терекле къабышып, танг алай атады.

Жокъду хурмет, жылыу берген зат,

Жерим узакъда, не этгин, юшо да къат, -
деп шыбырдады Хутай.

Бу жерде тереклени алай къырадыла,

Уруида адамланы къыргъанлай,

Жер, кёкге аралып, жалангач къалады,

Къарда адам кийимсиз къалгъанлай...

Сайфуллах, шош келип, Хутайны къатында сюелди. – Дууамы тутаса, тереклеге жан аурутханча къарайса.

- Жан аурутургъа тийишлидиле, - деди Хутай, мудах бетин алышындырмай. Мында ишлеген аз заманны ичинде олду деп танымазча азгъанды, гымых сакъалы къырпакъланып.

Арлакъда, къарын энди ызлап, ёгюзле, сууукъдан бурунлары къанай, кесилген тереклени сюйреп оза эдиле. Ол ишни этерге Хутай бла Сайфуллахха да кезиу жете тура эди.

***

Кесген тереклерин ёгюзлеге тартдырып, ызларына экинчи кере къайтып бара, жол жанында адамла басынып тургъанларын экиси да кёрдюле. Не болгъанын билмей, тохташып, алайгъа бардыла. Басынганла не эсе да бир къужур зат бола тургъанча, кими сейирсинген бет алып, кими уа этерлерин-къалырларын билмей сюеле эдиле.

Къыйнамай ушкок бла уруп къояргъа керекди дегенлери да анданмындан эшитиле.

Хутай, алгъа ётер-ётмез, жаш ёгюзчюк сойланып, тыпырдап кюрешгенине эс бурду.

- Ёлалмай къыйналады, - деп сёлешди жыйылгъанладан къайсы эсе да.

- Кёпден бери тыпырдайды жарлы ёгюз. Нек къыйнайсыз муну, болушугъуз мынга, харипге.

Сюелгенлени ичинде шош тургъан аскер кийимли, ушкогун кёнде-лен алып, огъары аягына миндирди.

- Сабыр этигиз, - деп сёлешди Хутай, - чанадан бошлагъыз терк.

Жыйылгъанла, не этеди бу, кимди кеси да дегенча, Хутайгъа къа-

радыла.

- Сен кимсе былайда оноу этерге, бир жанына тур...

- Кёп сөлешмей, айтханын этигиз. – Алай айтып, ким буйрукъ бергенин Хутай билмеди – тобукъланып, ёгюзню къарын тюбюн къыстау сылады, къууугъуна жууукъ узалып, сылап, терисин тартдырып, уууп иги кесек кюрешди. Къарын тюбюнден къалайын эсе да тишлери бла окъуна къысды. Сора Хутайны ёрге тургъаны бла тенг ёгюзню ынычхап тыпырдагъаны да тохтады. Кёзлери сабырланып, ырахатландыла. Жыйылгъанла эс табып, алайды-былайды дегинчи, ёгюз, жатып тургъанына сокъуранганча, жигитленип, ёрге турду. Аны жангыдан чанагъа жекгенлеринде, къайгъысыз жүгюн тартып кетди.

- Сен мал доктор болурса, алаймыды? - Тап кийинген, орта ёсюмлю киши Хутайгъа къолун узата сөлешди.

- Угъай, туйюлме мал доктор, – деди Хутай, чырайлы кишиге къарап.

- Мен бу гитче эл Назаровкада колхозну председатели Пётр Сидоровма, сен кимсе, мал доктор туйюл эсенг?

- Мени атым Хутайды, кёресиз, бусагъатлада уа тутмакъма.

- Бек сау бол, бек. Колхозумда малны халын билген сенича бир адам болса эди, насыпха санар эдим. Сау бол.

***

Тутмакъладан ёлгенлени асырагъан къабырла агъачы къырылгъан ачыкъ талада эди. Къабырладыла деп, билген да къыйынды: сын ташлары, не жорлары жокъдула. Тукъумлары, атлары сакъланмагъан кимле кёмюлгендиле мында - оруслууламы, татарлыламы огъесе чечени, ингушуму?

Узунуна, кенгине да кёз жетген къадар – къар тёбеле, ары къарасанг, бери къарасанг да.

Хутай бла Сайфуллах, Аныуарны ёлюсюн табыракъ жерге салып, муслийманнга аталгъанланы къабырлары энчими болурла, бармыдыла аллайла деген акъыл бла сагъайдыла. Билир онглары болмай, ол тийреге келген Дуровха «Муслийманнга саналгъанла къалайда асыраладыла, бармыды андан хапарынг?» - деп сорду Хутай.

- Какай тебе разница, чучмек, быстрее заройте и дело с концом. – Дуров, шайтанлы болуп къалгъанча ачуланып, биргесине алып келген юч нёгерин къоюп, кетип къалды.

Куртун бир жанына кюрөп, Хутай жугарны жерге жетдиргенинде, ол, салтаны чёгюч бла ургъанча, зынгырдады. Ол халда, Хутай бла Сайфуллах бир бирлерин алышындыра, беллерине дери къазгынчы, жер, къажымай, зынгырдагъанлай турду. Андан сора, къажып, жумушады. Аныуарны, харип, энди муслийман адетинде, дууа окъуп, Аллахдан тилек этип асырагъа керек эди.

Аныуар, Назаровка элчикни больницасында юч-тёрт кюнден ары бармай, ёлюп къалгъан эди. Ёпкелерин, санларын да сууукъ хорлагъан жарлы малчы. Сау болсун колхозну председатели Пётр, Аныуарны курт тюбюне атдырып къоймай, Воронин бла келишип, асырагъа Хутай бла

Сайфуллахха эркин этдирген эди. Иги адам кьайда да игилей кьала болур.

Ичинден Пётр бла Ворониннге ыспасы бла бирге кьулфууну бла алхамны окъуп бошаргъа, юч киши келе тургъанларын эслеп, сагъайдыла. Ючюсю да тутмакъла, Хутай аланы агъач кесген жерлеринде кёре тургъанды. Эки жыйырма бла элли жылны арасындадыла дерча, орта ёсюмлюле, сакъал-мыйыкълары жетген.

Ючюсю да, тюзюнлей келип, Хутай бла Сайфуллахны юслерине сюелдиле, басынчакълагъанларын жашырмадыла.

- Что, проголодался, у Аллаха своего милостыню просишь?.. А ну калбит, опусти руки... – Келгенледен бири – мурдар бетли, дууа тутуп тургъан Хутайгъа хыны сёлешди.

- Это так заведено у нас, у мусульман ... мы так хороним умерших, - деди Хутай.

- Мы сейчас тебя самого похороним по нашему обычаю. Мурдар бетли, керилип, урама дегенлей, Хутайны ауур жумдуруху тамакъ тюбюне жетип, тёнгереди. Экинчиси кынгыр ауузлу бичакъ чыгъаргъанлай, Хутай, жугарны сермеп алып, кьалагъы бла башына урду, бичагъын куртха чарлатды. Ючюнчюсю Сайфуллахха жабышып, хорлагъан, хорлатхан да этмей кюреше эди. Экиси да жыгъылып, баштёбен болгъанда, Хутай тутмакъны мамукълу кьапталыны жагъасындан сермеп, нёгеринден айырды - жиберип кьоймады. Ол заманны ичинде куртха сойланганла, эс табып, кьардан кючден чыгъа, абына-сюрюне кьачдыла.

- Не бейте меня, пожалуйста, не бейте. - Ючюнчю тутмакъ, эки кьолу бла кьулакъ артларына жабышып, кьалтырады.

– Не бейте...

- Ауузунгу кьыс, анангы аллыкъ, - деп керилди Хутай, алай урмады.

- Я всё скажу вам... он нас обманул...

- Кто вас обманул?

- Этот, как его... бригадир Дуров, - деди тутмакъ.

- Чего он хотел? – деди Хутай.

- Чтобы мы вас хорошо побили, одного можно даже убить сказал он.

- Ну, теперь иди и плюнь ему в ослиную морду. - Алай айтып, Хутай тутмакъгъа табан жетдирип, кьыстап ийди.

Аныуарны кьабырын ишлеп, ызларына – агъач кесген жерлерине кьайтып келе, ушкоклары бла аскерчиле чыгъып, Хутай бла Сайфуллахны Ворониннге келтирди.

Воронинни ишчи мекамь улуу тьююлдо, эки терезели, тёртгюл. Бир терезесине тозурагъан, эски гуржаба жайылып, башхасы – жолгъа кьарагъаны уа эки кьатлы мияласы бла. Эшикден кирген адам кёрюрча, кьабыргъада тёрт сурат, аладан бирин – Сталинни таныды, ючюсюн – таниялмады. Воронинни столуну аллында, эски бёркюн да тешип, Дуров сюеле эди.

Хутай бла Сайфуллахха бери ётюгюз, олтуругъуз деп, киши айтмады. Воронин, экисине да кезиу кьарай, тютюн кьабындырып, бираз

тынгылады. Сора жумушагъан къарамын Хутайда мычытды.

- Так на днях умирающего быка этот заключенный спас? – Тутмакъланы таматалары билинир-билинемз ышарды.

- Он спасайт, он... - Дуровдан, Хутайдан да алгъа болуп, Сайфуллах орусча чалдырып сѐлешди.

- Вот как... значит, всё-таки он, - деп, Воронин Дуровха къарады, - так в чём же их вина?

- Я послал трёх заключенных помочь им хоронить умершего кавказца, а они их жестоко избили. Говорят, быка спас, а человеку лопатой череп проломил. - Дуров бѐркюн башына къаплап, дагъыда ашыгъып тешиди.

- Нет, они пришли с явным намерением нас покалечить, - деди Хутай, – мы защищались.

Киши абери айтмады. Межамда ауур шошлукъ тохташды.

Дуров аман адам болгъанын Воронин биле эди. Ишинден къыстап, тутмакълагъа тенг этерге керек эди. Бир уллу сылтауу болмай, кет деп къоялмай турады: бусагъатдагъы жумушуна Дуров ол келгинчи салыннганды, мен санга ийнанмайма деп, андан айтмады.

- Ачыгъан тутмакъла къайдадыла? – деди Воронин, кишиге къармай.

- Баракдадыла, – деди Дуров ашыкъгъан ауаз бла.

- Охо, терсни-тюзню айырырбыз, ары дери уа бу эки тутмакъгъа жерлерин тапдырыгъыз. - Воронин терс иш этеме депми жарсыды, нек эсе да, жаягъын къол табанына тиреп, сансыз сѐлешди.

***

Тутмакъла кечиннген узун алаша межамны къатында тюз да гумугъа ушагъан жер юйчюкге келтирип, Хутайны ары тюртдюле. Сайфуллахны къайры элтгенлерин билмеген эди.

Жер юйчюкню къол аяз тенгли терезечиги жарытала болмаз, урудача, ичи къарангыды. Топуракъ къабыргъасыны бир мюйюшюнде экинчисине дери темир ундурукъ сыйынамыды-сыйынмаймыды дерча, такъырды.

Хутай, кирир-кирмез, аякъ бармакъларына туруп, терезечикден къарады - къар тебеден башха зат кѐрмеди. Олсагъат бурунуна мылы хауа къатыш мыллык ийис урду. Чычхан-гылыгу дегенча жаныуар кирип, чыгъалмай, ачдан ѓлген болур деди Хутай ичинден, чѐгер жер излей. Тот темир ундурукъдан башхасын эслемеди. Аны юсюнде къаралдым тышы бла тѐртгюл жастыкъчыкъ, мамукъ жабыу.

Ундурукъгъа таянырча кѐлю бармады. Тап, жийиргеннген окъуна этди.

Хутай, къабырлада кюрешгени татып, арып-талып эди. Эртенли бери суу ургламагъан адамны санларына сууукъ ѓтюп, безгек тийгенча, ууакъ къалтырап башлады. Таянып, жылыныргъа термилди. Не этерик эди: жер отоучукъну мюйюшюне эски мамукъ жабыуну бла жастыкъны атып, таянды. Мамукъ къапталын юсюне жууургъан этип, бираздан ѓз тылпыуу бла жылынып, къалкъып къалды. Кѐпмю-азмы мычыды

ол халда – андан хапары болмады. Улуу-сынсыу къатыш шош тауушла эшитип, сагъайды. Нени эсе да, кимни эсе да улуй да, сынсый тургъанына къулакъ салды, иги кесек заманны къымылдамазгъа кюрешип, тынгылады.

- Кимсе сен, къачан келип сынсыйса мында? – деп селешди Хутай.

- Экибиз да бирге келген эдик да, - деди ауаз.

- Мен нек кёрмегенме сени?

- Энтта да кёрмейсе.

- Сора сен кимсе, айт, - Хутай онг къабыргъасына таянып, сол къолу бла не эсе да изледи.

- Мен сени бёрюнгме.

- Бёрюнгмеми?

- Хоу, бёрюнгме.

- Мени бёрюм туугъан жеримде къалгъанды, - деди Хутай, кёлю такъырланып.

- Угъай, бёрю тиширыу тнойюлдо, къайда суйсе, анда къалыргъа.

Башха эр кишиге да тагъылмайды, керегин-излегенин тапхандан сора.

Къарангы жер юйчюк тынгылауну ийди. Хутай, бетине жылы хауа уруп башлагъанын жаратмай, мамукъ къапталын бир жанына тюртюп, къуйругъундан чегерге кюрешди – болалмады.

- Айбырылып къалмай, бу сууукъ жерге ызымдан келгенинг ючюн сау бол, ыразыма, - деди Хутай.

- Къалай айбырыллыкъ эдим, сора сен ёлюп къаллыкъ эдинг, айтдырмай къоймай эсенг.

Мен, бёрю болмай, къоян болсам неда тюлкю, тынч жашар эдинг, - деди ауаз, улугъанын-сынсыгъанын ёчюлтюп.

- Нек? – деди Хутай.

- Къайда да, не заманда да бёрюлери болгъанла тынч жашамайдыла. Аланы киши суймейди. Бери къоянынг, не тюлкюнг бла келсенг эди, бу сууукъ зынданчыкъгъа тюшмез эдинг.

- Къоянла бла тюлкюле да тынч жашамайдыла. Къоркъа-элгене, къалтырап кечинедиле.

- Сен талалада бла агъачлада кечиннген къоянла бла тюлкюлеге айтаса. Адамла бла жашагъан къоянла бла тюлкюле уа тынч жашайдыла, бёрюлеге оноу окъуна этедиле, - деди ауаз.

Санлары къызып-кюйюп баргъанларын унутуп, Хутай ышарды. Неге эсе да ыразы болду.

-Угъай, мени къоюп кетме. Къояннга, тюлкюге да сукъланма. Экибиз бир къошбуз, бирге къалайыкъ, - деди Хутай, юсюнде мамукъ къапталыны жылыуун сезе.

Кетме, кетме, мени бёрюм,

Сени блады ёмюрюм.

Экибиз бир болсакъ,

Ыразылыгъын берир халкъ.

Келдик эсе биз бери,

Кишилликни жокъду чеги.

Къайда да жашайды ол,

Кетме, мени тенгим бол,-

деди Хутай, шыбырдап. Сора, шошайып, кзулакъ тикди, алай ол сагъатда эшитиле тургъан ауаз ол кимни эсе да ёчюлюп къалгъанына жарсыды.

***

Къышны къаты заманы эди. Элдиле айтып жарсыгъаннга кёре, Черек ауузуна кёпден бери аллай сууукъ келмегенди. Къар да терен жаууп, ёргеден энишге къутуруп, шууулдап жортуучу Черекни тунчукъдургъанды. Кюнню кёзю, къызарып, таула башы бла жюзюп баргъанлыкъгъа, сууукъну къоркъутмайды, анда-мында жоккуланган къарны жылтыратханлыкъгъа, чёкдюралмайды.

Тюбюнден – Налжикден келген къара машина да къыйын солуй, тохтай, дагъыда жюрюш алыргъа кюреше эди.

Машинада олтургъанла Уллу элге биринчи келе эдиле: сауут-сабалары бла эки милиционер, Хажибийни орунуна къуллукъгъа салынган Кастоланы Хусей – эллижыллыкъ чечекбет киши. Орта ёсюмлю. Элдиле эшитгеннге кёре – огъурсузлугъу озгъан адам.

Элге кирип бираз ёргерек баргъанлай, улоуун тохтатды. Хусей, машинадан тюшюп, тийреге сагъайып, сора эски тонуна чулгъанып сөөлген кишини «былай келчи» деп чакъырды.

- Бу мекям кимниди? – Касто улу эки къатлы къызыл юйню кёрюздю. Тёгерегине къызыл кирпичден буруу этилген.

- Буму дейсе? – Ахыя, Пашаны атасы, къолун алгъа атып, эки къатлы, къызыл къошун баш юйню кёрюздю.

- Хау, хау, ол дейме.

- Ол а Къундурну юйюдю, таный болурса. Район «милчаны» таматасын, - деди Ахыя, Хусейге ышанлап къарай. Ол аны юсюнден эшите тургъанды аман да, иги да, алай былай жапысыз адамчыкъды деб а турмай эди. Ахыяны инбашына жетген къоланбет киши. Бурун къанатлары да чойре айланып.

Хусей, сейирсиннгенин ичине сыйындыралмай, Къундурну мекямына къарагъанлай турду.

- Байрагъ'а нек такъгъанды? – деди ахырында.

- Ким биледи аны уа, «балчебикни» юйюдю дегенлиги болур.

- Къалгъанла уа «балчебикле» туююлмюдюле, тейри, керти айтама. – Хусей, топуракъ башлы алаша юйлеге иги кесек заманны къараптуруп, нек эсе да, башын чайкъады. – Хайырсыз, асыры озгъанды, хар къуллукъгъа илиннген къыралны тонап барса, къыралны неси къаллыкъды?

Хусей Къундурну мекямыны тийресинде тургъан аз заманны ичинде андан-мындан арбазларындан эр кишиле, тиширыула чыкъдыла. Юслерине тонларын, боталарын къаглап. Жыйылышып, орам жанларында сөөлдиле. Сора юч-тёрт атлы, къыстау жетип, секиришип-секиришип тюшдюле да, Касто улуну аллына ашыкъдыла. Къундур, сора аны ызындан ауур санлы Аубекир, колхозну председатели Сейит. Машина ёрге айланганда, юч атлы да, андан артха къалмазгъа кюрешип, келген къонакъланы ашырып, къыстау барып турдула.

***

Кастоланы Хусей, кьайсы элге барса да, жумушун башлардан ал-
гъа, сыйланыргъа юйреннген къуллукъчуду. Элдегиле – тиширыуу, эр
кишиси да, тегерегине къагъылып, къор-садагъа болуп, къуллугъуна
баш урмасала, хата этерге, къоркъутургъа амал излемей къоймагъан-
ды. Аны ол къылыгъын Къундур, Сейит, башхала да биле эдиле. Тойда
тиширыу сайларгъа да эркин суна эди Хусей. Ёзге уа, ким угъай деп
сюелирге боллукъду. Анга угъай деп «бласны» къажатуу айталлыкъ эди.
«Бласны» душманын а Касто улу аярыкъ туююлду.

Бусагъатда Хусей, Къундурну жерине олтуруп, сагъышдады. Алай
тиширыула бла ашдан башха сагъыш эсине келмейди. Ызындан бери
къууулуп жетгенле нек тынгылагъанларын ангыламайды. Огъесе была
не ишлеп тургъанларын, къыралны малын къалай айнытханларын тин-
тип-соруп, ийманларынамы жыйсын. Ол заманда излегенин тапдырыр-
гъа кюреширле.

Касто улу, ары къарап, бери къарап, Къундур бла Сейитни кёрмей,
Аубекирге сёлешди:

- Къайры тас болдула была, мен бери олтуруп туругъа деп келме-
генме. Тап да, чакъыр бери, - деди Хусей.

Аубекир тышына чыгъар-чыкъмаз, Къундур бла Сейит ашыгъып
кирдиле. Ала былай дегинчи, Касто улу ачууланып сёлешди:

- Жый бери адамларынгы, заманым азды.

- Охо да, сен да бир кесек солугъанлыкъгъа гюняхмы боллукъду?
Хар ким сенича ишлеселе, къыралны башы бла этер эдиле, тейри, - деди
Къундур, келген къонакъ «нек ашыкъгъанын» билип. – Биз сени артха
алай терк жиберсек, къурманлыкъ этмей, Аллах, адам да унамаз.

- Алайды, алай. Сенича сыйлы адамла бизге жылдан бир келедиле,
- деди Сейит да.

- Охо, айыбым сиздеди. Сиз айтханлай болсун. – Касто улу, олсагъ-
ат жарып, ышаргъанын жашырмай сёлешди.

***

Къундурну эки къатлы межамыны терезелери ариу жарып, аладан
ургъан жарыкъ къоншу юйлени арбазларын да кюн тийгенча этеди.
Къобуз таууш, аны бла тенг орамгъа тегюлюп, узакъдагъылыны, жуу-
укъдагъылыны да сагъайтханлай турады. Эшикден, терезеден, сормай-
ормай кирип тегюлген къобуз тауушха къууанган, чамланган да эте-
диле. Ёчюлтюр, къыстар амаллары уа жокъ.

Къобуз таууш, солуу тапмай, ёрге-энишге нек жортханын билгенле,
шошайып, мудах сагъыш этедиле, билмегенле-эшитмегенле уа Къун-
дур «тели къызын Майрушханны эрге бере болур» дейдиле. «Аны ким
аллыкъды: не акъылы, не сыфаты деп туююлду». «Оу сен а, къуллукъ
сыфатсызны да сыфатлы этип къояды».

Къобуз таууш Къундурну арбазына керекли-керексиз адамланы да
жыйышдыргъанды. Кими не болады-не къалады деп соеледи, кими аш-
суу жюрюген жерде умутлу болуп, отха жылынган, къобуз тауушха
эриген сылтау бла...

Къундурну арбазында эки къазанда эт къайнайды. Аладан узакъ кетмей, чырпы отда шапалыкъ этген жашладан бири баш-аякъ юйютеди. Къазанла тюрбюнде отну мыдыхында агъач шишле бла жалбауурну къыздырадыла, агъач шишледе къуурулгъан эт туурамланы жашладан экиси межамгъа ашыкъдырадыла: тышында сюелген лахорчулагъа шишликден юлюш чыгъарырча болмайды. Къайры чапдырадыла шишликни, кимни кълюн алыргъа кюрешедиле – тышындагъыла аны сормай да биледиле. Не этгин, ёмюрледен бери да адет алайды: сен бит эсенг да, къуллукъ ит этеди.

Касто улу Хусей Къундурну бек уллу, омакъ отоунда кирген-чыкъгъан тиширыулагъа жашыртын къарай олтурады. Аш къанганы артында аны бла Къундур, колхозну председатели Сейит, Аубекир. Аш къангадан бишлакъ, эт хычинле кетмейдиле, терк-терк алышыннган шишликле, эт, чагъыр. Хусей, къубулуп, чагъыр тарта, жарты суугъан сохтагъа эринип узалгъанча кёрюнеди. Жугъур бети ичген чагъырыча къызаргъанды.

Уллу отоуну мюйюшонде жасалгъан тапчаннга олтуруп, тиширыу къобузун согъа, дагъыда солута турады. Башха тиширыула да кире-чыгъа, къуллукъчу къонакъны кёзюне артыкъ урунургъа сюймей.

- Къобузчуну аты къалайды, кими барды кесини да? - Хусей, къолундан чагъыр аягъын тюршюрмей, Къундургъа бурулду.

- Сапийнады аты, - деди Къундур, къонакъны не бла кълюне жетерге билмей олтургъан. Айхай, Хусейге тиширыу керек эди. Не медет, кимни табып, айтханын жерге салдырмай этдиралсын? Къолгъа устады: жамычы, башлыкъ, кийиз деген затлагъа жан салып къояды. Элде Паша деп болуучу эди, эсинге келтирала эсенг, аны келиниди. Кимниди десем да, эри Ибрагим бла айдан кёп жашамагъанды. Ол тутулуп кетгенли, чуусузду, - деп бошады Къундур.

Касто улу, нек эсе да жарып къалып, Сапийнагъа жашыртын мангылай тюрбюнден къарады.

Къобузчу, жыйырма жылындан энди атлагъан, ариу, субай тиширыуду. Къап-къара тогъай къашлы, узунжакъ. Ариулугъуна къобузну сокъгъаны къошулуп, бютюн сюйдюмлю кёргозтеди. Эри тутулгъанлы, Сапийна тойгъа-оюннга да къатышыргъа унамай, кёп заманны оздургъанды. Аубекир, жыл саны жетген, ауур санлы киши кирип келип тилегенде да унамагъан эди. Къайын анасы бар, охо, не боллукъду, аны айыбын мен боюнума алама дегенден сора таукелленнген эди. Къундурну юйюне къыйналып кирди эсе да, башха эллилеге, Аубекирине, Сейитине да хурмет этип, къобузун тобугъундан кетермей эди.

- Тейри, керти да, ушагъыулу тиширыуду, - деди Касто улу, ашарыгъын ашап, энди эси башхагъа кетип. – Да къобуз согъулгъан жерде тепсеген тере да болуучу эди, - деди дагъыда.

- Эй, таланнган, Къундур, юй сениди, биз къонакъбыз, эт оноу, - деди Сейит, Хусейни табагъына къой жауурунну сала.

Къундур, чыгъып кетип, кёп мычымай, къайтып келди. Ол жерине олтуруп-олтурмаз, жаш-къушла тиширыула да мычымадыла. Сапийна, аланы сакълап туруп, энди уа къобузуну кишенин тешип, ауузлугъун алгъанча этди. Аны жарыкъ ёню жангыдан тышына суу тёлгенлей

төгюлдю.

Жашла тиширыула бла сюзюлюшюп, къушлача, къанатларын кердиле. Жашладан бири, иничкебел, мыйыкъчыкълары бла, алгъа чыгып, аякъ бюкдю. Касто улугъа жууукъ келип, дагъыда сюзюлюп барып, тиширыуну къолтукъ тубюнден тутду. Къарап-къарагъынчы, отоуну эшиклери кенгнге ачылып, эр кишиси, тиширыу дегенинг да Касто улу олтургъан жерге кирирге базынмай, босагъала юсюне басындыла.

Иш Касто улу умут этгенча бармай эди: узакъ созмай сайлагъан тиширыуу бла ол энчи отоуда къалыргъа керек эди – анга юйреннген эди къуллукъчу. Мында уа аны аш къанганы артында булжуртургъа къорешедиле. Атасы, къарындашлары болгъан тиширыу жокъмуду мында – болургъа керекди. Алагъа тийдирмез ючюн не ариу къыз да жумушап къалады. Хусей аны сынамагъанладан туйюлдю. Къарынлары бурмасынла – Касто улу аладан бирин къосесе, къюч кёрюрлеми? Къой къурманлыкъ керек туйюлдю анга – тиширыу къурмалыкъ керекди. Ол бизде адет туйюлдю дейди бу къыйыкъкёз, - Касто улу Къундургъа бла Сейитге кезиу къарады. Экиси да аны къайгъылыча кёрюнемдиле – тепсегенлеге, ышарып, къарс уругъа къорешедиле.

- Алан, сиз къужур адамла кёреме, - деди Касто улу.

- Нечик? – Сейит сагъайды, Къундургъа къарады.

- Да былай келген къуллукъчугъа ёзден-мёзден дегенча бир зат этген тёре къурупму къалгъанды? - Касто улу ышармиш этип сёлешди.

- Кеси ёлежек кимге не бережек? - деп ийди Къундур.

- Ол дегенинг? Ангыламадым...

- Бош, бош, сандырай турады Къундур, - деди Сейит.

- Ким сандырайды, менми? Айтханынгы-къалгъанынгы билип сёлеш. – Къундур, ачыуланып, ёрге къопду, дагъыда олтурду. - Къызынг бар ушайды да, неси къорарыкъды, келтирсенг а бери!

- Сени юч къызынг да барды. Майрушхан телинги нек келтирменгесе, ийи?

- Сабыр этигиз, эки аман да бир сабан дегенлей, не тели-мелиле жаншайсыз? Къонакъгъа хурмет эталмагъан аманла сиз «бласны» онгунамы айландырлыкъсыз? Тамбладан оздурмай, мен сизни оноугъузну этерме.- Касто улу Хусей, къызарып тургъан бетинден къаны къачып, ачыуланды: -Аман хомухла, эр кишилебиз деп тура болурсуз сиз да.

Ючюсю да къара тынгылауну ийдиле. Аубекир а, аланы ушакъларын эшитмегенча этип олтура кетип, къюнде-кечеде эшите тургъан адамны эсине тюшюрдю да:

- Аланла, ол Итлер деп, бизни къоркъутургъа къорешген адамлары кимди, къайдан чыкъгъан затды? – Аубекир ючюсюне да кезиу къарап, сора Касто улудан жууап сакълагъанын билдирди.

- Ким болуб'а – фашист къыралны таматасыды, - деди ол, - шайтанлы, сант адам.

- Да къонбатыш къыралланы къынкъ этдирмей, алып барады дейди-ле да, - Сейит, сёз башха жанына бурулгъанына къууанды.

- Ол жаны къыралла къарыусуз къыралла эдиле...

- Бизге чабыууллукъ этиб'а узакъгъа барыр, Сталин, керек болса,

аны чекден бери атлатмай окууна, буууп кыярыкыды, - деди Хусей, - Сталинди бизни палахладан сакъларыкъ.

- Эталырмы, таланнган, Сталин алай, ийи? – Сейит жюрегиндегин ачыкъ айталмай, Касто улугъа сагъайды.

- Кыралны душманыча селешесе сен...

- Аллах сакъласын, Аллах, - деге ашыкыды Сейит.

- Сталинни аты сагъынылган жерде не Аллах-Маллах деп сантанасыз? – Касто улу керти да ачыуланып, жангыдан бети кызарды, сепкил-мепкил тамгалары ечюлдюле. – Бу дуняда бизни Аллахыбыз Сталинди, аны бош унутасыз.

- Жанынга болайыкъ, аны унутмайбыз. Биз муслийманлабыз. Сталин туугъан да этгинчи, биз Аллахха кзулукъ эте келгенбиз, - деди Сейит, Хусейни кыалай жумушатыргъа билмей.

- Нек эсе да, сизни муслийман Аллахыгъыз сизге абери бералмагъанды, не бек жалыннган эсегиз да. Ашны, сууну да, тынч жашауну да сизге Сталин берди ушайды да. Угъай деялыкъ бармыды ичигизде?

- Сталин Итлерни хорларына ийнанам, алай ол бизни Аллахыбызды десек, Аллахха ассы болурбуз, - деди Сейит, ич кюркзуун тунчукъдурургъа кюрешип.

Касто улу жумдурухун кыаты кысып, аш кыангада табакъ-аякъланы ёрге чарлатды. Кыобуз таууш да тунчукъду. Алай, олсагъат сокъуранып, башын кымылдатып, кыобузчу кыызгъа сокъ кыобузунгу деп билдирди.

- Партия сизге ышанып, кзулукъла берип турады – адам этип, - деди Хусей, шош селешип. – Берилген кзулукъну ыспасын чыгъара билмейсиз – ол сизге артыкъ эсе, мен, тамбладан оздумай, тийишли жерде эсгертейим. – Керексиз башланнган ушакъны кыалай тунчукъдурургъа билмей эди Касто улу. Тунчукъдурургъа уа керекди. Аны умуту башхада эди да, умуту тунчугъуп бара эди.

Сора ол юч кзулукъчу кибиклени игирек кюркзутмаса, тийишли намыс этилмей кыалыргъа боллукъду. Иш анга ушайды. Алай а жарамаз – сохта этип, жёрме салып – аны бла кзутулургъа умут этедиле.

- Ашап-ичип да хазна кюрешмейсе. Былай бир кесек эрикгенинг кетерча, тиширыуланы да жарытырча, бу сюзюлгенлеге кыошулсанг эди... Хусей не затланы кыакъды-сокъду этип кюрешгенин Аубекир ангылап селешди. Ангылагъан башхала да эте эдиле, кыонакъны ыразылыгъын алырча иш кыалай мажарыргъа билалмай эдиле. Биле эселе да, кыайсы тиширыугъа зорлукъ сынагырыкъ эдиле... Кындур Налжанны бла Ариужанны эсинден кетермей олтура эди. Айхай, не медет, ол айтханны этерик тиширыула туююл эдиле экиси да. Касто улуну несинден кыалыкыдыла? Сынарыкъ кыыйынлыкъларын сынап бошагъандыла. Энди уа не, туююнден келген жугъурбет кзулукъчу алагъа не эталлыкыды? Кет, атанга голия дерле да кыыстарла, хатасы уа Кындургъа жетерикди.

Ол тюрлю сагъышы бла Кындур чыгып кетди да, мычымай кыайтып келип, жерине олтурду. Ызындан кызы Майрушхан келди, омакъ кийинип, юсюнде кюмюш туюмеси, кюмюш бел бауу жылтырай.

Ол келгенден сора, нек эсе да, аш кыаннганы бийлеп турган юч-

тёрт киши да шошайдыла, къобузну тауушу къыстауланды. Къызла бла жашла абезехни жангыртдыла. «Сейирди быланы гынттылары - деди ичинден Касто улу, - мынча ариу къыздан бирин анга буюрмагъанлары. Ким сунадыла была кеслерин, Касто улуну къуллукъчу болгъанын, къуллукъчу не суйсе аны этерге къолундан келгенин нек унутхандыла?» - Хусей, жеринден туруп, силкинип, инбашларын элеп, тепсегенлеге къошулур умутда къобузчу къызны аллында билеклерин къанатландырып, алгъа бла артха сюзюлюрге юрешди. Чырмамайыкъ дегенча, абезехчиле тохтадыла. Касто улу таба айланып, къарсны къыздырдыла. Сюзюлюп, этек къагъып, Майрушхан чыкъды.

Хусейними сынаргъа юрешди – къобузчу къыз къобузун бютюн бек къозутуп, энди сен, уллу къуллукъчу, усталыгъынгы бир кёргюзтчю дегенча этди. Къарсла да, къанатлыла юркюп-элгенип, ёрге-ёрге сызылгъанлай болдула. Касто улу, къобуздан бла къарсладан артха къалмазгъа юрешип, аякъ бюкдю: «Эй а, таланган, уста тепсей кёре эдим», - десинле. Майрушхан да, аны тегерегинде жыйрыкъ этеклери бла жел этдирди. Ким эсе да: «Аланла, биз билмей тургъанлыкъгъа, была уста тойчула кёреме», - деп, ауаз берди.

***

Той къызадан-къыза бара эди. Алыкъын кишини кетер къайгъысы жокъду: эки къазанда бишген этле тауусулмагъандыла, шишлиги, жалбаууру да анда-мында жарты ашалып. Орам бла ётген-сётгенле да, нек эсе да, Къундурну арбызына къайтмай, сюелип, лахор этмей, ауузланмай кетип къалмайдыла.

Къобузну къыстау ауазы, эллилени чакъырыргъа юрешгенча, къамамайды-тынчаймайды.

Жау чыракъны къол аязы бла аяздан къоруулай, Майрушхан мекямы экинчи къатысында отоугъа кётюрюлгенин тойчула кёрдюлеми-къалдыламы, нек, анда не жумушу барды деп, киши артыкъ эс бурмады. Аны ызындан Касто улу да кётюрюлдю.

Отоу таза отоуду, алыкъын тытыр ийиси кетмеген. Хапчук-харекет жокъду. Мюйюшде жангыз агъач ундурукъ, теше-мёшеси бла. Майрушхан аны, къагъып-согъуп, жангыртды. Хусей, жарты-къурту тешинип, анга тёнгерегенде, ич кийимлерине дери тешинирге болушду. Кетер умут этгенлей, огъесе жокъму эди аллай умуту, Касто улу аны тешекге тартды.

- Эшигим къуругъан, неди бу этгенинг? - деп шыбырдады Майрушхан.

- Аны ючюн эшигинг къурурукъ тюйюлдю, кирген жеринги эшиги алтын бла тышланырыкъды.

- Эшиги, бирле кирип келселе, не айтырыкъдыла?..

- Абери айталлыкъ тюйюлдюле, сукъланган этерикдиле...

- Не затыма сукъланырыкъдыла, эл кюлкюлюк болгъанымамы?

- Эл кюлкюлюк угъай, мен сени уллу къуллукъчу этерикме.

- Алай хажи бол сен...

- Этерме мен сени къуллукъчу, этерме, тейри, этерме...

***

Гитче, тууар кёзюнлей, терезечикден тангны жарыгы ургъанлы иги кесек заман озгъанды. Турургъа керек эди, туруп, санларында къанын уятыргъа керек эди, алай Хутай, сагъышларына хорлатып, юсюнден эски жабыуун бир жанына тюртмей тура эди – аны кетерсе, ол хурттак жерчикни сууугъу, сууукъ суулай, юсюне тёгюлюп къаллыкъча.

Мекамчыкъ – жер юйчюк, гитчечик эди, туруп, санларын эркин къымылдатырча туююлдо: узунуна, энине да – эки атлам. Жаны саулай къабыргъа кирген кибикди. Сейирди жашау, деди ичинден Хутай, не излей эдим мен андан, умутум не эди? Билипми жашадым, ангылапмы блас ючюн адамланы ачытдым? Хутай къол аязы бла сакъалын сылады. Къалын, зыбыр эди ол – тёрт-беш кюнню ичинде ёсгенин, жаякълары да бир тюрлю жукъаргъанларын сизди. Жашау алаймыды, Аллах бергеннге тёмесенг, тёш орунуна ташмы береди? Жангы блас излей эдинг да, ма, ал юлюшонгю, зауукъ эт...

« Сабет блас» - сен жангы терек,

Минг-минг бутакъгъа чачылдың.

Бир бутагъы – юлюшонг,

Алманг жокъ – лагъымча атылдың.

Эй, «сабет блас» - жалгъан дуня.

Кёпле болдула малхуня...

Мен а – къулунг, къазагъынг.

Энди – зинданда жазыгъынг -

деп, Хутай турургъа таукелленгенлей, эски, хирез эшикни кирити тот таууш этди: ушкоклу аскерчи, зинданга башын къаратып: «На выход», - деди. Аскерчи кеси да билмей эди Воронин Хутайны нек чакъыртханын: таматарларыны мекамына тутмакъны ашырып, эшик артында сюелди.

Воронин, ёрге туруп, Хутайны аллына келди, къолун узатды. Хутай да къолун арсарлы узатды. Майор, тутмакъгъа олтурур жерин кёргюзтүп, аскерчиге «свободен» деди. Кеси да олтурду. Жарыкъ эди Воронин, ышаргъаны ёчюлмей.

Столуну юсюнде къагъытха къарап, иги кесек тынгылады. Ол Уллу элден экиге айланган къарындашындан келген письмо эди. Майор аны юсюнден Хутайгъа жукъ айтмады. Аны бир-бир жерлерин жангыдан окъуп, сейирсиннгенин жашырмай, тутмакъгъа къарады: керти да тынгылы адамгъа ушайды деди ичинден, сабырлыгы, билек кючю да болгъан. Къарындашы Воронин: «Хутай алаамат адамды, ышанырча, таза ниетли. Мен айланган жерледе андан батыр, айтхылыкъ мараучу кёрмегенме», - деп жаза эди. Майор сагъышланып кёп мычыды, сора: «Жашаган жерингде сен Андрей Воронин деп адам таныймы эдинг?» - деп сорду.

- Тыныймы эдинг дейсе, ол азды, татлы шуёхла эдик, - деди Хутай. – Бир от жагъада жашагъанла бизни миллетде къарындашлагъа саналадыла.

- Ийнанама, – деди майор, - бек ийнанама.

- Сау бол, гражданин майор.

- Къой ол сёзлеринги. Андрейни шуёху мени да шуёхумду.

Экиси да бираз тынгылашдыла. Хутай не айтырын, кесин къалай жюрютюрюн билмей эди. Майор, иничке мыйыкчыкъларынын сылап, жангыдан ышарды.

- Экибиз уугъа бир барырма эдик? - деди.

- Майор, бандитди деп тутулган адамгъа ушкок берип, тайгагъа къалай барлыкъса?

- Сен аны къайгъысын этме, Андрейни шуёху мени да шуёхумду дедим да.

- Айхай, барырма, сен кел десенг, нек бармайма! - деди Хутай, жарып.

- Келишдик сора, - деди майор да. – Мында тайгада кюйсюз жаныуарла кепдюле, сизде алай болмаз.

- Хау, мында болган жаныуарла анда жокъдула. Алай окъ барысында да кюйсюздю, - деди Хутай.

- Тюз айтаса, - майор, жеринден туруп, тышына эшикни ачды да: «Экеуленнге аш келтиригиз», - деп сёлешди.

***

Къалын агъачны къарын жырып барган къыйын эди. Бираз теренге киргенден сора, куртну ары да, бери да жырып, аны акъ гуржабагъа ушатхан аякъ ызла кеп болдула.

- Барысындан да къапланны уулагъан къыйынды, - деди Воронин, - мени да ушкок атаргъа усталыгъым барды, алай, бери ненча келген эсем да, къаплан ёлтюралмаганма. – Майор жыл саны бла Хутай бла тенг болур эди. Ёсюмю андан аз уллуракъ, къызыл жулдузлу, къулакълы бёркю, акъсыл чубур тону. Сары шинли, бети ючгюлюрек.

- Нек, аны тапхан, кёрген алай къыйынмыды? - деп сорду Хутай, бешатарын кенделен тутханлай.

- Аман акъыллыды. Бир-бирледе ким кимни ызындан айланнганы билинмейди. Къалын агъач ичинде сагъайып, хар тауушха къулакъл салып бара, майор хапарын тохтатмады. Биз къапланны ызына къарап, барып турганлыкыгъа, къалайдан чыгъарын билмейсе, - деди Воронин, терекге таянып, солууун айландыра. – Сол жанындамыды ол, огъесе онг жанында бугъупму келеди – билмейсе. Асламында уа сени марап, ызындан келеди, иш этме сен аны. - Воронин къапланны юсюнден Хутайгъа хапар айта, иги кесек жол къоратдыла. Ишекли болган жерлерин сынчылай, кюнню кёзю терекле артларына тигелеп къызаргъынчы жюрюдюле. Къарангы болгунчу, артха къайтыргъа керек эди. Воронин тюз да ол оюмун сагъыныр-сагъынмаз тохтап къалды. Къолу бла белги берип, Хутайны къатына чакъырды. Къапланны аякъ ызларына экиси да сейирсиндиле. Ала жангы эдиле.

- Бизни марап, келип турганды, - деп шыбырдады майор. – Ышанырча туйюлдо. Къалайда юзюледиле аякъ ызлары, сен кёремисе?

- Угъай, кёрмейме...

- Охо, узакъ барма. Билмей турганынглай секирирге боллукъду. – Майор, къаргъала къазауат этип къычыргъанларына сагъайып, балан

бармагъын сол жанында чырпыла таба чоелтди: былайдады ол.

Воронин сёзлерин жутхунчу, башха, онг жанында хырылдаганы бла тенг, къаплан, ёртенлей болуп, майоргъа сызылды – Воронин уш-когун кётюрюп, сампалына бармагъын илиндирип тартхынчы, къаплан, къызыл-къолан тулукълай, майорну аллында сойланды. Хутай аны тюз да мангылайындан ургъан эди.

Воронин, симсиреп туруп, эс жыйгъандан сора, Хутайны къучакъ-лап, иги кесек тынгылады.

- Боже, какой божественный выстрел, - деди бираздан, - ничего подобного я не видел. Ты ведь спас мне жизнь.

Экиси да тынгылашып, иги кесек сюелдиле. Хутай сабыр эди, жигитлик этген адамгъа ушамай, ырахат сюеле эди.

- Мен сени игилигинги не бла къайтарайым? - деди майор.

- Мени бла бери уугъа келгенинг уллу игиликди. Ышанганынг ючюн сау бол. Хутай, къапланны мыллыгындан къарамын алмай, жумушакъ сёлешди. – Не десенг да, ариу жаныуарды, - деди.

- Эркинлигим болса эди, мен сени туугъан жеринге жиберип къояр эдим. Не медет, - деди Воронин. – Мында тургъан къадарынгда ишлеген жерими эшиклери санга ачыкъдыла. Эркин кирип келе тур. Сен малгъа да уста адамса, ыразы боллукъ эсенг, былайда Назаровкада къойчу этейим, ийи? Майор Хутайны жууабын сакълап тынгылады.

- Сау бол, - деди Хутай.

***

Къзакъ, эрттенликде эртте туруп, халжарындан бузоулу ийнегине бла атына бичен салды. Халжарны тазалап, арбазны сыйпады. Башха амалы жокъду - жангыз къалгъанды. Ахлулары жолукъсала: «Былаймы турлукъса, башынга мадар этмей?» - дейдиле. Къзакъ аны сагъышын этмеген адам туююлдо. Алай, Саудатны сансыз этип, юйюрлю болалмайды. Аны бла бир от жагъада олтурмазын, тиширыу да энди андан тюнгюлгенин биледи, дагъыда кёлоне тиерге суймейди. Саудатны, не десенг да, Къзакъ суююп тургъанды – суймеклигини къанатлары энди кесилгенликге. Къоншуда жашагъан Мариямны кёпле анга тежей эдиле, алып нек къоймайса деп, угъайы боллукъ туююлдо: аны Къзакъ кеси да ангылагъанды.

Мариям ариу тиширыучукъду, назик санлы, акъбет, бал бетли узун чачы бла. Къзакъдан кёпге жаш. Келип, быстыр жуууп да кетеди, андасанда аш да этеди. Жашлыгындан башха сылтауу жокъду. Бар эсе да, Къзакъ кёрмейди. Алай, нек эсе да, анга артыкъ бек ышанмайды. Эр излеген тиширыугъа ушайды. Анасы тышына чыкъгъанлай, эл туююнде айланган жашладан бири арбазында кёрюнюп къалады. Бири болмаса да, экинчисини кёзю къарар дегенча. Тиширыугъа аллай «жумушакълыкъ» керек туююлдо, артыкъсызда таулу тиширыугъа намыс бла ариу къылыкъдан уллу насып жокъду. Ким биледи, Къзакъ алданнган окъуна эте болур – асыры кючбюсюреу адамды, тиширыу мёлекди, мёлекни уа къанатындан тюк тюшмесин деген кишиди. Терс сагъышлы окъуна болур – Аллах бергенди аны анга – терс эсе, тюз эсе да.

Ол сагъышларындан азатланмай, сютюн жылытып, ырдаун салды. Тышына чыгып, къоншуларыны арбазларына къарап, кѣп мычыды: Мариям кѣрюнмеди. Сѣлешмесе да, кѣрмесе да, жюрегин бир тюрлю мудах сезим сыйырып къоя эди. Кеси аны бла юйюр къураялмагъанлыкыгъа, къачырып кетерле деп да къоркъады.

Мариямны кѣралмагъанына шургулу болуп, энишге тигеледи. Орта орамгъа тюшюп, тюзюнлей Хутайны сехлеринден атлады. Олсагъат Къызай да таш атлаучладан тюшюп, Къазакъ бла саламлашды. Хутай тутулуп кетгенли аз-кѣп заман озду эсе да, Къызайны чырайы эригенди, эрин къыйырлары жыйырылып, кѣз тюплери да морланнгандыла.

Хутайны эки жашчыгъы Назир бла Хасан да чыкъдыла. Назир онюч-онтѣртжыллыкъ тап жашчыкъ, Хасан да бир сегизжыллыкъ болур эдиле. Хауаны сууугъу алыкъын къоркъутмагъанды, жашчыкъла жалан эдиле. «Барыгъыз, харипчикле, юйге киригиз, сууукъду», - деди Къазакъ. Сора, Хутайны атыны къатына барып, боюнундан къучакълады: «Зауаллы сен», - деди. Ат да Къазакъны танып, ал аякъларын тепсетди.

- Тагъылып кѣп турса, къыяулу болуп къаллыкъды, бираз жарау этдирип къайтарыйым, - деди Къазакъ.

- Хау, харип, хау, ауруунгу алайым, - деди Къызай, мылыланган кѣзлерин сюрте.

Хутайны торун адеж алып, орам бла ѳрге бара, Къазакъны ызындан Къундур жетди. Атыны жоугенин артха тартды.

- Хутайдан тюнгюлюп, энди атыны къулуму болганса?

- Нек тюнгюле эдим, андан къайтхан тѣре да барды. - Къазакъ Къундургъа къарамай сѣлешди.

- Ол къайтырыкъ туююдю.

- Сен, аны жеринде къой да, кеси юйюрюнгю къайгысын эт.

Къазакъ алай нек айтханын Къундур ангылап, сол жаягъыны шаугютю ууакъ къалтырады, тили кѣпчюп къалып, сѣзюн ангылаталмады. «Аман хапар жел кибикиди, хар тыгъырыкъгъа да кирип кетеди», - деди ичинден. Къамичиси бла атын сермеп, аны алгъа секиртди. Къазакъ да торгъа жайракъ минип, аны жоргъалатды. Узакъ бармады: Налжанны келе тургъанын эслеп, атдан тюшдю.

Эри жоюлуп, кеси жангыз жашай эди Налжан. Эринден къалгъан алаша жербаш юйчюкде. Чырайы сакъланнганына эс буруп, Къазакъ алай саламлашды.

Тиширыу Хутайны атын ненча кѣрсе да, жилимай къалмай эди. Бу жол да тамагъы бууулуп, сѣлешалмай, торну жалкъасы бла бетин жапды. Инбашлары ууакъ къалтырадыла.

Къазакъ аны билегине шош къатылып сѣлешди:

- Къой, ырыслаган эт, иги умутубузну Аллах берсин. Ётген-сѣтгенле да айып этерле, суйген-суймеген бар.

- Этсинле айып. Айып кѣз чыгъарлыкъ заманым озгъанды. Ол кичини жойдула, сабийи эки жыллыгъында ёлоп кетди. Энди ким да манга не айталлыкъды? Бир насыбым – бу атха тансыкълыгъым. - Налжан торну боюнун, гимхотун сылай сѣлешди.

- Барыбыз да Аллахны къолундабыз, ол буюргъанлай болурбуз, аны

онгу кѣпдю. – Къзакъ кеси да мудах болуп къалып, алай сѣлешди. Нек эсе да, Мариям эсине тюшюп, юй тийресинде кѣрмей кетгенине жюреги къыйналды. Тюнене аны арбазында ол уллукай, гуппууракъ жашны кѣргени тынчлыкъ бермей эди. Къайдан келгенди деп да къарады – танылмады. Охо да, не ишим барды, арбазына ким келсе да, эгечинг, ахлунг, суйген тиширыуунг деп туйюлдю, деди кеси кесине. Сора, ол сагъат сокъуранып, Мариямны къатында эр киши кѣрсе, жюреги къыстауланып, къайнасы кѣтюрюлюучюсю жангыдан эсине тюшдю. Нек, сую эсе, умуту бар эсе, билдирсин, сездирсин, азмыды амал? Мен, Къзакъ, махтау бла айтылган жаш турганлай, Мариям кимни кюсерикди деп ышаннгандан не файда! Ышанган башны ит ашайды. Уллу кѣллю, базыныулу болду да, Саудатны оздурду, Жулдузну къачырып кетдиле. Тиширыу терекде алма кибикди: къызарса, ким юзерин къайдан билликсе? Заманында юзмесенг а – сууу къуруп, жерге тюшеди. Анга ышаныуу да хазна болургъа керек туйюлдю – мени ким юзеди деп, сакълап турганнга – ол сагъышлары бла Къзакъ Нух эфендини журтуна жетди. Отоуланы мажалларын колхозгъа сыйырган эдиле. Саудатха къалдырганлары аш юйчюкдю.

Арбазгъа кирир-кирмез Къзакъ шургулу болду: ёсген, аякъланган жери – ариу, тизгинли жер, олду деп танымазча торленгенди. Арбаз багушха ушап къалганды. Нухну айтхылыкъ юйюню къабыргъаларыны ташлары ачылып, отоуланы эшиклерини бояулары онгуп, къотур-къотур болуп. Къарап, башларына жараталлыкъ туйюл эселе, нек сыйыра эдиле, бош къалсынла деп, кѣл кенгидиргеми?

Нухну арбазында кечиниучю эки-юч парий окъуна кетип къалгандыла. Къайры, нек, огъесе агъач тюплерине кетип, андамы ёлдюле – аны киши билмейди. Энди арбазны къара маскечик сакълайды. Къзакъны танымадымы – эринип, башын кѣтюрмедими – тюлюкю къуйрукъчугъун къымылдатып, мен былайдама дегенча этди.

Къзакъ, аны юсю бла атлап, онбеш-оналтыжыллыгындан таныган аш юйчюкге кирди. Саудат, эше турган гуржабасын тапчан къулагъына илиндирип, ёрге турду.

- Аллах-Аллах, аллай тѣре да бола кѣреме, - деди.

- Аны уа бош айтаса, келмеучю жерим туйюлдю. – Къзакъ, кеси юйюндеча, олтур-къал дегенни сакъламай, агъач шинтикчикни эшик артындан алып, анга чѣкдю. Саудат да, гуржаба ёшюнлюкню тобугъуна салды. Къзакъны сѣлеширин сакълагъанча, тынгылауну ийип, эшип башлады. Эки жыйырма жылы толмаган тиширыу юч жыйырма-жыллыкъгъа ушап къалганды деди Къзакъ ичинден. Буруну, жаякълары да жукъарып, къаны сыгъылган бет териси эше турган гуржабасыча болуп.

- Ауругъанынг ишми барды, азгъанча кѣрунесе, - деди Къзакъ.

- Охо да, мени кибиклени этлерин ашагъанлыкъгъа, сен да семирмегенсе.

- Мендамы азгъанма?

- Харам эт адамны семиртмейди.

Экиси да тынгылашдыла.

Къазакъ чочумады – биле эди Саудатны къылыгынын. Алгъын да жууаш адам туйюл эди, энди уа не – ашы-сууу бла бети-къууаты да сыйырылгъан тиширыу. Сора мюлкую, байлыгы сыйырылгъан адамны чырайы элгенип, кетипми къалады, огъесе байлыгыны ызындан тёрт аякъланыпми къачады? Суу саркъып, кюн тубюнде къалгъан топуракъча болгъанды, харип, бети, деди Къазакъ, жан аурутуп. Не бла жапсарыргъа, кёлюн алыргъа билмей эди. Бирлеге эрге барып, от жагъа къураса, ичи мыдыхланып турмаз эди. Алай кимге барсын, унармы тели ёхтем тиширыу?

- Саудат, - деди Къазакъ, арсарлы сёлешгенин жашыралмай.

Саудат, гуржаба эшгенин къоюп, алгъыннгы жалчыларына сагъайды.

- Айт, не дейсе?

- Кесинги от жагъанг болургъа керекди. Былаймы турлукъса, башынга иш этмей...

Саудат ачыуланмады, эшиуон тохтатып, Къазакъгъа мудах къарады:

- Кимле бла къуратырыкъ эдинг манга от жагъа. Къалгъанмыды бу тийреледе адамлыгы болгъан бир инсан? Намысын сакълап, башын тутта билгенлени барысын да къурутхансыз.

- Бош айтаса алай, Саудат. блас жарлылагъа, онгсузлагъа болушханды. Сууап туйюлмюдю ол, сен Аллахны къулу...

- «Бласмы» дейсе, - Саудатны кёлзери толдула. – Табаны башын тубюне бургъаннга ушайды сизни «бласыгъыз». Мюлкуюбно сыйырдыгъыз да, юлешдигиз, колхоз къурадыгъыз. Колхозугъуз бизден сыйргъаныгъыз бла кечине турады. Ол бошалса уа, «калхозугъуз» не бла кечинирикди: сууу къуруп, оту ёчюлюп, тентек болуп къалыр, ийнан анга. Хутайыгъыз блас деп, азмы кюрешди? Къайдады энди ол айтхылыкъ киши? Сабийлери бла къатыны Къундурну аякъ тубюне атылып турадыла.

- Сен айтханда да барды бир зат, - деди Къазакъ, - адамла жюрюген жолла олсагъат тюзелип, сыйдамланып къалмайдыла.

- Жол жокъду – юзюлгенди. Аз халкъчыкыны адамларын бир бирге жау этген блас кишиге жол берлик туйюлдю. Тынч жашагъан эллилерибиз бир бирлерин марап айланадыла. Кимни эсинде бар эди таулула бир бирлерин кёрюп болмай, тил этип, жазып, тели къагъытлагъа къол салып, игилерин жойдурурла деп? - Саудатны бети тюрленип къалып, эше тургъан гуржабасын отоучукъну муйюшюне быргъады. – Бош къалгъын сен да, – деди.

Къазакъ, айтыр сёз тапмай, тынгылауну ийди. Адамла бузулгъанларын, къуллукъгъа илиннгенле олсагъат бузулуп, кеслерини энчи мюлк излегенлерин, элде ариу тиширыу кёрселе, къоркъутуп, артыкылыкъ этерге кюрешгенлерин кюнде-кечеде кёре, эшите тура эди. Тынч, огъурлу миллетден аллай адамла чыгъарла деп кимни эсине келлик эди? Алай къош да бара-бара тюзеледи. Тёзерге керекбиз.

- Тёзген тёш ашайды, - деди Къазакъ, ийилип, жарты эшилген гуржабаны Саудатха узата.

- Тёзгенле төшледен агып баргъанларын кёребиз, - деди тиширыу.

Къазакъ абери айтмады. Жангы «бласны» иши бла алай кёп кюреширге керек туююл эди. Даулашып да, Саудатны ниетине ийнандыраллык туююлдо: Къазакъ билгенни, аны жарсытхан ишлени тиширыу да билип, кёрюп тура эди. Ушакъны башха жанына бурургъа керек эди – эр киши туююлмюдо!

- Аны кьойдукъ, - деди Къазакъ, сагъышлы бетин кьол аязы бла сылай, - Мени Бажиганга жибердиле. Мен ары кетсем, терк кьайталлык туююлме. Ары дери сен башынга иш этсенг ыразы эдим. Сени жангызлай кьоюп кьалай кетейим?

- Эшигим кьуругъан, неди ол айтханынг? – Саудат, андан ары сёлешалмай, сытылып, жиляп ийди. Къазакъ, абери айтмай, жангыдан тынгылауну ийди. Жапсарыргъа керек эди жарлы тиширыуну, алай кьалайлык бла? Шошлукъну тиширыу кеси уятды.

- Айымыды, кёрген кьыйынлыкларымы озарча кьыйынлык табылмаз. От жагъа кьура деп бош кюрешесе. Тиширыугъа намысын сакълагъандан уллу борч жокъду. Тиширыу дегенинг бир алданса тамамды – ол агъач тюбюнде кечиннген жаныуар туююлдо, нёгер тапса, аны намысха санагъан.

- Сабий ёсдюрген кьайсыбызны да борчубузду, - деди Къазакъ.

- Сора сен нек ёсдюрмейсе, не кюнюнге кьарайса?

Къазакъ аны билмеген тиширыу сен туююлсе дерик эди да, айталмай, чыгып кетди. Сагъышларын кьыстаялмай, юйюне келгенде, бютюнда сагъышлы болурча хапар эшитди: Мариямны анасы чабып келип, босагъа аллына олтурду. Тобукъларын туююп сарнады:

- Кюнюм кьуругъан, кюнюм кьуругъан...

- Не болгъанды?

- Ол сабийни, ол кьызны орамдан кьачырып кетгендиле.

Къазакъны тили тутулуп, тиги кесек тынгылады.

- Ким кьачыргъанды, кьайры кьачыргъандыла? - деди ахырында.

- Билсем а, санга чабыпмы келлик эдим...

***

Сейит нартюх халыуну кьыйырындан чимдий, жууурт айран бла жутаргъа кюрешсе да, аны татыуун ангыламайды: кёзлери чыракъ бара, отоуну мюйюшюнде эдиле.

Юй бийчеси Шахидат, андан узакъ кетмей, олтуруп турады. Ол Сейитден жыйырма бла беш-алты жылгъа кичиди. Эки жыл мындан алгъа юй бийчеси ёлгенден сора сабийлерине ёге анагъа алыргъа тау-келленнген эди. Шахидат орта ёсюмлю, тизгинли, узун кьара чачлы тиширыуду. Эринден айырылып, эки кьызчыгъы бла жашагъан. Сабийлерин кечиндирирге керек болур эди, Шахидат, багъалы этдирмей, Сейитге барыргъа ыразылыгъын берип кьойгъан эди. Элде эрттеден жюрюй келген адет да алай болур эди – эрге барып, юйюне кьайтхан тиширыу жашха саналмагъанды. Аны тилеген эр кишиге кьартды-жашды деп, сылтау излемегендиле. Сейит а не, чачы, сакъалы агъарып, артык тири атламай эсе да, кьуллукъ кьыйырларына илине келген адамды. Мал туту

да биледи. Бусагъатлада уа, не айтдыраса, «калхоз пирсидатель». «Пирсидательлеге» эрге барыргъа мингден бир тиширыуну насыбы тутады. Аллах болушуп.

Сейитни юч жашындан экиси (Жашыу бла Къайсыннга) жыйырма, жыйырма бла экижыллыкъладыла. Кичи жашы Сейпу – школчуду. Жашыу бла Къайсын къой къошдадыла. Шахидатны эки къызчыгъы уа алыкъын гитчечикледиле – төрт бла алтыжыллыкъла.

Шахидат Сейитге иги кесекни къарап туруп, мудахлыгъын жаратмай, селешди.

- Э киши, кюнюнг туююлдо бюгюн, нек эсе да.

- Тюз окъуна айтаса, тейри, – Сейит башын кетюрмеди. Жюрегине тюшген гурушхасы, таш кибик, ауур болуп къалгъанына жангъдан ырыслады.

- Ишингде абери ми болгъанды? Хар зат да игиди деучу эдинг да. – Шахидат төртжыллыкъ къызчыгъын къоюнуна къысды. «Мен келюнеми тийген болурма?» - деди ичинден.

- Нек эсе да, «рионнга» чакъырадыла, - деди Сейит, узалып, къызчыкны башын сылай. – Былай эртте нек къопханса, харипчик?..

- Анга юйренмейми къалгъанса, бюгон артыкъ нек жарсыйса? Тоба, менден бир жашыргъанынг барды. - Шахидат, балан бармагъын тюп эринине къысып, сагъышланды: «Бу кишини бир къайгысы уа барды. Бетинден къаны къачханды. Азып къалгъанды, игиликте болсун», - деди ичинден.

- «Рионнга» барып къайтхан тынч туююлдо. Бусагъатлада кеп «калхозланы» малларын «Бажиганнга» жибередиле. Манга да айтхандыла, унамагъанма ансы.

- Да айтханларын этип къойсанг а, отунгдан-огъунгданмы къорарыкъды? - деди Шахидат.

Сейит, сейирсиннгенин жашырмай, юй бийчесине къарады: «Аллах, Аллах, къаллайла селешесе сен?

Узакъ жолгъа чыгъарып, эллилени малларын къалай къырдырайым?

- Ол малла энди не сени, не эллилени туююлдоле.

- Къызчыкларынга иги къара, жашлагъа да сакъ бол. Меникиле туююлдоле деп, уллу келлю болма. Сейит Шахидатны сёзлерин эшитмегенча этип, аны сагъышландырып тургъан гурушхасыны юсюнден айтды.

- Осуят этгенча нек селешесе? - деди Шахидат, къоркъуругу келип.

- Жолгъа чыгъама. Жол узакъ-жууукъ болса да, игини, аманны да уясыды. – Сейит ол сёзледен сора, кече кёрген тюшюн юй бийчесине айтыргъа бла къалыргъа арсарланды. Ат юсюнде бара тургъанлай, жашларыны ёлген аналары аллына чыгып, ызындан чакъыргъаны, сора экиси да, жолдан бир жанына кетип, суу жагъагъа тигелегенлери тынчыкъ бермей эди. Алай Шахидатха абери айтмады.

***

Сейит, кёпюр бла Черек сууну аргъы жагъасына ётюп, тау тюбюнде эски жолгъа атын бурду. Жол, эки атлы, ёзенгилери тие барсала да, сыйынырчады. Энишге тигелей, дагъыда ёрге айланып, тиклене. Тынч жол

туйюлдою, алай Сейитча эллиле нек эсе да анга юйренип, аны сайлай эдиле.

Кюнню кёзю, тийресинде булутлагъа кыызгъыл суу ичирип, иги кесек ёрге жюзгенди. Къушлукъгъа жетгенде, булутладан тонун тешип, тийреге сары лауданын жайды – эримей, жол жанларында ташлагъа кысылып тургъан къар хурттакланы да жылтыратды. Тауну таш къабыргъалары саргъалдыла. Сейит аркъасы бла аны жылыуун сезди.

Кёпмю-азмы барды – онг жанында тауну тик, сыйдам къабыргъасы артха къачады да, дуняа кенгереди. Онг кёолу жанында Сейит энди къалын ёсген, алай жалангач агъачны кёрдю, аны тубюнде кюнню жылыууу къоркъутмагъан терен куртну да.

Сейитни мудахлыгъы эрип, жюрегин бир тюрлю къууанч сезим бийледи. «Мени туугъан жеримде малла кечиналмаймадыла, тейри кечинирикдиле», - деди ичинден. Мени ёсдюрген, кырдыгынг, хансынг, гюлюнг да башхалагъа ушамагъан. Ким не десе да, жерибиз къууатлыды, тар-такъыр да туйюлдою, шукур болсун Аллахха...»

Ол тюрлю къууанч сезим, шукурлукъ жюрегин бийлер-бийлемез, тюшонде кёрген ташы кёзюне урунуп, къууанч сезими юзюлдою. Не кюрешди эсе да, кёз туурасындан тюшон къыстайлмады.

Ташны юсюнде жашларыны аналары сюелип тура эди. Келин болуп келген кюнюндеча, омакъ кийинип: башында акъ гыранчасы, акъ жыйрыгъы бла, жукъа, сыйдам бети да, гыранчасыча, акъ.

Сейитни аты ташны къатына жетгенлей, тиширыу ташдан тюшдю. Ат да тохтап къалды.

- Узакъмыды жолунг, э киши? - деди тиширыу.

- Былайда нек сюелесе, къачан келгенсе кесинг да бери? - деди Сейит, юй бийчесин тансыкълап.

- Аллах берген жеримде сюелеме мен, унутханмы этгенсе, сен мени бери къачан ашыргъанынгы. Тюш атынгдан, э киши. Саламлашайыкъ, - деди акъ тиширыу.

- Аtdан тюше турурча заманым жокъду, жолум узакъды, - деди Сейит.

- Заманын киши да ёнчелеялмайды. Ол ёнчелейди хар кимни жолун, - тиширыу жеринден тепмеди – кишисине кёолун узатды. – Юйюнге чакъырлыкъ туйюлсе, билеме. Мени ундуругъумда башха тиширыу жукълайды.

- Не этерик эдим, мени кёюп, башха юйге кетип къалгъанса, - деди Сейит.

- Сени юйюнгю эшиклери манга ачылыкъ туйюлдоюле, мени юйюмю эшиклери уа санга ачыкъдыла. Кел ары, къайгъыларынг ёчулюп, тынч жукъларса. Хар кимни да сакълайды аллай бир юй. – Акъ тиширыу Сейитге жууукъ келип, хайда, экибиз да атынга минейик да, энишге тигелейик....

Ол сёзлени эшитгенлей, Сейит элгенип уянды. Эсинден кетмей эдиле. Бусагъатда да атына къамичини жетдирип, ташдан терк узайыргъа кюрешди.

***

Кече къонакъбайда къалып, Сейит «рионнга» эрттенликде келди. Межам юйню ол эрттеден таный эди. «Рионну» таматасыны отоуна кирип кетерге умут этгенлей, тыйдыла да, былайда олтуруп, чакъыр-гъынчы сакъла дедиле. Кёп сакълады, ётген-сётген эр кишилеге, тиши-рыулагъа къарап, таныш, ахлу излей. Киши кёрмеди. Сейир эди, бир суу ауузда жашагъанлада таныш адам кёрюнмегени. Огъесе, танып, танымагъанча этипми озадыла, тейри Сейитни уа таныргъа керек эдиле, аны да бар ушайды да къуллугъу.

Колхозну таматасыны сагъышы юзюлгюнчю, районну баш къул-лукъчусуну отоуна чакъырдыла.

Отоуда олтургъан ючеуленни эслеп, Сейит экисин таныды, ючюн-чюнню таныялмады. Ол жаш адамды – жыйырма жети неда сегизжыл-лыкъды дерча. Ушагъыулу адам, артха сыйдам таралгъан къалын къара чачлы, ырахат кёзлю. Экинчиси Касто улу Хусейди – аны къуллугъу былайды, алайды деп айталмай эди Сейит. Не тюрлю эсе да, Сейит жашагъан элде махтанып, адамланы къоркъутурча болмагъанын ангылагъан эди. Ючюнчю - Жамме- отуз-отуз экижыллыкъ, ёсююмю болгъан сый-дам бетли, районну баш таматасы Ажини экинчиси болгъанын Сейит эшитгенди.

- Колхозугъуз къалайды, Сейит, мюлкюгюз иги айныймыды? - Ажи, ашыгъып, сёлешмеди, ауазы жумушакъ, ырахат халлы. Председатель эшитгеннге кёре, Ажи басханчыды. Окъуулу, билимлиди деп, шахарда ишлей тургъанлай, бери чакъыргъандыла.

- Аман тыйюлдю «колхоз» мюлкюбюз. Айныгъан да этеди: тууар малладан юч къошубуз, эки къой къошубуз барды, Аллахны ахшылыгъындан, - деди Сейит.

Аллахны ахшылыгъындан деген сёзлени эшитгенде, Ажи, аз-маз тюрленип, бир инбашын эсленирча силкиндири.

- Партияны ахшылыгъындан дерик болур эдинг...

- Охо да, - деди Сейит.

- Сют, жау бла борчугъузну толтураллыкъмысыз? - деди дагъыда районну таматасы.

- Айхай, ахшы умутубуз бла ишлейбиз, - Сейит бир къолун столгъа салып сёлешди да, сора, нек эсе да буюгъуп, артха къачырды. Ажи, анга сагъышлы къарап, бираз тынгылады.

- Эсепге алынганнга кёре, колхозугъузда ишге жарарыкъ 300 ада-мыгъыз барды, аладан ишге ненчасын чыгъараса? – Ажи стол къыйы-рында бир къагъытлагъа кёз жетдире сёлешди.

- Тейри, ишсиз бири да турмайды. Эллиле ишге бек сакъдыла. Тыр-ман этерча тыйюлдю, - деди Сейит.

- Сызма, сызма, - Касто улу секирип ёрге турду. – Ишге чыгъаргъа унамай, юй жумушлары бла жубанып кечингенгле топпа-толудула. Бери келип, партияны аллында ётюрюк нек айтаса?

Сейит абызырамады. Районну таматасы тюз ниетли, эсли адам бол-гъанын ангылап, базыныулу сёлешди:

- Ётюрюк мирзеу тыйюлдю, кёп ётюрюк айтсанг, мирзеуонг, ма-

лынг да кѐп боллукъду дерча. Мен бюгюн ётюрюк айтайым. Тамбла уа не? Ётюрюкчюню тюбю терк ачылады...

- Тохта бир, сен кертичи, мен а ётюрюкчю! Алаймыды гынттынг? – Хусей жугъур бетине къан чабып сѐлешди.

- Сабыр эт, - деди Ажи, Касто улугъа онгсунмай къарап, - сен ары ат башындан бир бараса, Сейит а колхозну аягъы юсюне этерге кюрешгенледенди, сора мен, анга ийнанмай, сангамы ийнанаим?

Мекам отоуда шошлукъ уюду. Барысы да тынгылауну ийип мычыдыла. Сора районну таматасы сѐлешди:

- Керти айтаса, Сейит. Ётюрюк сѐзню къуйругъу къысхады. Барырбыз, кѐрюрбюз. Аны къойдукъ, Касто улуну жазгъан къагъытыны бетин ачарча амал табарбыз. – Ажи, энишге къарап, тынгылады да, жангыдан олтургъанлагъа кезиу къарады.

- Бажиганнга барыргъа унамайса дейдиле, нек?

- Аны уа керти жазгъанды Касто улу, - деди председатель, - Ажи, кесинг сагъыш эт, эки минг къойну бла къысыр тууарларыбызны мындан ары къалай сюрейик? Жолла къыйындыла, тау ауушладан ётгюнчю окъуна жартысы къырыллыкъды сора уа.

- Башха тар ауузладан къырылмай къалай жетедиле да Бажиганнга? - деди районну таматасы.

- Биз бек къыйыр жерде жашайбыз. Ары жетер ючюн биз бир ненча ауушдан ётерге керекбиз...

- Ол да алайды, - деди Ажи, орунбасарына бла Касто улугъа кезиу къарай.

- Бажиганча кенг жерге барып, анда малланы санын ёсдюрюрге керекди. Ол партияны оноууду, анга биз угъай деп айтыргъа эркин туюлюбюз, - Касто улу Хусей жеринден ёрге ашыгъып турду.

- Олтур жеринге, - деди районну таматасы, - партия малларыгъызын кѐтюрѐм этигиз деп юйретмейди. Сагъышсыз этилген ишни къуйругъу сыйсызлыкъды.

***

Сейит, районда жумушларын тамамлап, сѐлеширик къуллукъчулары бла жолугъуп, ючюнчю кюн эртте атына иер салды. Ашыгъыргъа керек эди: ашыкъмай амалы да жокъду: колхозну мюлкюне къарар адамла да бардыла, алай дагъыда ышанган башны ит ашайды. Юй бийчеси Шахидат да къайгъы эте болур – гурушхалы тиширыуду. Сабийлеге, малгъа да къараргъа жетишала болурму? Сейитни жюреги экилиди: Бажиган бла жумушу алыкъын тынгылы туюлюдю. Ол Касто-Масто улу да кѐп ётюрюкле жазгъанды – «камисс» келмей къаллыкъгъа ушамады. Бир къууанчы уа, Ажини ийнандырып, Къзакъны кесине орунбасар этдиргенди. Ол къууанчы эсинден кетмей, жюрек къайгъысын тунчукъдура келе эди.

Кюн, къушлукъдан озуп, тюшге жууукълашханда, Сейит, Чирик кѐлlege жетип, жолну къыйын жери бла ёрге айланды. Хауа жылыды. Кюнню кюмюшю-алтыны да жол жанларында ташлагъа, хансына да тенг жабыуланды. Юч кюн мындан алгъа мугурайгъан къар эрип бо-

шагъанды. «Къоранчсыз, хайт деп, жаз башына чыкъгъанбыз, - деди кеси кесине. - Къабартыда берилген жерлени сюрюп, урлукъ себер заман жетди, кимлени жиберсин ары ансы?..»

Сейитни сагъышын аны башы бла учуп озгъан къаргъала бёлдюле. Председатель ызларындан къарап туруп, сора бири къалгъанладан ёрге сызылып кетип, ызына къайтханына эс бурду. Сейитге жууукълашханда, ачы-ачы кычырды. Председательни башына асыры жууукълашып, къанатларын кыстаулашдырып кычыргъанда, ол, бёркюн къолуна алып, ёрге-ёрге силкиндирди: «Гунч бол да, менден кери кычыр». Къаргъа, бийикге учуп кете, дагъыда жууукълаша, кычырыгъын тохтатмай, алгъа учуп, ызына къайта, Сейитни ашыргъанлай барып турду. Ахырында, онг жанында тау бет артха къачып, жол кенгергенде, къаргъа къайын терекни бутагъына къонду. Сейит таба айланып, ачы-ачы кычырды, силкинди, нек эсе да терекни чукуюна къонуп, дагъыда кычыра-кычыра, учуп кетди. Ол кёзден ташайыргъа, Сейит да жол талагъа къошулгъан жерге жетип, къууанырыгъы келди: таланы къары эрип, ариу кёгерип эди, анда-мында тереклери бла. Былайдан элге да узакъ туююлдо: иги кычырсанг, орамлада адамла эшитирчады. Атына солуу берир мураты бла Сейит, жолдан бир жанына бурулуп, терекни къатына келди. «Бар, харип, отла», - деди Сейит, атыны гимхотун сылай. Тюз да ол кезиуде, жол жанында уллу кысыр ташны артындан чыгъып, экеулен кёрюндюле. Сейит таба къаршы келдиле. Председатель Окъупну таныды, аны нёгери ким болгъанын билалмады.

- Аха, Сейит эсенг да, ким эсенг да, «бласха» къуллукъ этгенликге, кесинги муслийман сунуп тура болурса, - деди Окъуп, бешатарын кенделен тутуп.

- Окъуп, сенмисе? Къайдан чыкъдың, биз а сени жоюлуп къалгъан сунуп, - Сейит башха сёзле табып сёлешмегенине ичинден кесине айып этди.

- Хоу, бек аман къарынынг бургъан болур, - деди Окъуп, ушкогун огъары аягъына миндире.

Мурдарлыкъ этген Окъуп алай адепсиз сёлешгени Сейитни чамландырды.

- Сен бир заманда да адам кылыкъгъа сыйынып жашамагъанса. Бюгюн а артыкъмыды?

- Сен адам болсанг эди, мен да адамча сёлешир эдим, - деди Окъуп.

- Не хатамы кёргенсе, айт?

- Акътерекле кирик, сиз - «бласны» къуллары, ауанасыз, кёгетсиз адамласыз, - Окъуп, ушкогуну къалагъын инбашына жетдирир-жетдирмез, сампалын тартды, экинчи кере да тартды. Эки окъдан бири Сейитни киндик башына, башхасы ёшюнуне тийдиле. Председатель, тентирей барып, къайын терекни бутагъындан тутду - жыгъылмады. Окъуп ушкогуну сампалын бир-бири ызларындан юч кере тартды. Чыкъдымы Сейитни жаны, чыкъмадымы - алай жыгъылмады: бармаклары, чойлеча, терекге кирмеген эселе, кеси да, терекча, сир къатып, сюелгенлей турду

- Тоба-тоба, муну жаны не терендеди. - Окъупну жёнгери алай ай-

тып сѣлешгени председателъни къулагъына чалынды. Сора ат туякъ тауушла да узайып баргъанлары. «Ёлген адам хар нени да эшите, жаны алай чыгъа кѳреме», - деди Сейит ичинден. Черекни жилиуун, къайдан эсе да учуп келген къаргъаланы кычырыкъларын да эшите. Сора атыны кишнегени тийрени титиретип-къалтыратып ёчюлгенин тунукъ эшитип, кесини сезими да алай ёчюлдю.

***

Сейитни аты жортуп келип, къапхакъ башында симсиреди. Алайдан энишге къарагъанны кѳз туурасына Уллу эл толусунлай сыйына эди – акъ бла сюртюлген алаша юйлери, орамлары, тап, орамларында ёрге-энишге баргъан адамлары, къаралдым гинжилеча, гитчеле болуп. Ат иги кесек заманны эл таба къарап туруп, сора кишнеди. Тохтап къалмады: хауаны юч-гѳрт кере къалтыратды. Аны кишнеген тауушу, жилиугъа ушап, юйлеге кирип, адамланы элгендирди, орамлада бара тургъанланы тохтатып, сагъайтды.

Жюрегин къоркъуу сыйырып, Шахидат да чартлап тышына чыкъды.

- Отум ёчюлген, ол кишини аты кишней ушайды да, - деп. Черекни жагъасында къапхакъгъа къарап, сюелген жеринде сын болду. Сора, кишисин паладан азатлаяллыкъча, энишге, черек жагъагъа къууулуп, кѳпюрден ётдю. Аны ызындан тийреде жашагъанла, орамлада сын болуп тургъанлагъа жан кирип, эр кишиле, тиширыула да къууушуп, Черекни ары жанында жолгъа ёрледиле.

Билегин терек бутакъгъа узатып тургъан адамны кенгден окъуна кѳрюп, тохтап къалдыла. Къууулушуп келгенле, бирге жыйышып, шошайдыла.

- Сиз тиширыула, жеригизде былай туругъуз, эр кишиле барайыкъ, - деди къайсы эсе да. Сейитни къатына жуукъ келгенлеринде, сейирсинип: «Саумуду огъесе шаумуду?» - дедиле. Ёлгенни сын болуп, тепмей, алай сюелип киши кѳрмеген эди.

Сейитни гыжыланган бармакъларын терек бутакъдан кючден айырып, жерге салдыла: санларын тюзетир керекли туююл эди – къол бармакъларын а тюзеталмагъан эдиле.

Къундур Сейитни ёлюсюн кѳтюрюп, элге тигелеп баргъанланы ызларындан келе эди. Кесине къоркъуп, сагъышлы. Адамларынгы къоруялмай эсенг, керох тагъып нек жюрюйсе, ненге махтанып уллу сѣлешесе деп, ишинден кыыстаргъа боллукъ эдиле. Алай жашырын къууанчы да бар эди: ким биледи – энди, Аллах айтып, «пирсидател» кеси болуп къалса уа? Эки къуллукъну жюрюталмаймыды ол, анча жылны жалчылыкъда къыйналып жашагъан адам? Касто улуна да ышана эди.

***

Хутай, терекден-терекге ёте, кысыла, кѳп жюрюдю. Тюзмю барады, огъесе, ажашып, гюрен айланыпмы турады – аны билирча туююлдю: боран кѳз ачдырмайды, солууун тыйып, къарны бетине жабышдыра, гюрюлдейди. Адамгъа дерт тутханча, жилианча сыпдырылып, ёшонюне,

кьоюнуна кирирча жепиле излей. «Муну желине, сууугъуна да юйренирге уа керек эдим аллай бир заманны ичинде», - деди Хутай, кесин хомухха санап.

Бюгюн ол Сайфуллах сау-шау эсе да, дурусун билирге керек эди. Хутай аны кёрмегенли, къайдагысындан хапары болмагъанлы не заман озду. Муслийман къанлы шуёху тюйюлмю эди. Айхай, сурап, тюзюн билалса уа не жарсыу. Бюгюн а, бу огъурсуз кюн, Буттукъ ыйых кюн тирилер дегенлей этди. Тутмакъладан сора айланнганында, къайсы эсе да бир татарлы юсюне терек аууп ёлгенин билеме деген эди. Ким болур ол ажимлы ёлген адам, ёлген эсе, къайда асырадыла, огъесе агъач тюбюнде атылыпмы кълды?

Тутмакъланы ишге сюрюрге жарамгъан огъурсуз кюнде чыкыгъан эди Хутай шуёхун излерге. Воронинден тилеп, эркинлик алып. Воронинни Сайфуллахдан хапары бар эсе да, дурусун айтмай, ёлген эсе, кълбыры болур деген эди.

Алгын жашагъан жерлеринде турсала эдиле, тутмакъла кълбырлагъа жууукъ жолну биле эди Хутай. Алай бир жерде кёп кечиндирмей эдиле, агъач ишлер жерлерин терк-терк алышындыра. Андан кълыйнала эди Хутай, кълбырлагъа элтген ыздан ажашып. Бюгюн а – бюгюнда. Жол ыз угъай, терекле окъуна бир бирлерин кёрмейдиле. Кълар боранда тунчугъуп, солуулары тыйылып улугъан терекле.

Хутай, сууукъгъа, желге да хорлатмазгъа кюрешип, жүрюшюн селейтмеди. Тохтаса, кълар боран аны басынчакълап кълорын биле эди. Бар эди аны ол жаны бла сынауу. Бу жерлени сууугъу, кълар бораны да, аман ит кибик, къларыусузгъа ёчдю. Алай билмей эди кълбырлагъа жууукълашханын бла кълалгъанын: сабырланып, кълалын ёсген чырпыланы сайлады. Олсагъат желни улугъаны селейди, Хутайны бетине силкиннген кълар да тунчукъду.

Ворониннге ыразы эди Хутай – уугъа барса, жёнгерге алмай кълыймай эди. Аллай кюнлени биринде кёрген эди ол баласы ёлген кълпланны. Кетмей эди жаныуар баласыны кълатындан, башын энишге бошлап, мудахланып. Экиси да жашыртын къларап, кёп сакълагъан эдиле, кълплан не этерик болур деп. Кёргенин Хутай энтта да унуталмайды, ёмюрюнде да унуталмаз – кълплан, кючден аягъы юсюне туруп, арлакъда чунгурчукъ кълзып, баласыны ёлюгюн элтип, ары салды да, аякълары бла топуракълны шош-шош тартып, юсюн жапды. Кетип кълмады: кълбырчыкълны жанында жатып, башын анга салып, кёлзлерин жумду.

- Мен бу жаныуарла былай акълылдыдыла деп билмей эдим, - деди Воронин, - энди мен былгагъа ушкок кёлтюремем.

Воронин бла Хутай алайдан шыхыртсыз-тауушсуз кетдиле. Эшитдими жаныуар, эшитмедими – кълмылдамады.

Эки-юч жыл мындан алгъа кёргени жангъдан Хутайны эсине тюшдю да, жүреги шургуланды. «Адамладан эсе жаныуарла окъуна мажалдыла: ёлгенлерине жарсый биледиле, кълайда болса атып кълыймайдыла», - деди ичинден, бёрю улугъаннга сагълыйып. Алай, кълулагълна чалыннганнга ышанмай, бёрюмю улуйду огъесе жел кюч алыпмы сарнайды? – деп, кълулакъл тикди. Бёрю улугъаннга бегирек ушатып, онгнга-солгъл

да къарады. Абери кёрмеди, жел, огъурсузланып, къарны кьозгъап, ёрге учурду. Бёрю улугъан тауушха агъаргъан терек бутакъланы чыкырмагъанлары да кьошулдула. «Угъай, тейри, бёрюню улуп жилигъанын къар боран жуталмайды, былайдады ол, тюз да мени къатымда», - деди Хутай, жүрегини таралгъанын чёкдюралмай.

Аз-аздан шошая, тунукъ эшитиле, бёрю улугъан таууш тунчукъду. Къар агъартхан терекле да чайкъланларын тохтатдыла. Хутай, сей-ирсинип, ийнанырыгъы келмей, чалыннган чырпыланы аумасындан чыгып, боран, къайры кетип кълдынг дегенча, төгерегине къарады - шош эди табиигъат: терекле бутакъларындан къарны агъыза, кюн кёкню булутладан тазалай, къаргъа кюмюш сууун ичире. Къайдагъылары биллимей тургъан чыпчыкълагъа жан кирди, анда-мында къаргъала кычырышдыла. Алай эди мында, тутмакъланы жеринде – табиигъат терк, кыстау чамланнганыча, терк да сокъурана эди.

Хутай, куртну жырып, агъачдан чыккъы: ажазмагъанына ырахатланып, терекледен азатланнган, талагъа ушагъан жерде кълбырланы кёрдю. Къар тюбюнден эсленнген агъач жорлары болгъан кълбырла, жорсуз төбеле да аз тыйюл.

Хутай, Сайфуллахны кълбырын излеп, кёп жүрюдю-айланды. Табалмады. Кеси кесине ышанмай, тюнгюлюп да кълалмай, бир баргъан жерине эки-юч кере да кългытып изледи. Угъай, жокъ эди мында татарлы жашны кълбыры. Не мадар эталлыкъ эди Хутай: кёпле кълбырсыз кълганлары да биле эди: жыгъылып, къар тюбюндеми бузлады, адаммы ёлтюрдю – хар ким кеси кългыгъылы.

*Мында терекле бийик ёседиле,
Къонишуларын бутакълары бла ийнакъллай.
Мында адамла тас болуп кетедиле,
Терекледен чапыракъла акъгъанлай.
Мында нени да ёмюрю кълыхады.
Адамгъа ёлюм ашыгъып келеди.
Ёмюрлюк журтунга сюймекликди,
О, мени сакълагъан сюймеклик, –*

деп, Хутай, жүрек жарсыуун кеси кесине айта, тутмакъла жашагъан мекамлагъа жууукълашды.

Алгъаракъллада Воронинни «Керек болсам, келип кълала тур» дегенине базынып, аны къллукъ мекаммыны эшик аллында тохтады – кирип кетмеди.

Подполковникни мыртазагъы Хутайны таный эди да, кълатына келди.

– Айт жумушунгу, не излейсе, нек келгенсе? - деди ол.

- Подполковникден тилеригим барды.

Мыртазакъ кирип кетип, олсагъат чыккъы:

- Кир, сакълайды.

Воронин, жеринден туруп, Хутайны саламын алды.

- Олтур былай, сюелме, сен манга тутмакъл тыйюлсе, айтхылыкъ уучуса, таза ниетли, керти адамса, - деди подполковник.

- Кечгинлик бер, сени ишинге чырмаулукъ этип, сорууум бла кел-

геним ючюн...

- Тилеме аны ючюн кечгинлик, мен кесим бергенме санга ол эркинликни. Сор...

- Кёп жюриюп, кёп изледим – Сайфуллахны къайдагысын билалмадым, - деди Хутай, къол аязларын тобукъларындан айырмай.

Подполковник, тынгылауну ийип, сагъышлы бет алды. Сайфуллахны Дуров бла аны эки шуёху ёлтюргенлерин биле эди. Аланы тутмакъда турлукъ жыл санларына кёп жылла къошулгъанларын да унутмагъанды. Ёлюгю табылып асыралдымы, асыралмадымы – аны юсюнден тюз хапары жокъ эди. Алай Хутайны жюрегин къыйнаргъа сюймей тынгылай эди.

- Билемисе, - деди Воронин ахырында, - Финляндия бла уруш башланганын? Гитлер бла да уруш башланмаз деп ышаныу жокъду.

Аны юсюнден жарты-къурту хапар Хутайны къулагъына чалына тургъанды. Алай, подполковникге абери айтмай, башын къымылдатды.

- Идет мобилизация в Красную Армию. Меня тоже переводят на западную границу – армии нужны кадры, - деп, подполковник, ышанлап, Хутайгъа къарады.

Хутай, ичинден жарсыса да, сездирмеди. «Значит, сюда придет новый начальник», - деди сора.

- Сен жарсыма, сени юсюнден къагъытла жарашдырып, керекли жерге жибергенме. Мени ангыларыкъдыла. Тутмакъладан бир къауумларын да аскерге аладыла. Мен сени юсюнден жиберген къагъытларыма иги жууап келирине ийнанам. Ары дери уа Назаровкада биягъы жерингде ишлей тур. Подполковник, туруп келип, Хутайны къучакълады:

- Ну, прощай, хороший человек, бог даст, может, ещё и увидимся.

***

Дажиланы Исхакъ – юч жыйырмажыллыкъ, чырайлы киши, кысыр тууарланы къошларындан келип, юч кюнден бери юйюнде тура эди. Кечени узуну кёзлерин кысалмай, жууургъаныны тубюнде урчукъ кибик чулгъана, тангын алай атдырды. Юй бийчеси Жалдуз да, кишисине эшитдирмезге кюрешип, сытылып жиляй, Аллахдан тилек этгенлей турду. Экиси да жангыз жашлары Хашимни кьоркьууун эте эдиле.

Къайда эсе да узакъда урушну гюрюлдеген хапарын эшитгенликге, ол Исхакъны юйюне ормай-сормай кирип келди. Кирип келди да, жарыкъ жана башлагъан чырагъын ёчюлтдю. Ашын-сууун, малын да унуттурду. Энди жангыз, къартлыкъ жашларын уруш сыйыра эсе, нелерине къууанып жашасынла, не этсинле? Уллу Аллахны да жаны аурумай къалды да биз жазыкълагъа – Жалдуз, намазлыкъдан кючден туруп, Хашимни кватында чёкдю: жаш алыкъын башын жастыкъдан айырмагъанды. Жыйырма жылы толмагъан дум къара бурма чачлы жаш, эркин санлы.

Жалдуз, жилягъанын тыялмай, ырахын кьолу бла Хашимни башын сылады: «Не этейик да, жангыз жанынгы Аллах сакъласын... Биз а не, къарт атанг да, мен да кимге керекбиз? Юйюбюз оюлуп, отубуз ёчюлюп къалса да, тнокге кёрлюк тнойюлме, сени сыйырса...»

Хашим, башын жастыкьдан айырып, инчигине таянды:

- Анам, не эртте-кечден жилиууму этесе? Жаным саулай жерге нектугьгаса? Аскерде кьуллукь этерик жангыз менмеми? Ол мени борчум тьойюлмюдю? Мен эр киши ушайма да...

- Сен жангызчыкьгьса, сени жанынг да жангызды, башхала кьайнайдыла, - деп сытылды Жалдуз.

- Жангыз жашлары болгьанла элде кьепдюле, - деди Хашим, кьелегин кие.

- Башхала бла мени ишим жокьду. Биз жарлыла кьалай жашау этерикбиз?..

- Халкь болгьанлай болурсуз, - жаш, кийинип, бет-кьол жууаргьа киришди.

- Кьой, кет кесинг да алайдан. Жаш керти айтады, - Исхакь тизгинин жыйып, сабырланып сьелешди. - Адамла барысы да тогьуз айны баласыдыла. Бизни жаш артыкь тьойюлдю - барсын урушха. Кимден аманды?..

- Оу, киши, кьаллайла сантланаса? - Жалдуз, кьычырыкь этип, жиляп ийди.

- Тын дейме да. Элни юсюбюзге кьаратма. Жаш урушха киргинчи, уруш тунчугьуп кьаллыкь эсе уа? Жилиуу этерча кьарыусуз кьыралда жашамайбыз. - Исхакь тышына чыгып кетип, терк окьуна ызына кьайтды. - Элни жамауаты орамладады. Тебирейик, артха кьалсакь, айып болур.

Ючюсю да, тизгинлерин жыйып, орамда бара тургьанлагьа кьошуддула. Айтхан заманларындан кеч кьалмай, кьуллукь мекамны арбазына жетерге керек эдиле. Урушха барлыкь жашланы алайдан ашырлыкьдыла.

Орамланы баргьан жашла, кьартла, тиширыула - барысы да мекам юйге жууукьлашханда, радиону жырлагьанын эшите башладыла. Ол жырны Хашим орусча сьезлерине кьеп кере да тынгылагьанды:

Идет война народная,

Священная война... -

деп. Бюгюн аны ана тилде жырлай эди радио, сьезлерин тау тилге ким эсе да кьечюрюп:

Жыр элге кенг жайыла, элни башы бла кьанат кьагьа, кьеплени жюреклерин такьыр этсе да, Ата журтлары ючюн сауут-саба кьетюрюрге кьеллендире эди.

Мекам юйню аллына, межгит тийресине да эллиле басынып, сьелеше тургьаннга сагьайып тынгылай эдиле. Сьелешген, адамла аны иги кьечюрча, уллу кьадау ташны юсюнде сюеледи. Ол тьюбюнден келген адамды, юсюнде аскер кийимлери бла, кьыркь жылгьа жууукьлаша келген, тизгинли адам. Исхакь таныгьан-кьерген адам тьойюлдю. Аны тийресинде дагьыда аскер кийимлери бла экеулен, сора Кьундур, Аубекир, Якьуп шодайып сюеледиле. Аладан арлакьда Исхакь Кьязакьны да эселеди.

- Сизни кьлюгюзге гурушхалыкь келмесин-кирмесин, сизни Кьызыл Аскер уллу Сталинни башчылыгьы бла ит фашистлени кьарап-кьарагьынчы эшек отун этер, - деди кьонакь, билегин солутмай, - кьайдан

чыгып, бизни чегибизден ётген эсе да, ары артха, чыкыган жерине дери кыуууп, биз аны анда бууарбыз. Бюгюн былайдан кетип, Кызыл Аскерге кышуулукъ жашларыгъыз да сау-саламат эллеригизге терк кыайтырла.

- Аллах айтсын, - деп кычырдыла андан-мындан.

Кыадау ташха чыгып, бир бири ызларында Аубекир, Якъуп да сёлешдиле:

- Тейри, мен кыяюлу болмасам эди, жыл саныма да кыарамай, аскерге кетип кыаллыкъ эдим. Душман сабет кыралыбызгъа чабыуулукъ этгенде, жыл сан неди? – деди бир бутуна акъсагъан Якъуп.

- Мен, тюгюме да кёрмей, жангыз жашымы ашырама, - деп сёлешди Исхакъ, - айхайда адам улуну Ата журтундан сыйлы заты жокъду. Аны кыорууламасакъ, нени кыорууларыкыбыз? Барсынла, жашларыбыз адамлыкъ, уланлыкъ этсинле. Жашасын бласыбыз, Сталинибиз жашасын! - деди Исхакъ, кыадау ташдан тюше.

Барысындан да артха Кындур сёлешди. Сейитни орунуна алыкыын председатель бу болсун деп айтылмагъан эди да, иги умутдан тюнгюлмегенди. Райондан, тюбюнден келгенлени да алларында тири, акылы да сёлеширге керек эди.

- Жамауат, эллиле, - Кындурну билеги ёрге силкинди, - бизни элибизге, тийреде гитче элчиклеге да айтхан «паланга» кёре, бюгюнледе аскерге тёрт жыйырма жаш угъай, жюзден артыкъ жашларыбыз кышуулукъдула. Кызыл Аскерге, колхозубуз ала бла бирге эки жюз сайланган атла береди. Итлерчи «башистлени» аман кёзлерине жолугъайыкъ. Сталинибиз сауда бизге кыоркыуу жокъду. «Бласыбызгъа» жанларыбызны кыурман эталсакъ, ол бизге насыпды, - Кындур, бети кызыарып, билеклерин кезиу-кезиу ёрге сыза сёлешди.

***

Жюзден артыкъ онсегизжыллыкъла, отуз жылларына жетген жашла барысы да атлагъа минип, аллай бирни да адеж алып, орам бла энишге айландыла. Жыйылган жамауат, гюрюлдеп, ызларындан тёгюлюп, барып турду. Ариу айтып, не кёп сёлешдиле эсе да, не бек сабырланып, кёл этерге кыорешдиле эселе да, элни игилери, ишчи адамлары узая башлагъанларында, ызларындан кыарап кыалгъанла симсиреп, сын болдула. Жаулукъ кыанатларын бурун тюплеринден айыраламай, шошайып сюелген тиширыула тёзалмадыла – сарнап ийдиле. Аланы жылагъан тауушлары, кыара кыанатлы кыарылгъачла болуп, жашланы ызларындан жетдиле: жашла, тохташып, кыоюп баргъан эллерине кыарадыла – айтыр сёзлери тунчугъуп эдиле, жюрек жарсыуларын кыарамлары билдирдиле.

- Элибизни ёксюз этип, кыайры кетип барасыз, аман хомухла? - деп сарнады тиширыуладан кыайсы эсе да. Сарнаула бирге кыошулуп, жашланы ызларындан жетип, ашырып, ала бла тенг барып турдула. Сора, кыара булут болуп, эл башына жайылды. Кыюнню кёзюм ёчюлтюп, тереклеге, хуналагъа кыонду. Исхакъ да тёзалмады: жамауатдан айырылып, ташагъа кетип жылады. Кеси кесинден уялмай жылады.

«Билеме, балам, жангыз балам, энди мен сени кёрмезлигими. Кыа-

дар экибизни бир бирден айырды. Аллах болушуп, элинге-журтунга сау-саламат къайт», - деп, тилек этди.

***

Кюн ариу тийип, Уллу элни, кьоншуда гитче эллени да башларындан къара булутланы чачды. Юйлени терезелери къызардыла. Таш хунала, анда-мында, орам жанларында ташла, жарыкъ бет алып, терк жылындыла.

Арбазына кюн тийгенине къууанып, Исхакъ тышына чыкъды. «Аллах, Аллах бизге жан аурутуп, бу къууанчны сен ийген болурса», - деди ол ичинден. Кёкден, жерден да бетине хычыуун жылыу ургъанына къууанып, кёлю кётюрюлдю.

- Ай, тиширыу, Жалдуз эсенг, ким эсенг да, бери чыкъ, Аллах бизге нюр жибергенди, анга бир къууан, - деп сёлешди Исхакъ, босагъа аллына барып.

- Э, киши, не къужурла сёлешесе, мени атымы билмегенча? - Жалдуз, кьолларын ал ботасыны тьобюнде букьдуруп, босагъада сьелди. - Тоба, киши, керти да ариу кюндю.

- Хоу дейме да... - Исхакъ, сёзюн бёлюп, неге эсе да сагъайып, сехледен тышына атлады. Тьоп орамдан ёрге айланып, атлы жортуп келгенин кёрдю. Ол, не эсе да айтып, кычырып келе эди да, Исхакъ, кьулагъына чалынганга ийнаналмай, сакълап турду, сора жууукълашханьында, шарт эшитилди:

- Эй, жамауат, сьойюнчю сизден. Эшитемисиз, Хутай келеди, эшитемисиз, Хутай келеди дейме. - Сьойюнчю тилеген сёзлерин байракъ этип, атлы, илячинлей учуп, озуп кетди.

- Аллах, Аллах, - деди Жалдуз, андан башха абери айталмай, босагъагъа олтуруп.

- Эй, хомух тиширыу, жиляма, къууанган эт, - Исхакъ кеси да, кёлю толуп, кючден сёлешди.

- Къууаннгандан борбайсыз болдум, - деди Жалдуз, - жангыз ачыуну угъай, къууанчны эшиги да кенг кёреме.

Замандан да терк болуп, адамла арбазларындан тышына тёгюлюп, иш юсюндегиле ишлерин кьоюп, кёпюр кьулагъына ашыкъдыла. Хутайны сьойгенле, сакълагъанла, сансызла да аз тьойюл, алай хапарны дурусун билирге излегенле уа - бьютюнда. Къызай арбазындан чыкъмады, эки жашчыгъын - Назир бла Хасанны чапдырды. Бирсиле бла тенг барып, аллына къараргъа керек эди. Уялыргъа тьошер деп кьоркъду. Кёргенлей, къууаннгандан жиляп ийсе, тёзалмай кьучакъласа... жамауат аллында.

Кьуллукъгъа къатыша айланганла Якъуп бла Аубекир да келдиле. Къзакъ барысындан да алгъа жетген эди кёпюр кьулагъына.

Сууну аргъы жагъасында окьуна Хутай атындан тьошоп, жюгенни аллына чабып келген тамата жашчыгъына тутдурду. Юсюнде онгнган кёнчеги бла кёлеги. Агъаргъан сакъалы жетип. Андан башха Хутай он жылгъа тюрленгенди деп эслемедиле жьыйылгъанла. Ол, тири-тири атлап келип, бек алгъа Къзакъ бла кьучакълашды. «Ай, зауаллы кесинг, игилей тураса!» - деди. Ызы бла тиширыуланьы алларына барып салам-

лашды, кесин ийнакъландыртды.

- Сени бери сау къайтаргъан Аллахха жаныбыз къурман болсун, - деп сёлешди Жалдуз, жыйылгъанла эшитирча, тынгылы ауаз бла.

- Хау, жарлы, хау...

- Энди элибиз ёксюздю деп айталмакъ, - деди къайсы эсе да.

***

Кёпюр къулагъында жыйылгъанланы асламы Хутайны ашырып, юйюне дери бардыла. Юй бийчеси Къызай бла тынгылы саламлашыргъа да онг бермей, арбазына басындыла. Къазакъ, оргъаны-соргъаны болмай, Хутай къайтса, къурманлыкъгъа деп асыралып тургъан ирикни халжардан чыгъарып, боюнун тартырдан алгъа Атчагъа дууа окъутдурду.

- Эй, таланган, къурманлыкъгъа бизде да барды мал, - Исхакъ, къууулуп кетип, боюнуна къылыч этип, къочхар алып келди.

***

Хутай кече белине дери къурманлыкъгъа келгенле бла олтуруп, танг аласында бир кесек къалкъыды. Сора, Къызайны уятыргъа кёзю къыймай, тауушсуз арбазгъа чыкъды. Атыны къатына келип, мангылайына мангылайын жетдирди. Ат жеринден тепмеди: эшитилир-эшилмез къуушаларды. «Таныпмы къойдунг, зауаллы кесинг? Таныгъанса, тейри, - деди Хутай, атны эринлерин сылай. – Къарт да болгъанса, зауаллы. Онбеш жыл – аз туююдю, санга, харип».

Атха иер салып, минип къыйнаргъа суймей, Хутай жаяулай жолгъа чыкъды. Пашаны юй бийчеси Къудас къыйынды деп эшитип, аны кёрюрге бара эди. Ким биледи, жолда неда ол тийреледе Налжаннга жолугъуп къалса да сую эди.

Жолда эллилеге тюбей да тохтай, алгъышларына тынгылай, Пашаны журтуна алай жетди. Къудас, олду деп танымазча, къууаты кетип, тёшекде эди. Хутайны кёргенлей, тирилик къалып, башын жастыкъдан айырыргъа кюрешди.

- Аллахчу, къымылдама, - деди Хутай, тиширыуну арыкъ къолун ууучуна сыйындырып. Пашаны къызы Жансурат да ариу болуучу эди да, тюрленгенине Хутай эс бурду. Ол келтирген шинтикчикни алып, ундурукъ аллында чёкдю.

- Аллах, Аллах, Хутай, сени кёрюрге деб'а турмай эдим. Энди ёлсем да къайгъырмайма, - деди Къудас, жилямсырап.

- Къой, айтма алай. – Аллах ёлюм бермесин. – Хутай, тиширыуну арыкъ, акъсыл билегин жууургъанны къыйры бла жапды. – Кёпден берими жатаса? - деди сора, сёз орунуна.

- Айымыды, энди биз тюп болдукъ, бу жангыз къызгъа не мадар ансы? Анга жарсыйма, жангыз къалады деп къоркъуп.

- Ибрахимден а не хапарыгъыз барды? – деди Хутай, Пашаны жашы эсине тюшюп.

- Жокъду, харип, хапары. Унутхан болмазса, атасын жойгъанларында, аны да тутуп кетген эдиле. Сабий эди, харип, ол заманда оналты

жылы толмагъан. Къайда къабылды – не билейим...

Къудас, кёзлерин къаты къысды да, кёз чунгурлары жилимукъладан толдула.

Хутай, айтырын-къалырын билмей, тынгылады. Алайда сюелген Жансуратны къарамы бла ийнакълады.

- Эртте-кечден жилиуун этме, - деди сора, - уруш башланганлы, тутмакъланы асламын ары жиберип къоядыла. Урушха баргъанланы асламы сау-саламат юлерине къайтадыла.

Къудас, кёзлерин ачып, Хутайгъа, кертими дегенча, ышанлап къарады.

- Керти айтама...

- Ким биледи да. Аллахны кючю уллуду, бизге жан аурутса.

- Кёл эт, суйгенинг-суймегенинг бар. Тирилирге кюреш. - Саусузну къатында олтуруп, кёп къыйнаргъа суймей, Хутай ёрге турду. Жолда бара, ол арсарлы эди: Налжанны кёрюрге сюе эди. Алай къалай этсин, аны юю таба жол кёллю болса, къарагъан кёзле ангылап къоярыкъдыла: Хутай келе келгенлей Налжанны излегенди дерле. Артха бурулуп, кетип къалгъандан игиси жокъду – кесин хорлаялмады: суу жагъагъа элтген жолчукъну сайлады. Бираз баргъандан сора умуту юзюлдю. Жюрегин шургулукъгъа хорлатып, жагъа бла ёрге барып турду. Не излейме мен Налжандан, жангыз сабийи бла къалгъан тул тиширыудан – аны Хутай кеси да билмейди. Жерими-элими сау-саламат кёрдюм, сора жюрегим таралгъанлай нек турады, ичине итле кирип талашханлай. Жашлыгъымда къууанып, насыплы болуп жюрюучю суу жагъамда энтта да барама – къууанчымы а къайры эсе да учуп кетгенди, жарсыуум а, уу жилинча, ызымдан сюркелип келеди. Ызымдан жетип, борбайларыма чулгъанады. Туугъан жерим-элим, санга термилип, чабып-къууулуп келдим, ызымдан а узакъдагъы жарсыууларым да жетдиле, жюрегимде парийлеча талашадыла, улуп-сынсып...

Хутай, келе келип, Налжанны сакълай, къатында сюелиучю ташны аллында тохтады. Таш алгъынча тура эди, жерге къадау болуп, тынгылап. Жашау а таш тюйюлдю, терк тюрленеди, жашлыгъынгы, жюрек тынчлыгъынгы да алып, учуп кетеди. Аны жолун кесерча, ызына къайтарырча мадар а жокъ дей ичинден, Хутай кёп сюелди. Сора, арбазына келип, атына жем берди.

***

Къыркъар ай жууукълашып келе эди, тау жерледе хауа бир тюрлю шошайып тургъанына эллиле къууаныргъа бла къалыргъа билмей, игиликге болсун дейдиле. Аяз, жел да, ташла тюплерине, дорбунлагъа кирип, тунчугъуп къалгъанча. Охо да, хайт деген жашларыбыз уруш аулакълададыла, къолларына чалгъы, сенек алалгъанла уа тау бетлеринде къышха хазырланадыла. Тиширыуладан башха элде адам къалмаса, сейирмиди ол сангырау болуп къалгъаны? Арбазлада да терекле, бутакъларын кёгетлеге хорлатып, симсиреп сюеледиле. Чапыракълары саргъалакъызара башлап.

Хутай, бичен чалгъан тау бетден тигелеп, эки кюнден бери юйюн-

деди. Алгъыннгы къуллугъун берирге ышанмагъандыла. Алай эллиле анга ышанадыла, кёплери жарсыуларын анга айтадыла, андан болуш-лукъ излейдиле.

Къыралгъа къыйынлыкъ келген заманда тынч, ёз арбазынгы къайгъысын этип, жашагъан айыпды. Хутайны тынчлыгъын сыйырып, таудан элге тюшюрген да ол эди. Бусагъатлада этмеген игилигин адам ёмюрде да этерик туююлдю. Не этсин, къалай бла?

Хутай, атын суу боюнуна эндирип, анда кишенлеп, къуллукъ мекямгъа келди. Бир тынгылы оноу этерге керек эди. Къундур – къайры эсе да тебиреп чыгъып бара эди да, артха къайтарды.

Хутай, къуллугъу болмагъан адам, къуллукъчугъа бет этмей, тири сёлешгенин Къундур онгсунмады. Алай угъай деп да айталмады. Колхозну председатели, НКВД-ны адамы, лейтенант – тутмакъдан келгенден буюгъуп, жууап эталмагъанына ичинден чамланды.

Хутай, онг билегин терезе ауузуна салып олтурду да, Къундургъа къарады.

- Къайдадыла адамларынг?

- Адамларынг дегенинг? – Къундур, эллиле, юйренип, эс бурмагъанлыкъгъа, тюрленир ючюн къалмагъанды: кёз тюбюнде табы эринлеча кёпчюп, къызарып, къашларына «къырпакъ» тюшюп. Нек эсе да ууртларында да багыулары хорлагъанлары ючюн туююл эсе, алгъындан къарт, эрши да кёрюндю.

– Окъуп, Аубекир жыйыны къайдады дейме? - деди Хутай.

- Бичендедиле.

Къазакъ да биченде болгъанын Хутай биле эди.

- Къалай суйсенг, алай эт, тамбла барысы да мында болсунла...

Хутайны ол халда сёлешгени Къундурну ачыуун къабындырды. Алгъыннгы гынттысы бла жашай кёреме бу деди ичинден. Алай а жарарыкъ туююлдю. Чёкдюрюрге керекди, тутмакъ эталмагъанны этмесе, башыбыз палахха къаллыкъды.

- Нек тынгылайса? - деди ахырында Хутай.

- Къонакъ хазыр кибик, къонокъбай хазыр туююлдю, - Къундур, жеринден туруп, тюзетген сылтау бла жанында керохуна къатылды.

- Сора сен мени къонакъгъамы санайса? - деди Хутай. - Охо, болсун алай, къонакъ аз олтурур, кёп кёрюр деб а эшитгенмисе?

- Кимни жыярымы-къалырымы кесим билеме, ол мени оноумдады. Сен а ким болгъанынгы унутма. - Алай айтып, Къундур эшик таба атлады.

- Тохта дейме, - Хутай, туруп, хыны сёлешди. – Айтырымы эшитдирдим, тамбладан оздурмай, адамланы бери жетдир.

Заман къыйын эди. Элге палах къайдан келлиги белгисиз болгъан. Керти адамланы жыйышдырып, къолларына сауут алаллыкъларындан къауум къуараргъа керек эди. Душман, ёшюн уруп, элге кирирге кюрешсе, кишилик этмеселе, артда халкъгъа къалай кёрюнюрюкдюле? Сора агъач тюплеринде бугъуп айланганланы да тыймасала, миллетге айып этдирликдиле. Хапаргъа кёре, аллайла Окъупну башчылыгъы бла жети-сегиз адам болуп жюрюйдюле. Сейитни ёлтюргендиле. Аланы тутуп,

зинданнга къяургъа ол мурдарлыкълары окъуна аз тьююлдо. Боллукъду, тамамды, эллилени сагъайтып жюрюгенлери.

- Сейирсе, блас сени ит тьююнлей кёрюп, элингден-жерингден кыстап кюрешгенди, мындан бир ёнгелемеймисе? - деди Къзакъ экинчи кюн, къуллукъ межамдан чыгып келе.

- Блас келген, кетген да этеди. Туугъан жеринг, халкъынг аны не тюрлюсюнден да сыйлыды. Миллетин къоруулай билмеген душманны сибиртгичиси болады, къарындашым, - деди Хутай да тырман этген ауаз бла.

Экиси да тынгылашып, Воронинни арбазына дери келдиле. Ол, иги кесек замандан бери ауруп, башын жастыкъдан айырмай эди.

***

Къундур, жүрек къайнасы къозгъалып, сау кюнню бет къаны бузлгъанлай турду. Ол халын тюрлендиралмай, кёз байланнгандан сора Ариужанны юйюне келди. Мисака улуну тул бийчеси кыйыр жерде жашай эди. Эллиле кызылжагъа Къундур анга эрттеден жюрюгенине юйренип, сёз да этмейдиле. Алай дагъыда кёзге урунургъа керек тьююлдо: билген – бир тогъуз, билмегенинг – минг тогъуз.

Къундур эшикден кире келгенлей, Ариужан, аны халын эслеп, гузаба этип сёлешди:

- Оу кюнюм, э киши, ауругъанынгмы барды?

Кызылжагъа абери айтмай, кероху тагъылгъан бел бауун шинтик кыйырына илиндирип, тапчаннга таянды. Фуражкасы бир жанына болуп, къашхасы ачылды. Ариужан, кетмей, юсоне сюелгенлей мычыды. «Къуруп къаллыкъ, не аман къарт болгъанды, - деди ичинден. - Ол башы да неге ушайды, тузлукъдан чыкыгъан кибик, териси жыйырылып?»

- Сорма, - деди Къундур бираздан, чырдыгъа аралып, - ол тутмак келип, уялмай, оноу этерге кюрешеди. Кимге? Манга, колхозну «пирсидателине», НКВД-гъа. Башы тутмакъда чиримей нек къайтды эсе да. – бир кёзюне жилямукъ чабып, Къундур Ариужаннга къарады. «Къарт да, эриши да болгъан кёреме бу жазыкъ», - деди ичинден, - сукъланырча уа тьююлдо энди».

- Хомухса да, андан оноу этерге кюрешеди ол санга. Къынкъ этдирмезге асыры кьолунгдан келмейди. – Ариужан да Хутайны кёрюп болмайды. Аллайланы хатасындан кьурумадымы тыпыры? Жангыз жашы да аны палахындан жоулгъанды.

- Бёрю тьююн алышындыргъанлыкъгъа, кылыгъын кьоймагъанды. – Къундур, кьуйругъундан чёгюп, жерге къарады. – Охо, бар, ашнысууну къайгысыын эт, адам келликди, - деди.

Окъуп, жашыргын келип, атын Мисака улуну оюла башлагъан халжарында такъды. Ким бар, ким жокъ деп, терезеден къарагъанында, Ариужан, элгенип, симсиреди:

- Эшигим кьуругъан, бу сылыкъ жаныуар а кимди?

- Алынма-алын, Окъупду ол, - деди Къундур. Туруп, кьонакьны алына къарады.

Окъупну юсю-башы тозурап, бетин тюк басып, танымазча эди.

- Келин, таньялмадың дейме, ийи, - деди Окъуп, ушкогун мойшоге сала.

- Мен сени келининг къачан болгъанма? - Ариужан «келин» деген сёзню жаратмады.

- Къундур мени къарындашым эсе, сора сен манга кимсе да? – Окъуп тюрт сёлешди.

- Керексиз таурухну къююгъуз... сал къангагъа бир къабар зат, Ариужан.

Къундур, Окъуп да, олтурушуп, аз заманга шошайдыла.

- Мында хапар жюрюйдю Сейитни сен ёлтюргенсе деп, - деди Къундур, экиге айланган къарындашына тuzланган къой башдан юлюш чыгъара.

- Аманмы этгенме да? Аны хайырындан «къуллукъ» иеси болгъанса.

- Аман этмегенсе, сакъ жюрюрге керекди дегенден айтама.

Экиси да тынгылашдыла. Ариужан исси хычинле келтирип, къангагъа салды. Чыгъып кетмеди – сюелип турду.

Къундур, анга терс къарап, кет дегенни билдирди.

- Бу чанка тиширыуну жууаш этгенсе. Ышанмаймыса, нек къыстайса?

- Сен бла мен хайт десек, аллайланы боюнларын къылдан иничке этербиз, - Къундур, къыяулу кёзюню жилимугъун сюртюп, башхасын Окъупха жылтыратды. – Энди ол къурумай, бизге тынчылыкъ боллукъ туююлду. Эл туюкурсе, кёл болады дейдиле. Бошду ол – эллиледен къутулурса, андан а угъай, ызынгдан тюшгенди.

- Жарсыма, не ётгюр эсе да, жангыз къанатлыды. Къонаргъа да жер тапмазча этерме мен аны. – Окъуп боза жугъу эринлерин сюрте сёлешди.

- Ненча адамынг барды?

- Жетеулен болабыз.

- Кёп туююлсюз, алай жауунну аллы тамычыды, ызы бла ырхы болурсуз, - деди Къундур.

- Арбазында сойландырып кетсек, не хата кёрлюкбюз? Биз жетеулен, ол – жангыз, - деди Окъуп.

- Угъай, - деди Къундур, ашыгъып.

Элде энди аллай хыли этилмесин, менден сорлукъдула. Тамбла, бирси кюн дегенлей, «рионнга» тигелерикди – ызындан болугъуз.

- Охо сора. Биз – жел, ол а – жангыз терек. Жел къымылдаталмазлыкъ терег’ а жокъду. – Окъуп, тынгылауну ийип, хычинлеге узалды. Къундур да сёзюн жутду.

Ариужан, олсагъатда биширген улёкъумларын келтирип, аш къангагъа салды. Мычымады, чыгъып кетди: «Ашагъыз - жарылыгъыз».

- Ол биреуле жууукълашып келген хапарлары барды, аман хапар жюйрюк болады дегенлей. – Иги кесек тынгылагъандан сора, Окъуп ушакъларын жангыртды.

Къундур, сейирсиннгенин жашырмай, ахлусуна къарады: «Мени сынапмы айтгаса огъесе, керти да, не этеринги билалмаймыса?»

- Бизге была, ала да керек туююл эдиле, алай эки кышдан бирин сайларгъа керекди. Жашаргъа суюген кыбыргъасын да жарашдыра билрге керекди, - деди Къундур.

- Ангыладым, кырындашым, гыржынынгы халал этсенг эди, жолума чыгъар эдим.

- Охо да, - деди Къундур, Окъупну ашырыр муратда ёрге туруп.

***

Къазакъ кырамы бла Мариямны шауданнга ашыра, атына иер салгъан сылтау бла кёп булжуду. Сагъышы арбаздан чыгъып кетерге кыоймай эди. Къазакъ кыоншу кыызгъа сансыз туююл эди, бар эди жюрегин жылытып тургъан ариу сезим. Ахлулары айтханны этип, бир от жагъа кыурап кыойса да не хата кёрлюк эди? Алай, аны жашха санап, кесин кыарт этип, арсарлыкыгъа хорлатып кечинди. Энди не, ызындан кыара да тур, суу саркыды, кетди, Къазакъны да умут тереги тамырсыз болду.

Иги кесек заманны Мариямны кыайдагъысын билмей, кёп жарсыгъанды Къазакъ, жан аурутуп, анасы да кыара тынгылауну ийгенлей. Артда эшитилген эди хапары: Мариям суу алыргъа баргъан сылтау бла шауданнга тигелегенлей, кеси ыразылыгы бла кыоншу элден жаш бла кыачып кетгенди деп. Къазакъ аны таный эди: акътерек кибик, узун бойлу, эки жыйырма жылгъа жуууклашхан. Чам аты – Баймакъ, чырайы барды деп да туююл, ишсиз-кючсюз жюрюген. Сейир эди Мариямны анга алданнганы. Алай бир кыош болуп, кёп кечинмедиле. Мариям, жарлы арбазына келип, ауурлугъун жашырыргъа кюрешип жюрюдю. Бютюнда Къазакъны кёрсе. Ким биледи, кыоншусуну игилиги эсине тюшюп уяла болур. Алай тамычы тамгъан жерде ёсген тал кёзге терк урунады... «Ай зауаллы тиширула, - деди Къазакъ, кючсуюнуп, - акътерекни ауанасы узун, акылы жокъ, сайларыгъызны билсегиз эди, суудан окъуна май алыр эдигиз...»

Къазакъ атын арбаздан тышына чыгъарып, адеж тутханлай бираз барды. Суу алып келген Мариямны эслемегенча этип, ол озгъандан сора атына минди: Хутайны сакълатханына уяларакъ болуп, алай келди.

***

- Бюгюн ингирге ары жетербиз, кыайтхан кыачан эталырбыз ансы, - деп сёлешди Къазакъ, Хутайны халын, нек эсе да, жаратмай. Бешатарын да не хыйсап бла кёнделен тутуп баргъанын иги ангыламай.

Эки атлы Черекни онг жаны бла бара эдиле. Сол жанында жол мажал эди, алай Хутай Къазакъны айтханына кыулакъ салмады. Онг жанында эски жол ыздан ары кыарагъаннга атлы, жаяу да ачык кёрюнедиле. Тау бетни эрини бла баргъан жолну кёпле сайлай эдиле, алай, андан энише айланyp, суу жагъагъа энер онг да жокъду.

- Сен, Къазакъ, бу тийреге кыулакъларынгы, кёзлеринги да жютюрек эт, - деди Хутай, сууну аргы бийик жагъасындан кыарамын бурмай.

- Кыоркыакъ шынтагыга абыныр дегенлей этип келеме, - деди Къазакъ, Хутайны ыразылыгъын алыр мурат бла.

- Кыайгъырмаз, - деди Хутай, - марагъанны кыарагъан озуп да кыо-

яды.

- Марагъанла ол жанында болурламы дейсе?

- Анга ишегинг болмасын. – Хутай ол сёзлени айтыр-айтмаз, уш-кок атылгъан таууш эшитилди. Ызы бла дагъыда, дагъыда эшитилдиле. Окъла жетип, башлары бла сызгъырып тюзге кетгенлерин экиси да ан-гыладыла. Эрлай секиришип, атларындан тюшюп, аума жерге кетдиле. Хутай мычымай бешатырын кёзю илиннген къарелдиге айландырып, сампалын эки-юч кере тартды. Окълары къарелдиге тийдилеми огъесе тюзгеми кетдиле – аны дурусун билалмады. Алай къарелди да ушкок тауушладан сора эсленмеди.

Окъла сууумай ары жетерле деп ышанырча да тнойюл эди, жаланда Хутай ушкоксуз жолгъа чыкъмагъанын билдирирге керек эди. Хутайны къолунда ушкокну огъу уа башхаладан терк да, жютю да болуучуду. Аны биледиле.

Аума жерде экиси да бираз суюелип, сууну аргъы жагъасында ишек-ли болургъа абери кёрмегенден сора, атларына миндиле.

Кёпмю-азмы бардыла – Черекни аргъы жагъасында жангы жолда, къара къушлагъа ушап, тизилишген атлыланы кёрдюле.

- Къайры эсе да бек ашыгъадыла, - деди Къазакъ.

Хутай кюломсюреди:

- Жолубузну кесерге къууулушуп барадыла.

- Жангы жол бла эски жол бирге кюшулгъан жерге алгъа жетип, сакълар умут этедиле...

- Энди жокъду аллай жер, – деди Хутай, узакъда къарелдиледен къарамын бурмай, - адам дегенинг эки жолдан бирин сайларгъа керекди.

Хутай бешатарын жерледи, алай аны сампалына узалыргъа ашыкъ-мады: огъун алдаргъа суюмеди – узагъыракъды. Жол энишге сызласа, эки жагъа жууукълашып да барадыла – ол къалайда боллугъун Хутай иги биле эди да, - къатыл, къатыл атынга, - деди Къазакъгъа.

Ол жанында атлыла, бу жанында экиси да, ким алгъа жетеди ары дегенча, къыстауланып, иги кесек жол къоратдыла. Сора, Хутай окъуна былайды деп, тынгылы сагъыш этгинчи, эки жагъа чабышып, жууукъ-лашып къалдыла. Ол жанындагъыла, баям, энишге тюшюп, къууушуп баргъанларын тынгылы ангыламагъан эдиле – Хутай, атын дып деп тох-татып, бир тобугъуна чёкдю да, ушкогуну сампалын эки-юч кере тарт-ды. Жел уруп, юсюндегилени жерге къаплап кюйгъанча, жортуп бар-гъан атладан бири кишнеп тохтады, башхасы, абына-сюрюше, энишге айланып секирди. Озуп кетгенле жокку болуп къалып, сора ызларына - жыгъылгъан нёгерлерине къайтдыла.

***

Хутай бла Къазакъ районнга жетгенлеринде, аны кюллукучулары ишден кетмеген эдиле. Мекям юйню арбазы да къаугъалы болуп: чеп-кен сокъгъанлай, адамла кирип-чыгъып, анда-мында къауум-къауум болуп, къайгъылы шыбырдаша. Эшитдиребиз-эшитдирмейбиз деселе да, «уруш», «уруш жетип келеди», «урушну палахы» деген сёзлени аяз ёрге-энишге чапдырып, ёчюлюрге кюймай эди.

Хутай бла Къазакъ атларыны жюгенлерин арлакьда илчикге илин-дирирге, сюелген къауумладан юч-тёрт киши алларына келип саламлашдыла.

- Аллах, Аллах, Хутай, сау кел, бу къыйын заманда сени кёрюрбюз деп турмай эдик. – Тёртеуленден бири – къартыракъ киши, башында акъ къалпагы бла, эки къолу бла да Хутайны, сора Къазакъны къолун тутду.

Хутай ол кишини танымагъанын билдирмей сёлешди:

- Сау болугъуз, сиз да тынч, ырахат болугъуз, - комиссар анда-мында сюелгенлеге да кёз жетдирди. Бир-бирлери анга ышарып къарагъанларын, башхалары кёрмегенча этгенлерин да эследи.

- Бу къыйын заманда неге жарсып келгенсиз, не жюрюйсюз? - деди биягъы киши.

- Да барыбызны да къайгъыбыз бир болур, эштада, - деди Хутай.

Сюелгенледен къайсы эсе да Хутай келгенди деп билдирген болур эди: сюелгенле, бир жанына ыхтырылып, экисине да жол бердиле.

Районну биринчи секретары Ажи ёрге туруп саламлашды, олтуругъуз дегенни билдирди. Хутай Ажини танымай эди: уллу къуллукъгъа ол арт юч –тёрт жылда салыннганды. Башха суу аузунда ёсген, чырайлы, жаш адам. Аскер кийимлери да юсюне тап жарашып. Отоуда Ажиден сора да юч къуллукъчу: Хутай аладан жангыз бирин таныды. Узун бойлу, къыркъ-къыркъ бешжыллыкъ акъбет киши. Ол да Хутайны таныый эди, алай кёз-къаш бермеди. Аны аты Ёзюрдю – комиссар унутмагъанды. Колхозла къурала башлагъан жыллада келиучю эди Уллу элге. Арбазында малы болгъан эллилеге ёч къуллукъчу - Касто улу Хусейни да таныялмады Хутай, аны Къазакъ иги таныйды.

- Хутай, мен сени атынгы эрттеден бери эшитеме. Сен миллетибиз ийнакълагъан адамса, - деди Ажи, - не жумушунг бар эсе да, айт, угъай дерик туююлбюз.

Районну таматасы алай айтханын Ёзюр бла Хусей жаратмагъанларын кёзлери-къашлары бла сездирдиле. «Сен бу суу аузуну адамларын иги билмейсе», - деди Касто улу Хусей, - кёз кёрген бла къулакъ эшитген тенг туююлдю.

Хусейни сёзлерин сансыз этип, Хутай сёлешди:

- Кесинг билгенден, душман, къыралыбызны малтап келип, бизге да жууукълашханды. Къачан жетеди бери, не этейик деп сакъламай, мадарын кёрейик.

- Сау бол да къал, - деди Ажи, тюз айтаса, таудан юслерине таш тёнгеретсек окъуна игиди.

- Хау, мен да аны излейме, сауут-саба бла болушсанг эди, мени адамларым, къуруп къалса да, душманны элибизге кирирге къоймазла, - деди Хутай.

- Ма санга, - Ёзюр секирип ёрге турду. – Эшитемисиз муну айтханын, тюнене къыралны душманына саналгъан бизден сауут-саба излей келгенди, сора биз телими болгъанбыз, санга ышанырча?

- Хапарны аз эт, - деди Ажи, Ёзюрге жютю къарап, - Хутай, хатасы болмай, керексиз ачыгъанын менден эсе сиз иги билирге керексиз.

- Угъай, тейри, жолдаш секретарь, сен былайда къыралыбызны

терслей тураса. Кимни тутарын, кимни уа башын сыларын партия барыбыздан да иги биледи.

- Мен партияны, кыралны терслемайме, мен аман адамланы терслемайме, - деди Ажи. - Аман адамланы хаталарындан кепле ачыгъандыла.

- Сау бол, Ажи, ыразыма. Болушалсагъыз, мен сизни аман бетли этмем. Угъай дей эсегиз да, душманны элибизге кирмезча этерге кюреширбиз. Бардыла аллай кишилерибиз - деп, Хутай кетерге хазырланды.

- Келюнге абери келмесин, - деди Ажи, - тамбла-бюрсюкюн дегенлей, сен излегенлени тапдырырбыз. Жарсыма.

- Охо, Аллах ыразы болсун, - Хутай, эки-юч атлап, эшик юсюнде тохтады. Хусей бла Ёзюрге кезиу къарады: – Киштикге балангы нек ашайса деп соргъанларында, чычханнга ушайды да, аны ючюн дегенди...

***

Душман Налжикге ёшон уруп, аны алыргъа иги кесек замандан бери кюреше эди. Шахарны кьорууларгъа итиннген 37-чи совет аскерди. Алай ол, немец аскер бла тенглеширгенде, къарыусузду: сауут-сабасы аз, танкалары уа арталлыда жокъ. Немец аскерчиле 37-чи аскерден юч кере кепдюле, топлары 11 кере, миномётлары уа 10 кереге оза эдиле.

1942 жылны октябрь айыны 25-де Басханны бла 3-чю Кызбурунну тийрелерине жетип, душман Налжикге айланганында, 37-чи совет аскерни оночулары тургъан мекаямы Хадаужукъ бахчаны баш жанында эди. Не медет, душманны кючу уллу – тьяр онг жокъ. Бютюнда 100-ден артыкъ аэропланлары эллени, шахарланы башларында суйгенлери ча учуп, 37-чи аскерни жунчутуп, оночуларыны мекаямы бла байламлыкларыны юзген эдиле. Немецчилени «айрыкъуйрукълары» жетмеген, бомбала атып, титиретмеген тау ауузлада эл жокъ эди.

Уллу элге, Сауутугъа, Алашевкагъа кюн сайын душманны эки-юч аэропланы келип, аланы башларында тегерек уча, ишекли болгъан жерлерине бомбала атып, ызларына къайта эдиле. Хутай, Хутайны адамлары да ол артыкълыккыны керюп, бешатарларын ала таба чартлата эдиле. Не медет, адыргылыккыны иши эди ол. Хутай Черекни онг жагъасында гитче тау элчикни огъары жанында кьошларын къурап, гезетчилик ишлерин ол тийреде тамамларгъа адамлары бла келишген эди. Жашагъан жерлерини хар ташын, тешигин – дорбунун, кьол аязларында, тынгылы билген кишиле ол тийрени бошуна сайламагъандыла. Алайладан къарагъанлагъа Налжик табадан келген жол, сууну аргъы жагъасында Уллу эл, башха тау этеклерине кысылгъан элчикле да туурададыла. Къуулуп, Черекни аргъы жагъасына ётебиз деселе да, жоллары тынчды. Алай Хутайны жарсытхан, сагъыш этдирген Окъупну жыйыны эди. Хазнамыды, алты-жети адам, Налжик тийрелеринден сакъланыр амал излеп келген совет аскерчилеге не эталлыкдыла деп кьояргъа жарарыкъ туююл эди. Тау жерле билмегенлеге жашырын, кыйын жерледиле.

Окъупну адамлары ёргеден тигелеп, совет аскерчилеге хата эталмазча мадар излерге керек эдиле. Ташла артындан ушкок тартып, аскерчилени ачытсала, аны палахы, Окъуп-Мокъуп деп кюрешмей, битеу

эллилени жунчутурга боллукъду. Ол кыйгыдан азатланалмай, Хутай, жангыз пулемётун да берип, Къзакъны башчылыгы бла төрт адамын Окъуп былайтын тигелер деген жерге жиберип, дорбун аллында жамычыга олтурду. Кыйгылы эди Хутай. Сибирьден юйуне кыйтханлыкыга, бир кюн да солурча болмаганды. Кече жукъусуз, кюндюз а - ат эр кишини къанатыды дегенлей жюрюйдю.

Немецлиледен къачып, тау эллени юслери бла совет аскерчиле Дюгерге, тау артына ётерле деп, аны эсинде да жокъ эди. Душман келеди да, аны жолун кесерге керекди деген умут бла жюрюй эди. Энди уа не – совет аскерчилени кетип барган жолларын сакъларга тюшюп къалды.

Районну таматасы Ажини бандитле ёлтюрюп, Чирик кёлге атхандыла деп, аман хапар жайылганлы уа, ауур сагышдан азатланалмай жашайды. Ажича адамга сауут кётюрген таулула – кимледиле ала? Тууган жерим, халкъым дей билмеген башкесле. Кимни аярыкъдыла аллайла, душманны аллына къарап турганла туююмюдюле? Немецлиле бла, тау бандитле бла да уруш этерге, эллилерин, совет «бласны» да къорууларга керек эди Хутай, ол аны борчуду.

Кимле болурла Ажини ёлтюрюп, асырарга кыймай, Чирик кёлге атханла? - деди Апо, дорбун аллында олтурганлагга къарамай, кыйры эсе да узакъга сагышлы къарап. Апону Хутай кёрмегенли он жыл озганды. Хайт деген партизан болуучусу эсиндеди. «Бласдан» ёнгелеп, алданган да этгенди. Энди жангдан Хутайны къауумуна къошулуп, аны айханындан чыкъмазга къастланганды. Заман дегенинг кюйсюз затды деп келди Хутайны эсине, ариу, жаш Апо къарт бетли болуп къалганына жарсып. Керти, кыйынлыкъ, жарсыу да сынаганды. Атасы Хажалий, анасы Маржан ёлгенлери да аз жарсыу туююл эди анга.

- Былайды деп, кесаматлаган кыйынды, - деди Хутай, иги кесек тынгылагандан сора, «бласха» дерт тутханладан болурла. Кыйын заманда юч-тёрт адам окъуна эллилеге кёп жарсыу келтиредиле. Биз, аз халкъчыкъ, къыралны кыйын сагъатында бир болурга керек эдик, кесибизни сакълай билмейбиз.

- Айхай, аллай насып кыйда бизге? - деп, сёзге къошулду Адрай, жыл саны жетген сары шинли киши, Хутайны къоншусу.

- Тейри, Хутай, энди биз Ажича жашларыбызны ол дунядан артха кыйтаралмабыз. Алай элибизде башланган къатыш-къутушну жолун къалай кесейик, ийи? Бармыды анга бир мадар? - Онг билегине таянып турган Мухажир, сагъайып, нёгерлерине кезиу къарады. Алтмышжыллыкъ Мухажир, колхоз правленни адамы, Къундур бла жарашалмай, сёз болуп, Хутайны къауумуна алай къошулганды.

Мухажир неге жарсып сёлешгенин Хутай ангылады. Ол анга да тынчылыкъ бермейди.

«Сабет блас» кетди, къуруду деп, колхозну мюлкюне, малларына чабыуулдукъ этип башлаганланы юслеринден бара эди сёз.

Кёш-мошланы чачып, малланы арбазларына жыярга умут этгенле кёпден-кёп бола бара эдиле. Аны юсюнден Къундур, Аубекири бла да, Далхаты, Якъуп бла да Хутайны даулашы ёчолмегенди, ёчюлген да этмез. Душман къысталып, блас элибизге кыйтса, андан урлагъ-

аныгъызны къусдуруп. Душман баралмазлыкъ жерлерибизге малланы сюрюп, сакъларгъа борчубузду бизни деп тохтагъанда Хутай, Къундуру, Аубекири да анга ачыкъдан къажар суюелалмагъандыла. Къошладан сюрючюле энишге сюрюп кетген малланы Хутайны жыйыны ызларына къайтарып, керти да душманны кёзю жетмез тау жерледе къошла да къурагъандыла. Алай немециле кирип келедиле деген хапар ёчюлмей эди.

***

Уллу элни жангыз тюкенени арбазындан тиширыула эки-юч кюнден бери кетмейдиле. Бирлери тюнгюлюп кетселе да, башхалары, ийна-налмай, келип, не сакълагъанларын да билмей, сакълагъанлай турадыла. Мындан алгъаракълада сатыу къыстау баргъан тюкеннге не къан жаууп къалгъанын тиширыула ангылаялмай эдиле: эшиклери кенгнге ачылып, жангыз безгисинде гыллыулана-чочуй, тиширыула уа, бири айтханнга экинчиси ийнанмай, тюкеннге кирип, мычымай чыгъадыла.

- Быллай тамашалыкъны ким кёргенди? - деп, - къол аязларын бир бирге уруп, шап-шуп этдире къычырды Кермахан, элде аты айтылгъан тиширыу, - къагъыт хурттакла бла букъу басхан къангаладан сора жукъ жокъду.

- Мен айтхан а эбизе жырмыды? - деди башхасы.

- Кечеден-тангнга муну ким тонагъанды?

- Ким тонарыкъ эди, туумагъан айгъа салам бергенле тургъанлай, - деди Буслиймат, Кермаханни экиге айланган эгечи, толу тиширыу. - Келигиз, бу не ишигизди деп, барып сорайыкъ. Тюкен эллилени тюкениди, атасы Къундурдан къалмагъанды.

Кермахан алларында, къалгъан тиширыула аны ызындан Къундурну къабакъ эшигини аллына жетдиле. Къагъып, сёлешип да кюрешидиле - киши эшик къатына келмеди.

Тюкенни байлыгъы арбазда эди - ящикледе къалачла, конфетле, эки-юч машок бал туз, топ-топ болуп, тюрлю-тюрлю къумачла, аякъ кийимле... Аланы барысын да букъдуруп жерлери тамамлыкъ этмей, Жансарай бла Майрушхан, сора гитче къызлары Балле, онгсузлукъгъа къалып, халжар мюйюшлеге, къуудушларына, межамларында ундурукъ тюплерине бла уругъа ташып, алада букъдурургъа къазауат этип кюреше эдиле. Ахырында Жансарай, къол аязларын семиз бёксюмлерине тиреп, арбазда солуу айландырды:

- Не къан жаууп жайылгъансыз былайгъа? Кимлесиз кесигиз да?

- Ит иесин танымаз дегенлей сёлешме да, бу къужур къабакъ эшиклени ары ач, - деди Кермахан.

- Атагъызны башы, анагъызны уа тёшюмю къалгъанды мени журтумда? - деп къыжырыкълады Жансарай.

- Аман итле кибик, элни мюлкюн не ашайсыз, тюкенни тонап, бизни къуру журтха нек къаратып къойгъансыз?

Къабакъ эшикни аллына Майрушхан келди:

- Мени тюкенним бла сизни не ишигиз къалгъанды? Ангылатчыгъыз аны манга...

- Жаланбыдырла, элни тюкенине дау этип нек сёлешесиз? - деди

Кермахан, кѳабакъ эшикге инбашын тиреп тюрте.

- Жаланбыдырла уа сизсиз. Биз а, Аллахны ахшылыгындан, энди кѳк гелеуде акъ маралла, - деди Майрушхан.

- Бетсиз, сени адам этген «бласдан» уялмаймыса?..

- Не блас хапар айтасыз сиз, бизни кѳубултурукъ блас бюгюн-тамбла былайда боллукъду, эшитигиз да, ачюдан жарылыгыз...

- Дуппургъа алгъа чыкыгъан алгъа тѳнгереп да кѳргенбиз, – деди тиширыуладан къайсы эсе да.

Тарт-соз ушакъ кыза башлагъанлай, алайгъа Къундур келип къалып, тиширыулагъа оспар сѳлешди.

- Малла кѳпюрте тюртюшгенлей, нек жыйылгъансыз былайгъа? Ажашханмы этгенсиз? – Къундур, атындан тюшмей, къолун жанында керохуну юсюне салды.

- Ийнан, ажашмагъанбыз, блас берген ырыскыбызны излеп келгенбиз, - деди биягъы Кермахан.

- Ит итлигин этер дегенлей...

- Блас мен эдим, бердим-сыйырдым. Бармыды дауугъуз...

- Сени да адам этген блас тѳююлюдю...

- Ол блас адам этди эсе, тамбла келлик «хан этерикди»; кѳуругъуз былайдан. Къундур керохун къабындан чыгъарып, кѳкге айландырып эки кере атдырды.

- Оу сени кюннонгдю, кыыйыккъѳз, - деп кычырды Буслиймат. – Блас кетсе да, халкъ жашайды.

***

37-чи совет аскер, къауум-къауум болуп, Черек тарындан ѳрге, тау элlege айланып, эки кюнден бери келе эди. Улоулары жокъ, тозурагъан жаяу аскер. Улоу табарыкъ эселе да, аны кюсерча тѳююлюдю: душманны аэропланлары къайда не кѳребиз деп, тохтаусуз сынчылап-марап, учуп айлана эдиле. Бютюнда айрыкъуйрукъла. Юч-тѳрт жыллыкъ сабийле окъуна, гюрюлдеген тауушларындан аланы танып, бугъаргъа кюреше эдиле – кими чунгур-мунгурлада бауурланып, кими хуна тѳюплерине кысышып. Айрыкъуйрукъла алашаны, бийикни да учадыла. Жолда, тау этеклеринде эсленген ат, эшек арбаланы марап, суу жагъаланы бирге къошхан кѳпюр къалгъанмыды, бармыдыла, жокъмудула оярча межам деп, излеп.

Айрыкъуйрукъланы ол тѳрелерине эртте тюзелген аскерчиле, алагъа илишан болмазча, агъач ичлери бла, тау жолчукъла бла сакъ келе эдиле. Черек сууну жагъасына тигелеп, къалын ѳсген терекле, чырпыла ичи бла. Бир къауумлары эски тар жолну сайлап, айрыкъуйрукъланы гюрюлдегенлери къулакъларына чалынганлай, жагъагъа кѳууулуп, бауурлана. Черекни ол жагъасы бла НКВ-дычыладан кѳуралгъан аскер къауум келе эди. Анга башчылыкъ этген Шабукъланы Халилди. Эки кыйырма бла беш-алты жылына жетген, арыкъ бетли киши. Аты кюйсюз адамгъа эртте айтылган.

Черекни берги жанында тау бетлени къалын агъач ичлери бла 37-чи аскерни башха, аслам къаууму тигелеп келеди. Тауну жырып, ишленн-

ген жангы жолну башы бла. Онг болгъанлай, мычымай анга тигелеп, Уллу элге къутулуп кетерча. Жангы жолдан суу жагъагъа тигелерге да тынч эди. Суу жагъада айрыкъуйрукъланы аман кёзлерине, сокъур-бокъур болгъунчу, аскерчилени излесинле.

Ол тюрюлю оюм Хутайны эсине келир-келмез, аны къулагъына гюрюлдеген таууш чылынды.

- Биягъыла келедиле, - деди терекге къысылып сюелген Апо.

- Айрыкъуйрукъланы дейсе? – Хутай, къол аязы бла кёзлери къамамазча этип, ала келиучю таба къарады: къара къушлача, гитче къанатлыла терк жууукълашып, ёсюп, уллула болуп, Черекни башы бла ёрге гюрюлдедиле, терек чапыракъланы къалтыратып, жумушакъ тау аязыны огъурсуз этип, ташла ортасында сызгъырттып.

Эки аэроплан да, алгъа Уллу элни, ызы бла ууакъ эллени башлары бла ёрге-энишге да учуп, кёз туурадан тас болдула. Сора Хутай топ атылгъан тауушла эшитди. Къайда, нени атып ойдула – Хутай аны билалмады. Энишге айланып, учуп келип, гюрюлдеп, энди биз былайлада этерик жокъду дегенча, тас болдула.

Шабукъ улу Халилни адамлары мычымадыла: Черек жагъагъа ташладан, чырпыла ичлеринден жолгъа тёгюлюп, ёрге, Уллу элге жюрюш алдыла. Аланы сакълап-марап тургъанча, Черекни бу жанында агъач тюплеринде шошайып бугъуп тургъан аскерчиле да жангы ишленнген жолгъа къуолуп, къарап-къарагъынчы кёп болуп, ёрге тизилишдиле.

Хутайны адамлары кеслерин билдирмедиле: хатасыз-даурсуз ёлюмден къачып баргъан бу жазыкъла излеген жерлерине жетип, эс тапсала, борчларын тамамлагъаннга санарыкъ эдиле. Осал хапарла кёп жюрюй эдиле, бандитле-чандитле деп. Окъупну беш-алты адамы болмасала, Черек ауузунда аскерчилеге хата этерча адамла жокъ эдиле. Аланы уа Хутай ырбыннга тыйгъанды. Къымылдап бир кёрсюнле...

Сууну аргъы, берги жагъаларында баргъан аскерчиле, тауушсуздаурсуз иги да ёрге жыйылып, Уллу элни этегине жууукълашханлай, ушкок атылгъан таууш чыкъды. Къайдан чыкъды ол, кимни шайтан къаргъады? Саууту элден биреуленними тейри урду огъесе Окъупну къауумундан адамнымы?

Хутай былайды деп, абери ангылаялмай, кёзлери къарангы этдиле. Тели ушкок атылды, сылхыр огъу къалайда суууду – анда ол этегинде аскерчидеми огъесе, узакъ учалмай, мында терекледеми кесилдиле къанатлары? Алай энди иш анда туююл эди: иш анда, эл этегинде ол къабындыргъан, ол сылхырла этип къойгъан аскерчиде эди.

Черекни бу жанында къауумла сууну жайма жерлерине чабышып кирип, аны тютюн этдирип, аргъы жагъагъа ётюп башладыла: хазнамы эди октябрь айны ахыры – Черек жукъарып, шошайып, кишини къоркъутуп тыярча кючю жокъ эди.

Аз заманны ичинде ол жанындагъыла, бу жанындагъыла да, чабышып, бирге къуолуп, ушкокларын къазауатландырып, Уллу элге кирдиле.

Къычырышып, «бей бандитов» деп хахайланып. Тийреде болгъан къанатлыла - къаргъасы, къушу да, чорбат чыпчыкълагъа, кёгюрчюнле-

ге дери – барысы да тилленип кьалып, ёрге-ёрге учушуп, элни башындан кьара жабалакь жаугьанча этдиле. Орамлада, юй тийреледе кьымылдагьан жанланы малын, итин, адамын аямай, кимин окьла, кимин а сюнгу бурунлары бла уруп малтай, кьычырыкьларын селейтмей эдиле: «Уничтожай бандитов, бей гадов...»

Хутай кеси, адамлары да абери ангылаялмай, кёзлери кёргеннге ийнаналмай, чабышып, суу жагьагьа эндиле. Ызларындан Кьзакьны кьаууму да ёпке солуу этип жетди.

- Не кюнюгюзге кьарайсыз, биз адамлабызмы огьесе ёлген ёлюле-бизми? - деп кьычырды Кьзакь.

- Сабыр этигиз, - Хутай, билегин ёрге атып, адамларына кезиу кьарады. – Кьайсы ит эсе да, ушкок таууш этдирип, аланы кьозутхан этгенди. Кесибизни аскерибизге сауут кётюрмейик. Бир бирибизни кьырып жашагьаныбыз тамамды, болду...

Тиширыуланы сыйытлары, сабийлени жилигьан кьычырыкьлары бла итлени сынсып улугьанлары, ушкок тауушла тийрени сангырау этдиле.

Суу жагьада абызырап сюелгенле, «Бизни ашыбыз, жашауубуз да харамды» деп, Хутайгьа айланып, тырман этдиле...

- Чабайыкь, болмаса да, бир-эки сабийни сюнгу бурунундан алырбыз, – деди.

- Ары чабып биз эталлыкь жокьду, - деди Хутай, - чапсакь, уруш болуп кьаллыкьды, биягьы инсан уруш, андан эсе кишини ачитмазча чартлатыгьыз ушкокларыгьызны. Чартлатыгьыз ушкокларыгьызны, элни кьорууларыкь адамла болгьанларын ангыларла да, сокьуранырла... - Хутай бешатарын ёргерек айландырып, окьлары аскерчилени башлары бла сызгырырча, бир бири ызындан атдырды. Терк-терк жерлеп. Кьалгьанла да анга кьошудула. Кьзакь пулемётуну быргьысын ёргерек кётюрюп, эл таба кьозутду.

Аны ючюнмю болду огьесе башха сылтауму табылды – Хутай билалмады: тиширыу, сабий кьычырыкьла жууукьда эшитилип, ушкок тауушла уа узайып, элни огьары тау этегинде тунукь эшитиле, ингир алагьа ёчюлдюле.

Ингир алгьындан эсе терк, ашыгьып келгенча кёрюндю Хутайгьа. Аз заманнга кьалын кьара булутла чабып, кёкню жамычыландырдыла. Ызы бла кёк, топла атылгьанлай, гюрюлдеп, анда-мында кьыстау жашнап, элия кьамичиле жандырып, Уллу элни, аны тийресинде гитче эллени да кёкге тикдиле. Сора кьара жауун шырылдап жетип, мычымай арбазланы, орамланы, ёлюп, орамлада кьалгьанны да жуууп-талап башлады. Хутай, Хутайны нёгерлери да, кёзлерине ау чапханча болуп, жерлеринден тебип, кьайры эсе да, суу жагьа бла энишге учхаладыла огьесе алаймы кёрюне эди. Уллу эл да, жеринде туралмай, тенгизде кемеча чайкьалып, кьайры эсе да жюрюш алып бара эди.

- Аллах, Аллах, кьыяма келип кьалды да, - деп кючсюндю Кьзакь. Абери айтыргьа Хутайны тили айланмады. Жюреги ишекли болуп, юй-юрюн, Налжанны да элден узакьда мал кьошха жетдирип кьайтханы эсине тюшюп, бир кесек шукурланды. Ол иги ниетни Аллах эсине сал-

гъан болур эди. Бусагъатда аны тегерегине жыйылып тургъан кишиле да Хутайгъа ыразы эдиле, ол айтханны этмеселе, ким биледи, юйюрлеринден къуру къалыр эдиле. Хутай, кимден да эсли киши, айтмагъанлыкъгъа, бир заг сезген болур эди.

- Жуукъларым, - деп, сабыр селешди Хутай, чачылмай, бюгече межгитде къалайыкъ. Ач, сууукъ да болгъанбыз. Палах бизден узакъ кетмеген эсе да билмейбиз. Сакъ анасы жилямаз дейдиле.

***

НКВД-чыла бла 37-чи аскерни къаууму Уллу элден, Алашевкадан да озуп, алай узакъ кетмей, Дюгерге, тау артына элтген ауушну тийресинде тохташдыла. Солургъа, оноулашыргъа умутлары бла НКВД-чыланы таматалары Шабукъланы Халил бла аскерчилени командирлери майор Гайкин тюбешип, мындан ары не этерлерини юсюнден кенгеширге керек эдиле.

Шабукъланы Халил – къыркъ-къыркъ бешжыллыкъ, чыгыр киши, Черек аузуна келе-кете тургъан адам. Хутайны да танымагъанладан туйюлдо, Гайкин а – отужыллыкъ сары шинли, назик санлы, аскерчилени иги кесек къауумуна таматалыкъ этген. Кавказда жашагъанланы юслеринден хапары болмай, аланы кюйсюзлеге, билимсиз, адепсизлеге санагъан майорду.

- Элдилени бирине да жумушакълыкъ этмезге, кишини да аямазгъа деп, буйрукъ алгъанма мен, - деди Гайкин, Шабукъ улугъа къагъыт журун узата.

- Манга да келгенди аллай буйрукъ. – Халил майорну къагъыт журунун артха узатды. Жау чыракъ тынгылы жанмай эди. Жанса да, хаух ишленген къошну жарыталмайды. Аскерчиле арыгъандыла. Солусунла. Борчубузну танг аласында тамамлап башларбыз. Бандитле жукъуларындан аязгынчы. Ёчулеме-къалама дей жанган жау чыракъны жарыгъында Гайкинни кезлери бир тюрлю жылтырап ёчулдоле.

- Кёп сабийлени ачитханбыз, асыры кюйсюзлюк этмейбизми? Энди къоярмы эдик?

- Уллу, гитче жилянланы да къырыргъа керекди, аланы уулары бирчады,- деди Гайкин.

Жау чыракъ къалтырай кетип ёчулдо да, къарангыда экиси да тынгылашдыла.

- Мында Хутай деп, айтхылыкъ уучу жашайды, – деди Халил, тынгылап турмаз ючюн. - Ол башыбыз бла окъланы сызгъыртханла аны адамларыдыла.

- Билеме, - деди Гайкин.

- Нек эсе да, бизден адам ачытыргъа сюймегендиле ала.

- Къолларындан келсе, бирибизни да къоймай къырыр эдиле, - деди Гайкин.

- Сакъ болуп, алгъа аны къапламасакъ, кеплерибизни ачытыргъа боллукъду. Аны огу тюзге кетмеучюдо. – Халил Гайкиннге соруулу къарады, алай ол жукъ ангылатмады.

- Тамбла керюшюрбюз. Бир мараучу барды деп, борчубузну толтур-

май кьояйыкьмы? Бир адам сау кьалыргъа керек тьойюлдо. Элле да кюл болургъа керекдиле.

***

Танг жарыгъы тамам белги бермеген эди, НКВД-чыла, аскерчиле да энишге айланып, ырхыла келгенлей келип, Уллу элге, Алашевкагъа, дагъыда ол тийреде ууакъ тау элlege киргенлеринде.

Тюнене кьыргъанларыны ёлюклери жыйылмагъан эдиле. Ол аскерчилени базыныулу этип, кишиден кьоркьмай, юйледе, халжар мюйюшледе сабий, тиширыу тапсала да, ушкок сюнгюлерин ойната киришдиле. Ёлюкле жыйылмагъан элде эр киши болмаз, бар эселе да, ушкоклулагъа хата этерча тьойюлдоле – сора аскерчиле неге сагъайыргъа керекдиле? Баз эдиле ала: окъ кьоратып да неге кюрешедиле – бандитлени кьатынларын, сабийлерин сюнгю бурунуна илиндирген хычыуунду.

Анда-мында ушкок атылгъан тауушланы тунукъ эшитип, Хутай межгитден чыкьды. Ушкокла атылгъан тауушла не эдиле – Уллу элде, Алашевкада да, тийрени, кёкню да кьызартып, юйле кюе тургъанларындан элгенип, Хутай чабып артха кирди. Алайсыз да не этебиз да, не кьалабыз деп сагъайгъан кишиле, тиллери тутулуп, Хутайны агъаргъан бетине кьарадыла.

- Сабыр болугъуз, сабыр болугъуз, - деп, Хутай, гузабасын чёкдюрюрге кюрешди. – Къан жауа турады эллерибизге. Гузаба этсек, бютюн осал боллукъду ишибиз. Ала кёпдоле, биз азбыз – неди он-онбир адам. Кёзлерине урунмайыкъ, жашыртын жерледен атып, сагъайтмасакъ, уруш эталлыкъ тьойюлбюз, ол бизге керек да тьойюлдо, бу жазыкъ аскерчилени таматалары терилтедиле, аланы эслеялсагъыз – аямагъыз...

Хутайны адамлары межгитден чыгып, кёгет тереклени ичи бла ёргерек бардыла. Бир бирден узакъ кетмей, кими терек, кими таш артында тохтады. Алайладан кьарап, Уллу элни терен кёралмасала да, кьыйыр арбазла, орамла кьошулгъан жерле, бир кьауум уллу мекамлагъа элтген жол кьыйырлары Хутайны адамларыны кёз туураларында эдиле.

НКВД-чыламы огъесе аскерчилеми эдиле – Къазакъ иги эслеялмады – экиси школгъа киргенлерин кёрюп, Хутайгъа айтды.

- Анда ол эки устаздан сора киши болургъа керек тьойюлдо, - деди Хутай, алай ким биледи бу алданып, чабып айланганланы? – Бешатарын школну эшиги таба айландырып, солууун сабырландырды. Эсине абери келип, былайды дегинчи, школну эшиги хыны ачылып, устаз тиширыу Ольга Ивановна чартлап чыкьды. Ызындан ол эки аскерчи. Ольга Ивановна, кьычырыгъы тохтамай, ёрге айланды, ызындан эки аскерчи да: «Была муну ёлтюрербиз деселе, тышына чыгъармай ёлтюрлюк эдиле, умутлары башхады». Хутай алгъа, жетеме-кьалама дей баргъан аскерчини желкесин тутдуруп, ушкокню смпалыин тартды: аскерчи, жипден юзюлгенлей болуп, жерге тийди. Экинчиси, тиширыуну кьююп, артха айланып, кьайры кьачарын да билмей кьачды. Хутай аны ёлтюрюрча атмады, инбашына уруп, ушкогун кьолундан бчхындырырча этди. Аскерчи кьачып да кеталмады, билегине жабышып, төрт гуппуш болду.

- Ёлтюрербиз деп кюрешмегиз, бу алданган жазыкъланы, жаралы

этигиз. – Хутай кишиге ушкогун бурургъа суймей эди. Таматаларындан бирин эслесе, сау жиберлик туююлду. Кёрюр умуту бла юйлеге кирип-чыгып айланганланы ичлеринде танып кьойса, кесин насыплыгъа сарыкъды.

Уллу элни теренинде, Сауту, Мухол дегенча элде не бола тургъаныны юсюнден Хутайны адамларыны хапарлары аз эди. Чыгып, ачыкъдан сермешселе, терк жоюлуп кьаллыкь эдиле. Тюненеги алдаулу атышлары бюгюн жарармы – ол да белгисизди. Не тюрю эсе да, Къазакь, таукелленип, пулемётун жарашдырып, кёз туурасында орамны кеслери тургъан жерден энишге узунуна сырдырды. Арбазлада, хуна артларында атылгъан ушкок тауушланы биразгъа дери тунчукьдурду, сора мекямла арасында, хуналы арбазлада пулемётну улугъаны артыкъ хаталы болмагъанын аскерчиле ангылап, ишлерин жангыртдыла.

Эки ушкоклу адам, арбазда кьолан маскечикни улутуп-сынсытып, юйге хыны киргенлеринде, Исхакь, олсагъатда намазлыкьдан туруп, ундурукь аллында чёгюп тура эди – ауругъан юй бийчесине не бла болушургъа билмей, кёзюне къарап.

Ушкоклуланы кёргенлей, аскерге ашыргъан жашы мычымай эсине тюшоуп, ёрге турду, игилик этмезлерин ангылап: «Ай жангыз балам, кьайда кьалдынг, тасмыса, саумуса-шаумуса, харип?» - деп шыбырдады.

– Что, бандит, нас проклинаешь, ну-ну, давай, - деди кирип келгенледен бири, сары шинли, арыкъ бетли жаш адам.

- Мой сын на война, с немцами боевать, - деди Исхакь.

- Мы знаем как и с кем он воюет. - Сары шинли аскерчи ушкогун кётюрюп, сампалын тартды.

- Ай, итден туугъанла уа, – деди Исхакь, сора терк окьуна тунчугъуп кьалып, ундурукь аллында жыгьылды.

- Оу, эшигим, эшигим. – Жалдузгъа жан кирип кьалып, жастыгъындан айырылды. – Оу жангыз балабыз Хашим, кьайда кьалдынг, атангы сойдула...

Сары шинли аскерчи ушкогун тиширюгъа кётюргенлей, башхасы унамады – негерини ушкок быргъысын энишге басды:

- Не надо, большая женщина, какая она тебе бандитка...

- Но пусть живет ведьма, сама подойдет.

Тыш отоуда тапхан ашларын, бишлакьларын, кьакь этни да алып, ушкоклула чыгып кетдиле.

Жалдуз, аурууу, кьанат кьагъып, учуп кетгенча болуп, ундурукьдан тюшдю. Исхакьны башын жерден айырып, кьоюнуна кьысып сарнады. Исхакь, жукьудан уянганча болуп, кёзлерин шош ачды. Жалдуз эрлай аш юйге жетип, чёмюч бла суу келтирди. Эрини бетин сууукь суу бла сылап кюрешди.

- Аллаха жаным кьурман болсун, - деп шыбырдады Жалдуз – жаны сауду...

Юй бийчесини болушлугъу бла Исхакь ундурукьда сыртындан таянды. Кьолу бла ёшонюнде жарасын жабып, Жалдузгъа къарады:

- Кьоркъма, ёллок болмам, - дерге кюрешип, кьансыз эринлерин кьымылдатды.

Жалдуз нартюх унчукъ бла эки жумуртханы сарысын къатышдырып, къатангы этдирип, Исхакъны жарасына салды. Не этсин, башха амалы жокъ эди. Бираздан жаралы солуу табып, хауагъа чыгъаргъа болушалсанг эди деди.

- Солурча хауа тапсанг а, жазыкъ, - деди тиширыу нек эсе да кишини къолтукъ тюрбунден тутуа.

Тышына чыгъып, межамны тырхыгына олтурур-олтурмаз, Исхакъ, тамагъы бууулуп, онгуз болду: жана тургъан къоншу юйлени къалын тютюнлери тийреге жайылып, солуу алдырмай эди. Къайдан эсе да сыгын кюйген ийис келип огъесе мыллыкла кюйген ийисми эди – жаралыны жетели буууп башлады. Исхакъ, адыргысындан туруп, тентирей барып, чалыгъа къапланды.

Жалдуз, ёз къайгысынын унутуп, кишисине болушлукъ излеп, къайры чабарын билмей, къоншуда Къундурну юйю таба къууулду: аны гитче къызы шахарда эки-юч ай окъуп къайтхан хапары бар эди.

Къундурланы кёк къабакъ эшиклери, жампикленип, кенгнге ачылып тура эди. Жалдуз, босагъадан атлагъанлай, Къундурну кёрдю. Ол тюз арбаз ортасында сойланып, «милица» фуражкасы да бир жанына чартлап, жалан башы къанында уюп, эки къызы да, аталарындан узакъ кетмей, сыртларындан тюршюп, базыкъ бутлары ачылып. Аналары Жансарай аш юйчюклеринден чыгъа келген жерде гыйы ташха къапланып эди.

Жалдуз, къычырыгын тышына чыгъаралмай, бууулуп, жёбелеп, артха келе тургъанлай, окъ тийип, Исхакъгъа жеталмай жыгъылды. Алай, жетсе да, Исхакъ юй бийчесин кёрюрча тюрююл эди: чалыгъа къапланып, ёлюп къалгъан эди. Жарасымы хорлады, тютюнмю бууду – ким билсин аны.

***

Межгитге жууукъ жерледе аскерчиле кёрюнмей, ушкок атылгъан тауушла да селейгенде, Хутай. нёгерге Апону алып, жашыртын школгъа ётдю. Жашыртын тегерекге сагъаймасала да, тютюнден аланы кёрюп, танырча тюрююл эди.

Устазла Ольга бла Дмитрий Николаевични фатарлары школну отоуларыны биринде эди да, Хутай бла Апо ары кирдиле: Ольга, Дмитриини ёлюгюне къапланып, жилий тура эди. Хутай бла нёгери, эшик юсюнден тепмей, шошайдыла. Иги кесек заманны тынгыладыла.

Ольга, элгенип, башын кётюрюнчюннге дери, Хутайны эслегенлей, секирип туруп, аны ёшюнюне къапланып, жүрексинип жилиды. Хутай, къол аязы бла тиширыуну аркъасын шош сылай, кёп сакълады.

- Что же это такое, объясните, пожалуйста, Хутай Исмаилович, - деди Ольга Ивановна, жүрексиннгенин тыялмай.

– Эти же солдаты свои ведь?

- Их ввели в заблуждение, но об этом потом. А сейчас пойдем с нами, они могут вернуться. Будешь с нами, пока всё это не кончится. – Хутай, алай айтып, Дмитрий Николаевични юсюн жапды.

- Как же я его одного оставлю? – Ольга жангыдан алланып сарнады.

– Ой, Митя, что же они с тобой сделали...

Хутай, абызырап, абери айталмай тынгылады.

- Скоро всё это кончится, вернёмся и с почестями похороним учителя и наших детей, - деди ахырында.

- Кончится, кончится, - деди Хутай, - уже кончается, - деп къошду дагыда, нек эсе да.

Юйле, юйлени алларында халжарла, къышха деп хазырланган биченле кюйюп бошаймай, арбазланы, орамланы тютюн сыйырып эди да, Хутайлары кёзге урунурбуз деп асыры къоркъмай, межгитни терек бахчасына къутулдула. Ол тийреледен ушкок атылган тауушла келип, Уллу элни ёрге жанында бла Сауутуда тунукъ эшитиле эдиле.

Хутайлары терек бахчадан межгитге ётюп, аны эшигин ачдыла. Межгит мекамны къумган, жез тазчыкъла, намазлыкъла сакъланган отоугъа устаз тиширыуну кийирип, мында кечине тур дедиле.

Кеслери да, ушкок тауушла аздан-аз эшитиле барганларына Аллахха шукур этип, дин ахлула намазлыкъларын жайыгучу кенг отоуну терезелерини алларында тохташдыла.

Тамам ол кезиуде юч нёгери бла Окъуп кирип келди. Барысыны да сакъал-мыйыкълары хорлап, бу олду-буду деп танымазча. Хутай жыйыны сейирсинип, бир бирге къарашдыла. Юч-тёртюсю уа ушкокларын окъуна кенделен алдыла. Алгъа Хутай сёлешди.

- Анди жамычылагъа ушап, сиз а къайдан чыкъдыгъыз? - деди ол.

Окъуп, жантайып атлай, жууугъуракъ келди:

- Эллилерибизге бу къыйын заманда бирге болайыкъ деп таукелленгенбиз.

- Тюзсюз, - деди Хутай, - баш бир кетсе, экинчи баш чыкъмаз.

- Сен тюзсе, биз терс атламла этгенбиз, жангылганбыз, – сёлешгенни не Къазакъ, не башхала таныялмадыла – тозурап эди, ауазындан Хутай ишекли болду: биргесине партизанлыкъ этип турганды. Къайсыды ансы?

- Тохта, сен Мачакмыса? – деп сейирсинди Хутай.

- Хеуа, олма. – Мачак къууанып ышарды да, тюк басхан бетинде тишлери, бишлакълай, акъ кёрюндюле.

- Жазыгъ'а, не аман ажашхан эдинг. Бир ажашханны Аллах да кечеди.

- Охо, энди алданмагъыз. Таулула бир бирге кёл ашамай, бир жумдурух болургъа керекдиле, - деди Къазакъ, къарамы бла терс сенсе, Окъуп, дегенча, анга бурулуп.

Ушакъ къыза башлаганлай, тышындан, бети да къачып, Апо кирди. Суху, ашыгышлы. Барысы да анга къарадыла.

- Келе турадыла, - деди Апо, сабырланыргъа кюрешип.

- Кимле кедиле? - деди Хутай. Ала келе турадыла, тогъуз-он къартны да сюрюп.

Кишиле ушкокларын сермедиле, Къазакъ пулемётуна къармашды.

- Сабыр этигиз, - деди Хутай, гузабагъа хорлатмагъыз. Бешатарын алып, тышына шош чыкъды.

Межгитни босагъа аллында тобукъланып, Апо айтхан жанын сын-

чылады.

Черек сууну ол жагъасындан – Саууту, Мухол дегенча элледен бери ётюп, келген къауум аскерчилеге эс бурду. Аскерчилени алларында къартла бош къартла тюйюл – дин ахлула, эфендиле, мында – межгитде намазлыкъдан башларын кётюрмегенле. Хутай иги таныгъан сыйлы къартла.

Суу боюнундан межгит таба бурулгъан тигирек жол бла аланы бош ашыкъдырып келмегенлерин Хутай ангылап къоюп, къаны къызды. «Къарыусуз къартланы межгитге жыйып, от саллыкъ болурла», - деди ичинден. Не бек озадыла была уа. Пулемёту бла Къзакъны къатында бауурландырды.

- Эштада, ишибиз атыш-тутуш бла бошаллыкъ болур, - деди Хутай...

- Анга ушап турады, - деди Къзакъ да.

- Сыйлы къартлагъа артыкълыкъ этселе, къалай тёзейик? Андан эсе ёлюп кетсек игиди...

Хутайны башха нёгерлери, Окъупну адамлары да тышына чыгып, межгитни тийресинде кёзге урунмазча тохтадыла.

- Мен белги бергинчи тёзюгюз, - деди Хутай, - къайда да ашыкъмагъыз...

Межгит таба келгенле иги да жууукълашханда, ушкоклу къауумну алларында жыл саны жетген, аскерчиледен иги да толу адамны кёргенинде, Хутай, ишекли болуп сагъайды, иги тынгылы къарады: алайды, олду, Хутай эрттеден таныгъан Шабукъланы Халилди – аман парий... Комиссар анасындан жангы туугъанча болуп, къууаннганын Къзакъгъа сездирди:

- Бюгюн Аллах бизни жанлыды деп ийди, Аллахха жаным къурман... Хутай ушкогун жууукълашып келгенлеге айландырып, аны сампалын тартыр-тартмаз Шабукъ улуну къартузу нек эсе да бир жанына чартлап, чыгыр башы агъарып, жеринде мычыды, сора онг аягъы ёрге бир тюрлю сызылып жыгъылды. Олсагъат ушкоклула жерге бауурландыла.

Жангыз ушкок таууш быланы барысын да къалай къырып къойду дегенча, къартла, сейирсинип, не этерлерин билмей симсиредиле. Ол халда кёпмю-азмы турдула – ёрге-энишге къарай, бирем-бирем седиреп, артха-ызларына жол кёллю болдула, огъесе Хутай алаймы сунду?

Жерге бауурланган аскерчиледен киши къымылдамады: таматаларын «ых» этдирмей жыкъгъан окъ аланымы аярыкъды? Болсада ушкок атылгъан таууш эшитилмеди. Тийре шум-шумалакъгъа хорлатып, эки жанындан да бир тюрлю таууш чыгъармай иги кесек тынгылады. «Турругъуз, кетигиз, биз сизге тиерик тюйюлбюз деп сёлешейим», – деди Къзакъ, Хутайгъа къарап. Хутай унамады: кёрюсенг, бир сылхыры ушкогуна узалыр да, атыш-тутуш болурбуз. Ангыласала, кеслери кетерле.

Тийрени шошлугъу бузулмай иги кесек заман озгъандан сора, бауурланып тургъан аскерчиледен бири, эштада, Халилни орунбасары болур эди – Хутай былайды деп айталмады, тобукъланып, ары да, бери да

сакъ къарады. Къоркъурча зат кёрмей, гуппурланып, арлакъ кетди да, белин тюзетди. Артха айланып, мени ызымдан келигиз деп, къолу бла билдирди.

Аскерчиле узайгынчы, Хутай ызларындан къарап турду. Ушкочларына узалдыда-къалдыла деп билалмады.

- Сен эшитемисе ушкоч таууш? – деди Хутай, Къазакъгъа айланып.

- Угъай, эшитмейме. Тынган болурла.

Ол кюнню ингирине дери элли кишиле межгит тийресинден кетмедиле. Ушкоч атылган тауушла да эшитилмедиле.

***

Къазакъ юйюне кече ортасында келгенинде, бу мен жашагъан арбазды, юйдю деп айтырча туююл эди: межамыны эшиклери кенгнге ачылып, ичлеринде тешек, жастыкъ ундурукъладан жерге тегюлюп, аны бла да къалмай, сюнгюле чачхан ызлары бла. Тапкада къашыкъ-табакъ барысы да аякъ тюпде. Излеп не табар умутлары бар эсе да, халжарда бичен окъуна къозгъалып, чач-тюк этилип, атын, не беш къоюндан бирин да кёралмады. Не тюрлю эсе да, ундуругъун жарашдырып, таяныргъа хазырланганлай, къулагъына жиялган таууш чалынып, къоншуларына чабып жетди. Босагъагъа чегюп, жиялай турган Мариямны кёргенлей, кеси кесине тырман этди: алгъа къоншусуна келип кёрюрге, сорургъа керек эди.

Къазакъ Мариямгъа аягъы юсюне турургъа болушуп, башын кекюрегине къысып бираз сюелди.

- Анам, анамы... тиширыу, абери айталмай, жюрексинди.

Къазакъ босагъадан отоугъа атлагъанлай, Мариямны анасын кёрюп къоюп, сын болду. Жашаулу тиширыу юй тюбюнде сойланып, онг къолу къанында уюп тура эди. Къазакъ аны кючден кетюрюп, ундурукъгъа салды. Мияланган кезлерин жумуп, сууугъан санларын тюзетирге кюрешди – болалмады. Олсагъат, нек эсе да анасы эсине тюшюп: «Анам, харип, бу зарауатлыкъны кёрмей, ёлюп кетгенинг нечик иги болду. Насыплы анам», - деди ичинден. Тамагъы бууулуп, толгъан кезлерин Мариям кёрмезча, бир жанына буруп, сюелгенлей турду. Таш кибик, ауур шошлукъну тиширыу уятды:

- Ой, анам, мен энди не этейим? - деп, жияп ийди да, Къазакъгъа эс жыйдырды.

- Элде адамы жоюлмагъан жокъду, Аллах берген къыйынлыкъгъа не айтырыкъбыз, тезерге керекбиз, – Къазакъ, къол жаулугъун чыгъарып, Мариямны кезлерин сюртдю – жоюлганларыбызны аллында гюняхлы болмай, асыраргъа керекбиз. Сау къалгъанланы борчуду ол. Былайда тэзе тур. Сау къалгъан эфендилеге тынгылайыкъ, ала айтханлай этербиз.

***

Къазакъ Хутайгъа келгенде, ол да арбазларында баштёбен чегюп тура эди. Юйю жарты кюйюп, къаралып, жылы къара тылпыуу сууумай. Халжары, аш юйчногу уа хатасыз эдиле.

- Бу палах, гыйыланьп, юсюбюзню басхынчы, бир акьыллы иш этген эдик, - деди Хутай, Къзакъ бла саламлаша. – Аллах бизге эс тапдыргъан эди.

Хутай не игиликни эсине тюшюргенин Къзакъ ангылап, башын къагъып, хоу алайды деди. Ол, бир Аллахдан сора сени акьылынгы тирилиги эди.

- Къой, махтама. Кеси юйюрюмю таугъа къачырып, къалгъанланы унутургъа керек туююл эдим, - деди Хутай, кючсюнюп.

- Къолубуздан келгенни этген эдик. Аубекирни, Якъупну юйюрюн таугъа ашырдыкъ. Саудатха, Сейитни юйюрюне болушдукъ. Къойдукъ аны. Башыбызгъа айып алырча туююлбюз, – деп, Къзакъ дагъыда таугъа къачаргъа болушхан адамларын айтып, шукурланды.

- Охо да, - деди Хутай, - энди артха къачан къайтсынла ансы?

- Юч-тёрт кюн тёзерми эдик, жоулгъанланы асырагъынчы?

- Сен тюз айтаса, сау къалгъан эфендилерибиз бла да келишим этейик.

Экиси да, орамны эки жанында арбазда жилигъанланы эшитип, къайтып, жапсарырча да болалмай, межгит аллына келдиле. Сау къалгъан эфендиле, эллиле да къауум-къауум жууукълаша, жыйыла тура эдиле.

Кёпмю-азмы заман озду, межгит аллына келалгъанла келдиле да, Зулкъай эфенди жамауатны туурасына чыгъып, ажымлы жоулгъанланы унутурча, энди Аллах бизни миллетибизге къыйынлыкъ бермесин, Амин деп, дууа тутдурду. Жамауат къолларын жайгъанда, Хутай да жайды. Дууа тутханда бош тынгылап тургъанны гюняхха санап, ичинден «аттахиятны» окъуду, экинчи кере да окъуп, Зулкъай бла тенг «Амин» деп, бетин сылады.

Зулкъайны жанында тохтап, Салах эфенди да дууа тутдурду. Сора зикир айтыгъыз, зикир деп, кеси зикир айтып башлады. Алайгъа жыйылгъанла – къарты, жашы да, акьылбалыкъ болгъанла, болмагъанла да бир аууздан анга къошулдула. Алгъа тийреге сыйыт жайылгъанча, жилиау этилгенча, зикир алай эшитилди. Табийгъат тилленип, ташы-тереге, кырдыгы, Черек суу да анга къошулуп. Межгитни межямы агъарып, шош учуп баргъанча кёрюндю Хутайгъа, чиммакъ-акъ жамауат да аны ызындан къанатланып. Хутай, жеринден тебип, къоркъуругъу да келип, къатында Къзакъны билегинден тутду: ол эслемеди да, эс бурмады. Бу да учуп бара кёреме, харип, - деди Хутай ичинден.

- Къзакъ, - деди ол адыргысындан.

Къзакъ, зикир айтханын бёлюп, анга къарамады. Билегин хыны къымылдатып, чырмама дегенча этди. Тамам ол такъыйкъада межгит да, жамауат да жерлеринде тургъанларын кёрюп, сабырланды.

Зикирчиле бир аууздан «ля-илляха-илляллахны» айта башлагъанларында, бир тюрлюк къууанч сезимге хорлатып, кёзлерине мылы чапханын къатындагъылагъа билдирмезге кюрешти. Межгит да, зикирчиле да жангыдан чиммакъ-акъ кёрюндюле. Межгитден, зикирчиле сюелген жерден, акъ кисейлей болуп, хауа тийрени агъартып, ёрге жайылып, мычымай эллени башларында юзюк-юзюк къара булутланы агъартды.

Къанатлыла – къушу, кёгюрчюню да жим-жим жылтырап, межгит бла зикирчилени башларында уюп мычыдыла да, сора селейип учушдула. Черек сууну шош жырын энди эшитди Хутай – ол да, зикир айтханлагъа къошулуп, комиссарны жюрегине такъырлыкъ берип, кёллендирген да этди. Бу сау къалгъан аз жамауат окъуна, бирлешип, тийреге жан салып, къалай титиретеди. Жоюлгъанла зикирни эшиталсала эдиле, саулагъа алгъыш этип: «Хайт дегиз!» - дер эдиле.

Зикир шошайгъанлай, биягъы Зулкъай эфенди алгъа атлады.

- Жамауат, - деди ол, - жоюлгъанларыбыз кепдюле. Уллусун, гит-чесин да айыпсыз, муслийман адет бла асыраргъа керекбиз. Къабырла къазаргъа эр кишилеге тийишлиди. Алай, не этерикбиз, амалыбызгъа кёре, тиширыула да болушабыз дей эселе, айыбын мен боюнума алама. Аллах да кечер...

***

Ноябрь айны эрттенлиги сууукъ эди. Кечеги шулпу къабырчакъланып, орамла учхалауукъ болгъандыла. Тап, арбазларында окъуна адамла эслеп, сакъ атлайдыла. Кюнню кёзю алыкъын тау артындан чыкъмагъанды. Чыкъгъан эсе да, кёрюнмейди. Кёкню этеклерин къаралдым жабыу бирге къошханды. Орамлада шыбырдагъан, хуна тюплеринде буулгъан аяз да сууукъду.

Эллиле – эр кишиле, тиширыула, жугар кётюраллыкъ жашчыкъла да жылы кийинип, юйлеринден алай чыгъадыла. Юйюнден чыгъаргъа онгу болгъан, инбашына жугарын атып неда ылытхынын, башын кётюрюп, жан-жанына къарамай, тюзюнлей къабырлагъа барады. Къабырлагъа элтген жол тынч тнойюлдю, ёрдю, бюгюн а – шулпудан сора бюгюн къыйынды. Адамла учхалай да тобукълана, жугарларына таяна барадыла.

Бир бирин киши сакъламайды, тюнене Зулкъай эфенди кёргозтген жерге жетгенлей, къабыр къазып башлайдыла. Хутайны къаууму, бек эртте келген болурла, бир ненчасын хазырлагъаннга ушайды.

Аз заманны ичинде эски къабырланы къатында эки бахчалыкъ жерде гуппурланып, жугар бла ишлеменген, гетменни къыстауландырмагъан жокъ эди. Жер къатыды, асыры ташлы: ташлагъа тийген жугарланы бла гетменлени тауушлары тау къабыргъалагъа ёшюн уруп, дагъыда, зын-гырдап, артха къайтадыла.

- Хутай, жашланы бир солуу айландырыргъа къойсанг а, тютюн букъулатырыкъ бар эсе да, - деп сёлешди Къазакъ, къазгъан къабырында белинден ёргеси кёрюне.

- Угъайым жокъду, кёпден бери кюрешедиле, – Хутай, жугарын таш къатыш мылы топуракъгъа кёнделен салып, тышына чыгъып, юсюн-башын къакъды. Мылы топуракъ тёбеге къаудан кырдык атып, юсюне чёкдю. Бираз солуюм дегенлей, ашыкъ-бушукъ болуп, къатына бир киши келди. Къазакъ аны танымады. Нек эсе да къайгъылыды деди ичинден.

Келген адам, ийилип, Хутайгъа сёлешди. Къатындагъыла эшитмезча, шош. Хутай, элгенген этгенча, ашыгъып ёрге турду. Жерге къарап, иги кесек заманны тынгылады. Сора, Къазакъгъа айланып, жашланы

бери жыйышдырчы деп сөлешди.

Жашла кёп сакълатмадыла, жашла десек да, эллижыллыкъла, эллиден да атлагъанла. Барысы да онтёрт адам.

Хутай сагъышлы бетин тюрлендирмеди. Нек эсе да, акъ ура башлагъан сакъалы бусагъатда ёсюп къалгъаннга ушады.

- Жашла, - деди ол, сабыр ауаз бла, - эллерибизге «итлерчиле» келе тургъан хапар барды, - Чирик кёллерибизде эки кюнден бери безирейдиле дейдиле. Келсинле, мында да безиресинле депми къояйыкъ, агъач тюплеринде, дорбунлада бугъуп?

- Аскер тыялмагъанланы бизми тыяллыкъбыз? - деди къайсы эсе да.

- Аскерни барыр жерлери къыйырсыздыла, чексиз, бизни уа жокъду алай кенг жерибиз. Бизни элчиклерибизни къуршалап сюелген тауланы кёремисиз? Аладыла бизни чегибиз. Биз бу суу ауузлада ёсгенбиз. Ол бизни бешигибизди. Эр кишилей къалайыкъ.

Хутайны сёзюне киши сёз къошмады. Тынгылап турдула да, сора тюз айтаса, сау бол дедиле андан-мындан. Къырылсакъ да, жерибизни аллында адамлыкъны сакълайыкъ.

- Сиз да сау болугъуз, - деди Хутай, - ёз аскерибизни адамлары бизни табанлап кетдиле. Не этейик да: ат атны табанласа, ат анга тёзеди. Биз да тёздюк. «Итлерчилеге» уа тёзюм жокъду. Ала бизни жерибизни малтап келедиле. Аталарыбыз, аналарыбыз суу ичген черекден суу ичерге умут этедиле. Ала бизни жерибизге ауруу алып келедиле. Ауруудан къачыб' а киши къутулмайды.

***

Ингир бола Хутайны адамлары сауут-сабаларын жарашдырып, эки къауумгъа бёлюндюле. Алтаулан, Апону башчылыгъы бла, Черекни онг жанында къапхакъ башында жер жарашдырдыла. Алайдан къарагъаннга сууну сол жанындан эски жолгъа ётген кёпюр иги кёрюне эди.

Сегиз уучуну уа Хутай Черекни сол жанында жангы жолну башына чыгъарып, анда жерле сайлатдырды. Жангы жолну къыланч-мыланчлары, Черекни онг жагъасы да ачыкъ кёрюннген. Жер излеп табып, Къазакъны пулемётун да тап къурадыла.

Кече узуну уучула алайдан кетмедиле. Кетерча да туююл эдиле – Уллу элден, Сауутудан, Мухолдан да узагъыракъда эдиле. Танг атып, кюнню кёзю тау башында булутланы къызартханда да не ёргеден, не энишгеден таууш эшитилип, уучуланы сагъайтмай эди. Тийре асыры шош болгъанын Хутай жаратмай, бауурланып тургъан жеринден ёрге къопду. Энишгерек барып, тегерекге сагъайды. Абери эслемеди. Алай сайлагъан таш артына къайтыр-къайтмаз жеринде уюп къалды: гюрюлдеген таууш сызындан къысха жетип, аякъ тюбюнде жер шош къалтырагъанына сейирсинди. Артха айланып къарагъанда, эки къара къушну учуп келгенлерин кёрдю. Экиси да терк жууукълашып, гюрюлдеген тауушларын озуп, бираз бардыла да, элге кирген жерде, элни ортасында да бомбала атып, тауланы зынгырдатдыла. Хутай сюелген жерде ууакъ ташла секиришип, энишге-энишге саркъдыла. Айрыкъуйрукъла дертленип, бомбала быргъарча элде абери къалмагъан эди. Къоркъутургъа

кюрешедиле деп, Хутайны сагъышы юзюлгюнчю, «айрыкъуйрукъла» артха айланып, кез туурадан ташайдыла. Тийре биягъы шош болду. Чыпчыкъланы къанат къакъгъанларын, къар хапуланы шыбырдашханларын эшитирча. Къулакъланы сагъайтхан шошлукъну жаратмай, бауурланып, эски жолгъа къарагъанлай кеп тынгылады.

- Бу шошлукъ игиликге болсун, - деди ахырында.

- Айрыкъуйрукъланы дауурларындан сора кёрюне болур алай, - деди Къазакъ. Къалгъанла сёз къошмадыла.

Ол халда тура тургъанлай, дагъыда гюрюлдеген тауушну эшитип, уучула сагъайдыла. Сора эски жол бла тизилишип келген мотоциклени кёрдюле. Орталарында – женгил машина да. Кёпюр къулагъына жууукълашхан мотоциклни буруууна ийилген аскерчини марап, Хутай ушкогуну сампалын тартды. Олсагъат юч чархлы машинача чонкъайып кетип, суу жагъагъа тёнгереди. Аны ызындан къысха жетип къалгъанланы сууну, онг, сол жанларында сакълап тургъан уучула ушкокларын солутмай атып башлагъанларында, мотоциклланы бир-бирлери жерлеринде уюдула, башхалары, биринчи юч чархлы машина, аууп, жагъадан энишге тёнгереди. Хутай женгил машинада таматарлары болгъанын ангылап, аны терезелерин тутдуруп, ушкогуну сампалын тёрт-беш кере да тартды. Машинаны ичиндегиле ёлдюлеми-къалдыламы огъесе суу жагъагъамы секиришип къутулдула – Хутай аны эслемеди. Тизилишип келген улоула тёнгереп, бир бирге тийип – тирелип, къатыш болдула. Улоуларындан секирип, суу жагъада бугъар умутда къачханланы жыгъылгъанлары, къутулуп кетгенлери да, Хутай ангылагъандан, аз туююл эдиле. Черекни эки жанындан къыстау атылгъан ушкокла «итлерчилеге» баш кётюртмей иги кесек заманны мычытдыла. Къазакъ пулемётуна солуу алдырмай эди.

Душман тунчукъдуму-къалдымы, огъесе, бугъуп, эми жыя турады - уучула аны билмедиле. Хутай Къазакъгъа сабыр эт деп сёлешди да, ол пулемётну тохтатды. Черекни жагъаларындагъыла да тохтадыла.

Асыры бызынып келе эдиле да, терсликлерин ангылап, эс жыя болурла, деди Хутай ичинден.

- Жашла, шошлукъгъа ийнанмагъыз, кез туурадан кетген душман къоркъуулуду деп сёлешди, къарамын эски жолдан айырмай.

Шошлукъ кёпге бармады: биягъы гюрюлдеген таууш уучуланы сагъайтды: Хутай, Хутайны нёгерлери да эки айрыкъуйрукъну кёрдюле. Ала терк жууукълашып, бири сууну ары жанында, башхасы Хутайны къаууму болгъан тийреде алашаны тегерек уча кетип, адамланы эследилеми, къалдымы – бомбала атып, топуракъны, ташны да къозгъап, ызларына учуп кетдиле.

Къара букъу чёгюп, кез ачарча болгъанда, ёлмей къалгъан «итлерчиле» жангыдан тирилип, суу жагъада таш артларына жарашдырылгъанларын Хутай эследи.

Эки жанындагъыла да бир бирге сагъайып, иги кесек тынгылашдыла. Айрыкъуйрукъла бомбалары бла уучуланы тунчукъдуруп къойгъан сунган болур эдиле, нек эсе да «итлерчилеге» жан кирип, таш артларындан чыгып, тёнгереп тургъан улоуларын чархлары юсюне салыргъа

къармашып башладыла.

Бу аманла биз къырылгъан сунуп чабыша кёреме ары бла бери деп, Хутай ушкок сампалын эки кере тартды да, эки душман жерлеринде уюп къалгъанларын кёрюп, бешатарын жангыдан жерледи. Къазакъны пулемёту да мычымады – андан чыкыгъан окъла, баям, тюзюне кете болмазла – юч-тёрт аскерчи, мотоциклни юсюне къапланып, тепмедиле. Суу жагъагъа секиришгенледен да бири тёнгерегенин эслеп, Хутай «итден туугъанла, барчыгъыз алай» деп шыбырдап, кёл кенгдирди. Алай Черекни аргъы жагъасында Апону къаууму ушкок таууш этдирмей тургъанларына сагъайып, жарсыды. «Не болгъан болур, нек шошайып къалдыла? Айрыкъуйрукъну хатасымыды огъесе, эслетмей, «итлерчиле жашыртын юслеринеми чыгып къалгъандыла?»

Хутай былайды деп бир оюмгъа келгинчи, «итлерчилени» ушкочлары къыстауландыла, эки пулемётлары да Къазакъны пулемёту бла эришдиле. Тийрени ташларын от чакъдырып, акъ букъугъа сыйыртдыла. Къайдан чыкыдыла, учула эслемеген башха «итлерчиле» келипми къалдыла – миномёт топла сызгырып-шууулдап, Хутайны къаууму бауурланган тийрени чюйре айландырып башладыла.

Башха жерге кетерге керек эди да, Хутай Къазакъгъа сёлешди: «Билдир жашлагъа, мени ызымдан келсинле».

Жолну эрининде алаша хуна артына бугъа, Хутай, иги да алгъа ётюп, эски кёпюрге жууугъуракъда бауурланды: «Айымыды, - деди ичинден, - миномет алайгъа, былайгъа да жетерикди. Душманны мараргъа уа былайы онгулуду».

Аны къатына келип, Къазакъдан сора киши бауурланмады. Хутай анга эс буруп, къалгъанла къайда къалдыла демеди. Къазакъ, пулемётунгу къайда къоюп келесе деп окъуна сормады. Миномётну быргъысына окъла салгъан аскерчини илишаннга алгъандан башха къайгъысы жокъ эди. Кёзю анга илиннгенлей, ушкогуну сампалына къатылгъаны бла гитлерчини къапланнганы тенг болду. Башхасы жетип, жыгъылгъанны къолларындан миномёт окъну алгъанны да мычытмады. Андан сора миномёт быргъыны къатына киши келип эслемеди. Учучула сайлагъан тийрени букъусу да чёкдю.

Бир кесек жюреги хошланып, Хутай Къазакъгъа сёлешди: «Нёгерлерибиз нек жетмейдиле былайгъа?»

- Тейри, не хазна жетсинле, - деди Къазакъ. Андан сора сёлеширча тюйюл эди – душман аскерчилени эслеп, бешатарларына къармашдыла.

Баш кётюрюп, кёзге илиннген «итлерчилени» илишаннга алып турдула. Эски кёпюрден Черекни аргъы жагъасына ётюп, кишини кёрмедиле.

Къазакъ, ауур жаралы болуп, ушкогун тарталмай къалгъанда да, Хутай огъун жаздырмады.

***

Кюн тау артына тигелер-тигелемез, шулпу къатыш къар къыстаудан-къыстау бола, жаууп башлады. Андан тюйюл эсе, къарангы тийрени терк хорлады. Хутай кёпюр табадан къарамын бурмай кёп турду:

адам кымылдап кѳрмеди. Ушкок, автомат тауушла да ѳчюлген эдиле. Къзакъны къайгъысын этерге керек эди. Не этсин, юйюне къалай жетдирсин, «итлерчиледен» адамла сау эселе, шау эселе да хапары жокъду. Хутай былайдан тайгъанлай, не болурун ким биледи.

- Къзакъ, нечиксе? – деп сѳлешди Хутай.

- Сен жарсырча туйюлме, Аллах буюргъанлай болурма, - деди жаралы.

- Бек кыйналмай кечиналсанг эди, мен жашла таба бир жетер эдим дейме. Жаралы болуп, инжилген бар эсе уа.

- Тейри, алай окъуна болур, - деди Къзакъ, кыйналгъанын сездирмезге кюрешип.

Хутай, мычымай нѳгерлери къалгъан жерге жетип, хар бирини къатына барды. Муну жаны ичиндеди деп айталмады. Санлары кыйылып, тамагъы бууулду. Къайсыны эсе да къатында ташха чѳгюп, тебалмай, ауур шошлукъ юсюне оюлуп, иги кесек турду. Сора былайда сегиз адам къалгъаны эсине тюшюп, жоулгъанланы жангыдан санады. Алайды, алданмагъанма – жетидиле, Окъуп жокъду деди ичинден. Сауму къалгъан болур, харип, сау эсе, къайдады, нек кѳрюнмейди?

Хутай, сагъышына хорлатып, сюелген жеринде ташха чѳкдю. Шошлукъну жырып келип, Черекни сарнагъаны тийреге жайылды. «Черек, терек, таш да жилимай не этсинле, арбазларыбызны жашланы къанлары кызартса?» - деди Хутай, санлары кыйыла башлагъанларын сезип.

«Къадарым жилиулу болду, эллилеримича, ѳшюномю окъ нек тешмеди? Ёлсек, къалсакъ да, бирге болурбуз деген эдик. Энди жангыз жаным не этсин, ары къарап, бери къарап да абери кѳрмейме... жангыз жаным не этсин?» - дей ичинден, Хутай Черекни сарнауу ѳчюлюп къалгъанына сагъайды. Сора узакъда бѳрю улугъанын эшитди. Ол, жууукъдан жууукъ келе, тийреде хуна ташланы тюплеринде шыбырдагъан аязны да ѳчюлтюп, Хутайны аякъларына кысылып улуду. Къайдаса, харип, деп, къолу бла хауаны къармады. Тапмады. Бѳрю бютюн бек таралды. «Улума, харип, бѳрюм, улума», - деди Хутай. Бѳрюню улугъан тауушу арлакъ кетип, дагъыда къайтып келди. Сора улугъан таууш, кѳкге учуп, булутлагъа къошулду. Булутла къатыш Черекни сууна къошулду.

«Сарнама, бѳрюм, сарнама, харип – алай ачы...»

Кишиликни эниш къаратмадыкъ биз,

Аны ючюн кечгинлик берир жерибиз.

Хаух жашаудан аны сайладыкъ,

Жашау кысхады – ѳмюрлюкдю жерибиз, -

Улума, харип, бѳрюм, сабыр бол, улума.

«Жерин, элин кыорулагъан ѳлмейди, учуп кетип, бийикден къарап, жангыдан жашнай болурла, - улума, харип, жилима, бѳрюм, сабыр бол», - Хутай энишге, суу жагъагъа тигелеп, «итлерчилени» юслери бла атлай, таралган жюрегин аз-маз хошландырды: ала кѳп эдиле, улоулары да тѳнгереп, чархлары ѳрге айланып.

Хутай, эски кѳпюр бла башха жагъагъа ѳтюп, Апону къаууму бауурланган дуппурга ѳрледи: ичинде жаны болгъан адам тапмады. Апону ѳлюгюню къатындан тепмей, кѳп турду.

***

Къзакъны юйоне келтирип, Хутай бурулуп, кетип къалмады. Агъач ундурукъну жарашдырып, жаралыны анга таяндырды. Аш-суу этерге керек эди. Неден этсин ансы? Элни чачхан аскерчиле бери, къыйыр юйге да жетгендиле – абери къоймагъандыла.

- Бек ачмыса? - деп сорду Хутай, Къзакъны къаны къачхан бетине къарап.

- Тоюб'а тюйюлме, тейри, - деди ол, – аш юйге бир къара, маржа, тиллери бла жалап кетген болмазла, таланнган.

Халжаргъа къысылып ишленнген алаша гумучукъда картофла бла чыккыр тюбюнде бишлакъ къыйыр табып, Хутай аланы келтирирге, Мариям да сабийчигин къоюнуна къысып келди. Сабыр эди Мариям, не этерикди, жангыз аны анасы жоюлуп, жерге кирмегенди.

Тиширыу, сабийчигин тапчаннга жатдырып, Къзакъны къатында сюеледи:

- Нечиксе, жаранг бек къыйнаймыды?

- Хатам жокъду, - деди Къзакъ, акъ ургъан сакъалын сылай.

- Азгъанса, ийнан, - деди Мариям.

- Охо да, сюек болса, анга эт къонар...

- Аллах айтса. – Мариям, аякъ-къашыкъ жуууп, Хутай жарашдыргъан от жагъагъа къара чоюнчукъ бла картофланы асды. Юйоне чабып, эки нартюх халыу алып къайтды.

- Да сен а бизни бай этип къойдунг да. – Хутай, тиширыугъа ыразылыгъын билдирип, Къзакъны аякъ жанында ундурукъ къыйырына чёкдю. Не этерге, къалай болургъа билмей эди. Жаралыны къоюп кетсе, жарсырыкъды. Кетмей да амал жокъ – жоюлгъан эллилени асыраргъа керекди. Башхала къабырла къаза туруп, мында къалай турсун? Тап, Къзакъ кеси окъуна унамаз. Бютюнда сагъышландыргъан а элни къайгъысы эди. Сау къалгъан «итлерчиле» артха айланыпмы кетдиле, огъесе элге кирирге башха жолму тапдыла? Хутайны жарсытхан Окъуп эди. Ёлгенлени барысын да тапды, кёрдю Хутай. Ол а къайдады? Душманлагъа къошулуп, жан сакълады эсе, «итлерчилеге» жашыртын жол кёргюзтмез деп ким ийнансын? Хутай, адыргысындан тышына чыгъып, тийреге къулакъ салды. Ишекли болурча, къулагъына абери чалынмады.

Кюн, тау артындан чыгъып, тийрени энди жарыта келе эди. Хауа алыкъын сууукъду. Хутай, ызына къайтып, биягъы жерине чёкдю. Айхай, Къзакъны ашы да жокъду. Анга да мадар этерге керекди. Къайсы бирин этсин...

- Къыйнайбыз сени барыбыз да, - деди Къзакъ, Хутай сагъышлы болгъанын эслеп.

- Ол Окъуп къайгъы этдиреди. Къайры кетди, нек думпду? Жашыртын энишке тигелеп, «итлерчилегеми» къошулуп къалды? Тау элlege эннген жолла кёпдюле. Аладан бирин кёргюзтсе, не эталлыкъбыз? Аны сагъышын этеме, - деди Хутай.

- Бош ийнанган эдик биз анга, - деди Къзакъ, - къарындашын ёлтюрген мурдаргъа. Мурдар мурдарлыгъын этмей къоймайды.

- Мен терс эдим, аны, уруп, къаплап къояр жеримде алдандым, - Ху-

тай, баштёбен болуп, мычыды.

- Жарсыма, «итлерчиледен» сау кьалгъаны энишге сюрюшмеселе эди, элни шошлукъ бийлемез эди, даурлары чыгъар эди.

- Охо да, Аллах болушсун бизге. Бир Аллахдан сора бизге болушурукъ жокъду. Кёрдюк, сынадыкъ. – Хутай, ёрге туруп, бешатарын алды. Жерлеп, эшик юсюнден сёлешди:

- Хайт де, Къзакъ, хорлатма кесинги. Мен, тигелеп, къарар жумшларыбызгъа къарайым. - Сора Мариямгъа сёлешди, Къзакъ санга аманатды, уллу кёллю болма деп.

***

Хутай къабырлагъа барыргъа керек эди, алай юйюню юсю бла озуп кеталмады: арбазына къайтды. Межямыны эшиги кенгнге ачылып, терзелерини миялалары да ууатылып эдиле. Ундурукъладан жастыкъ, тёшек дегенинг – барысы да юй тюбюне тёгюлюп. Хутай отоуланы тизгинлерин жыйып кюрешмеди: ашыгъыргъа керек эди. Тап, жарсыгъан окъуна этмеди – юйюрюн таугъа къачырып, эки жашчыгъы бла аналары Къзайны ёлюмден къутултханы эсине тюшюп, къууанды. Аллахха шукур болсун деп, кеси кесине шыбырдады. Ары-бери къайтып, заманын озурмады – къабырлагъа келип, эллиле бла жоюлгъанланы асыраргъа болушуп турду.

Кюнню кёзю энишге тигелегенде, къарт атха минип, юйюрюн кёрюрге, башха эллилени да къалай кечингенлерин билир умутда Черекни жагъасы бла ёрге жол алды.

Иги кесек баргъандан сора, сууну онг жагъасына бурулуп, агъач ичине кирди. Олсагъат Черекни шууулдагъаны ёчюлюп, къалын агъачны шошлугъун, жылыуун да сездиди. Къайда эсе да энишгеледе уруш гюрюлдегенликге, мында табийгъатны андан хапары жокъду. Тап, «айрыкъуйрукъ» аэропланла окъуна бери терен кирирге базынмайдыла. Бутакъларын къар агъартхан терекле ырахат сюеледиле. Къайыны, эмени, артиши да. Анда-мында тюртю, жабышмакъ, улёкъу терекле да. Къар къатыш кызыарып, саргъалып.

Кюн батаргъа Хутай ачыкъ талагъа чыкъды. Таланы саргъалгъан къалын къауданын жырып барып, Биляканы мал къошуна жетди.

Биляканы олду деп танымазча тюрленнгенине сейирсинип, саламлашды.

«Къарт-къарыгусуз болгъанды, харип, - деди Хутай ичинден, - сегизтогъуз жыл адамны нечик бюгеди. Огъесе элге тигелерге онгу болмай, тизгинсизденми кёрюнеди?»

- Аллах-Аллах, Хутай, мен сени кёрмегенли не заман озду, – Биляка жияпмы къалады дерча болуп сёлешди.

Хутай, атыны жүгенин чалы къазыкъгъа илиндирип, Биляканы жангыдан къучакълады.

- Кесингмисе? Къош нёгерлеринг къачмай турамыдыла?

- Къачсала да, гюнях туююл эди, алай турадыла.

Экиси да къошха кирдиле. Юч жамычы бла юч башлыкъ таш къабыргъагъа тагъылып. Юч мулжар, мюйюшде чыккырчыкъ... Аладан

сора адам эс бурурча зат кёрмеди Хутай. Тёгерек от жагъа. Аны кыйырында кьумгъан, къатында башы жабылгъан таба.

Биляка чыккырчыкъдан агъач аякъгъа айран кьюуп, Хутайгъа узатды.

- Неден кыйналасыз, не бла болушлукъ этейик? – Хутай, туруп, агъач аякъны суу бла чайкъап, жерине салды.

- Не болушлукъ тилерикбиз, Аллахдан кьоркъмай, кесигиз кыйынлыкъдан башыгъызны кётюрмейсиз. – Биляка, ауур кючсюнюп, баштёбен болду.

- Колхоз малла сакъланамыдыла, огъесе кьоранч кёпмюдю? – деди Хутай.

- Тейри, ашсыз кьалгъаныбызда, бир кунажинни кесип, этин кьакъ этгенбиз. Экинчисини этин да кьакълап, элден кьачып, мында кечинирге кюрешгенлеге элтгенбиз. Кьалгъанланы санын сакъларгъа кюрешгенбиз.

- Охо, кёп кьоратмагъансыз, кьырал сизге аны унутмаз. – Хутай, туруп, эшикден кирген Биляканы эки кьош нёгери бла саламлашды.

- Хутай, сен, акъыллы адам, бир-бирледе кьужур сёлешесе...

- Ол дегенинг? – Хутай сагъайды.

- Кьыралынг кьайда, колхозунг кьайда? «Немча» экисин да тюп этди эсе, кимни аллына барлыкъбыз, махтанып? Аманатха хыянат болмайыкъ деп кюрешебиз ансы...

- Алай а бош сунаса, - Хутай ёрге турду, - кьыралыбыз андан уллу кыйынлыкълардан да кьутула келгенди. Колхозну колхоз этген малды да, жашла сау болсунла – сакълагъандыла. Жашау тюзелликди, былай турлукъ туююлду. Не да болсун, адамлыгъыгъызны сакълагъыз. Хутай, тышына атлап, кетип кьалмай, бираз сюелди. Айтыры бар эди да, айттайыммы- кьалайыммы деп. Абери айтмады. Саламлашып, атын адеж алды. Былайдан эллиледен адамла кечиннген дорбуннга бир кьычырымдан узакъ туююл эди. Болсада Хутай дорбун аллына жетгенинде, кёз байланнган эди. Шош кирип барсам, элгенирле деп, Хутай тышындан сёлешди:

- Эй, аланла, кьонакъ аламысыз?..

- Кьонакъ алалмазлыгъ' а душманыбыз болсун, Хутай, - Аубекир бла Якъуп мычымай дорбундан тышына чыкъдыла.

- Таныпмы кьойдугъуз?..

- Ауазынгдан сени танымасакъ, кимни танырыкъбыз? – Аубекир, Якъуп да, бир бирге ал бермей, Хутайны кьучакъладыла.

- Аллах насып чырагъыгъызны ёчюлтюп кьоймагъан кёреме. – Аубекир, хуржунуна узалып, кьол жаулугъун чыгъара.

Дорбуннга киргинчи тёмей, Саудат, Налжан да Хутайны кьучакъладыла. Уялмай, жилиамсырап, экинчи кере да кьучакъладыла. Кимден, неден уяллыкъ эдиле? Палахладан, бушууладанмы? Элни махтаулу, огъурлу адамы, палахны бир жанына тюртюп, малтап, кирип келгенине кьюуанмасала, кьачан кьюуанырыкъдыла?..

- Кьызай, кьайда кьалдынг, Аллах насыбынгы алмасын, - Саудат, Хутайны кёрюп болмагъан тиширыу, кьюуаннганын билдирирге ашыгъ-

ып, аны юй бийчесине кычырып сѣлешди. Атасы Нух эфенди кыбырдан кыбуп келгенча тирилгенине Аубекир, Якъуп да сейирсинип, шошайдыла. Арлакъда уа Кызай, жеринден тебалмай, жашчыгъы Хасаннга таянып сюеле эди.

- Бар, уялмай саламлаш. Хутай сау кылып, бери келгени барыбызны да кыуанчыбызды, - деди биягъы Саудат. - Бушуу барыбызны да эгеч бла кырындалла этгенди...

Хутай Кызайны аллына келип, жашчыгъын этегине кысыды. Инбашлары кыалтырап сытылган юй бийчесине: «Тын, адамлагъа айып этдирме», - деп сѣлешди.

***

Дорбун, минг кыой сыйынырча, кенгди. Таш кыабыргъалары сыйдамланган. Бийиклиги да алай – адам кыолун узатып жеталмазча. Кыачырып, бери кѣчюрюлген тогъуз юйюр бир бирлери бла жарашып, жууукъ ахлулача жашайдыла. Дорбунну да, кенг отоугъа ушатып, таза тутадыла – тюрюн сыйдамлап, тѣрт мюйюшюнде тѣрт от жагъа жарашдырып.

Хутай, дорбунну босагъасындан атлап, барыр, олтурур жерин сайлагъынчы, дорбун кыабыргъалада жарашдырылып турган жау чыракъла жандыла да, жашаганланы – уллусуну, гитчесини да бетлери ай тийгенлей болдула.

Юйюрюне жууукъ от жагъада Хутайгъа олтурур жер жарашдырдыла.

- Аллах-Аллах, сен сау кыалганса деп да турмай эдик, - деди тиширью ауаз.

Ким эди ол? Саудат, Налжан огъесе Аслийжанмы эди – Хутай ауазны таныялмады. Алай, ким эсе да, сау болсун – жарсый, кыуана да билгени ючюн.

- Сау да, шау да болдукъ, - деди Хутай, тѣгерегинде сюелгенлени барысыны да бетлерин кѣралмагъаны ючюн жарсып. Сора, алай айтханына сокъуранып, тынгылады. Туугъан эллерин кыоруулай жоюлганла шау тюрюл эдиле, ѳлдюле эселе да, кишиликлерин сакъладыла.

Шошлукъну Якъуп уятды:

- Оллахий деп айтама, Аубекир да, мен да сизни бла болургъа керек эдик. Ушкок кѣтуралмазлыкъ кишиле тюрюл эдик.

- Сиз «немчаладан» кыачып келмегенсиз бери, кесибизни кызыл аскерчилерибизден кыоркып келтирген эдик бери, - деди Хутай.

- Энди не башхасы барды: бири ала, экинчиси кыара тонгуз, - Аслийжан энише кыарап сѣлешди.

- Эгечибиз, алай айтма, - деди Хутай, - бир юйюрте кырындалла окъуна тюрюшедиле, аны ючюн душман болуп кыалмайдыла. Кыралыбызгъа кѣлкыалды этмегиз.

- Кимни этегине кысылайыкъ, айт, Хутай, кимге жалынайыкъ? - деди Саудат, - байла, бийле дедиле да, жартыбызны кыырып бошадыла. Энди жарлыланы уа жашаргъа нек кыоймайдыла?

- Кишиге да жалынмайыкъ, аз эсек да, халкыбыз, миллетбиз, аны

бизден киши сыйыраллык туюндою. Туугъан жерибиз бар къадарда, биз халкъбыз, - деди Хутай.

- Хау, жарлы, хау. – Тынгылауу ийип тургъан Къудас мудах селешди. Паша жоулгъанлы, ол, жамаутдан айырылып, ёпкелеп жашай эди. Хутайны терслей эди ол юйюр таматасы жоулгъанында. Бюгюн болмаса, аны ауазын хазна киши эшитмегенди. – Бу аз халкъчыкыны адамлары бир бирлерин кесгенни къойсала эди, кимге да нек жалына эдик? Аман халкъчыкыбыз, азлыгыбызны билип, бир бирни сыйламагъан, башына иги бёрк кийгенни марагъан адамларыбыз кепдюле...

- Ол да барды, Къудас, - деди Хутай, - къайсы бирибиз да махтапырча туюнлюбюз, зарлык акъылдан кючлюдю. Аны толу ангыласакъ, игиге айланырбыз.

Сюелгенле, олтургъанла да жангыдан тынгылашдыла. Керти айтады Хутай дедиле ичлеринден. Жашагъан эллеринде окъуна бир бирлерине харам ниет тутханлары сейирди. Ким кимни жарсыууна жарсый биледи?! Хутай тутулуп кетгенде уа, Къудасдан сора аны жилиуун ким этгенди деп келди Саудатны эсине, не уа аны атасы Нухну Къазакъ ёлтюрнгенинде, тюз этгенди деп, кёпле жүреклерин чёкдюргендиле. Айхай, Къазакъны сылтауу уллу эди – Нух мурдарлыгы ючюн Къазакъны къолундан ёлген эди. Таулу таулугъа билеклик этерге борчлуду деп жашагъан Къазакъны.

Жалчылары эсине тюшюп, тынчлыгын алып тургъанларына Саудат кеси кесине сейирсинип, сагъышланды. Нек, не хыйсапданды ол? Аны аллында айыплы, гюняхлыдамы болдула атасы, кеси да? Жалчыларыны къол къыйыналары уллу эди. Огъесе эртте жүрегине илинип къалгъан жылы сезими суумаймы турады? Аны бир Аллахдан сора ким билаллыкды? Адамны жаланда Аллах алдамайды, адам а кеси кесин алдап жашайды. Аллах жазыу этсе, ол жазыу сени къадарынгы белгилеп, мангылайынгда жазып къояды. Кёресиз Къазакъ эндиге дери башына иш этмей тургъанын, Аллах Саудатны анга буюруб'а тура болурму?

Саудатны жүреги жангыдан жылынып, бир тюрлю хычыуун сезимге хорлатып, Къазакъны юсюнден сорургъа умут этди. Къалай сорусун ансы, не айтырла?

– Аллахны ахшылыгындын сен сау къалдын, башхала сора барысы да жоулупму къалдыла? - деди ахырында Саудат.

- Угъай, Къазакъ сауду, жаралы болгъанды ансы, - деди Хутай.

Саудат, кеси да сезмей: «Оу, кюнюм», - деп шыбырдады.

- Ауур жаралымыды? – деди къайсы эсе да, Саудат алай сорургъа адыргы этип, соралмагъанын билип.

- Угъай, уллу хатасы жокъду, - деди Хутай.

- Мен сора энишге тюшмей амалым жокъду. – Саудат, къолларын бир бирге ышый, ашыгъын селешди. Къолундан гыржын ашагъанма, аны унутургъа жарарлык туюндою.

- Ашыкъма, бираз сабыр эт. Ол «итлерчиле» къайтып келлик эселе да ким биледи.

- Эшиги, аллай къоркъуу бар эсе, бютюн ашыгъыргъа керекме, - деди Нух эфендини къызы, Хутайны сейирсиндирип. Бу тиширзу, элли-

ле бла сёлеширге тенгсинмеген адам, керти да иги жанына тюрленипми кьалгъанды огъесе кёзбауму этеди, огъесе жарлылыкъ тёрт аякъланып жетсе, Къзакъ болмаса, анга ким болушурукъдumu дейди? Не тюрлю эсе да, Саудат, Аслийжан да тюрленнгенге ушайдыла. Сёзню башхагъа бурургъа ашыгъып тынгылагъан Аубекир сёлешди.

- Колхозну малы, жылкысы да мында, таулада сакъландыла, энди мындан ары къалай болабыз ансы? - деди.

- Хоу, мени жарсытхан да олду, - деп кьошду Якъуп.

- Узакъ бармай хар не да ызына къайтырыкъды. «Немчаланы» кызыл аскер кыса башлагъанды. – Хутай, жашчыгъы Хасан, жукъусу келип, кыйналгъанын сезип, «эт мынга жерин» дегенча, Къызайгъа къарады. Ушакъ узакъгъа созулгъаны адамланы арытханын ангылап, сёзюн кысхартды: «Онг табылгъанлай, элибизде-жерибизде колхозну оноуун этербиз». «Немча» бу тийреледе кёп кечинирикге ушамайды, - деди.

***

Къзакъ, Мариям этген жылы билимукъдан уртлап, кьалкып тура эди. Мариям да юй мойюшде жашчыгъына ёшюн салып.

Къайын от жылытхан отоучукъну шошлугъун бузмазгъа кюрешип, тиширыу сагъышлы олтура эди. Не ары-бери десе да, энди Къзакъгъа не аш этейим, къарыуу, саулугъу терк къайтырча иги аш керекди, къайдан мажарыйым ансы дей эди ичинден. Арбаз а, кече къар жаууп, чиммакъ-акъды. Арбаздан тышында да алайды, тийрени къалын акъ жуургъаныны шошлугъун алыкъын киши уятмайды. Тап, Къзакъны кьолан маскеси окъуна, аш-суу тилемей, жухчугъун къарын тубюнде букъдуруп, тауукъ оруннга кысылып жатады.

Мариям, жашчыгъын ёшюннен айырып, аны бешигине салыр къайгъы этгенлей, аякъ таууш эшитип, сагъайды.

Башы кьолан ботагъа чулгъанып, тиширыу кирип келгенин кёрдю – таныялмады.

Тиширыу ботасы бла мор къатападан къапталын тешгенде, Мариям аны танып кьоюп сёлешди.

- Саудат жарлы, къайдан чыкъдың? Узакъда хапарыгъыз бар эди.

- Жууукъ адамынг ачыгъанын эшитсенг, узакъ жолда кысха болуп къалады. Саудат, Къзакъны аякъ жанына чёгюп, жаралыгъа къарады.

- Къалкып турады, охо, биразгъа дери сабыр болайыкъ. Уятмайыкъ.

- Сиз уятмазча хаталы туйюлме, - Къзакъ башын жастыкъдан айырды.

- Саудат, къайдан чыгъып кьалдың, сау кел кесинг да.

- Сени ачыгъанынгы эшитип, дорбунга кирип къалай кечини эдим? Тоба, эшитген кечемде тангнга кючен чыкъланма. Кёзлерин мылы ау басып, Къзакъны бетин кёралмай мычыды. Жилирыгъы тамагъына тыгъылып, нек буугъанын тиширыу кеси да ангылаялмай эди. Кесини жарлылыгъы эсине тюшюпму къарыусузлукъгъа хорлатады огъесе, керти да, Къзакъны кьоркьуунму эте эди? Не тюрлю болса да, аны сылтауу Къзакъ эди. Жалчысыны гытысына кирип, аны аякъ

жанында олтурурча кюннге жетген жарлы бийче тиширыу – не кюнле келдиле санга? Жалчынга жарсыпмы келдинг огъесе жалыныпмы? Жилй-жилй къарт болгъан жарлы Саудат. Дуния кезиудю дей кетдиле да, кезиу этдиле – аны айтханны жилиуу этилсин. Огъесе, кертда дегенлей, Къзакъдан умутун юзмегенмиди? Юзюп-юзмей да не табар? Къзакъ аны къулу болгъан заманла къайтып келмезле. Жылы жаууну кетди, тау артында къумлагъа кѣмюлдю. Он жамычы ийлеп сакъласанг да, къайтып келмез, шошайып, гынттынгы аякъ тюпге атып, мынга къысылса уа, ким биледи, Аллах болушурму? Алай ол да боллукъгъа ушамайды.

Саудат, мылыланган кѣзлерин сюртюп, Мариямгъа жашыртын къарады. Ариу да, жаш да тиширыу деди ичинден. Эр киши дегенинг а, жаш тиширыуну таба, андан таматаны кюсегенми этерикди? Жылы жаууну кетди- озду, Саудатны жашлыгъы да андан башха тюйюлдю.

Нух эфендини къызы, ичинден чамланып, Мариямгъа къарады: «Не атасыны башына келип турады мында?»

Мариям ариу санлы, тизгинли жаш адамды. Энди Аллах аллайла жанлыды. Кѣрлюк насыбы да ёседен-ёсе барлыкъды. Саудат а энди кимди? Бийчеме десин да турсун. Аны насыпсыз этип къойгъан бийчелигин элтсин да, атасыны жанында жерге кѣмсюн. Бу а, кѣр муну санларын, иничке белин, табанларына жетген бал бетли эшмелерин...

- Нечиксиз, анда ашдан, сууукъдан къыйналмай кечиналамысыз? – Къзакъ Саудатны сагъышлы бетине къарап сѣлешди. Тиширыуну алгыннгы чырайындан абери къалмагъанына эс бурду.

- Бусагъатлада къыйналмагъан сен тапха эдинг, - деп, Нух эфендини къызы сѣзюн жутду. Мариямдан къарамын буралмай эди: «Кѣр сен быланы, къул къулуна кюсеген аман заман. Саудат, келгенине ичинден сокъуранып, кесине тырман этди. Ёрге турду.

- Охо да, тѣшекдесе деп эшитген эдим да, андан келгенме. Кѣрдюм – уллу хатанг жокъду. Нѣгеринг да тап адамчыкъгъа ушайды. - Къзакъны Мариямны да чимдип сѣлеширге умутланып, алай, нек эсе да, базынмай, чыгъып кетди.

Кюн, тюш ууахтыдан озуп, хауаны иги да жылытханды. Жол жанларында, тап, хуналаны аумаларына къысылып тургъан къарны окъуна эритеди. Киши кѣрюнмейди – не гитче, не уллу: юйлени асламы, бош къалгъанлагъа ушاپ, мудахдыла. Иесиз итле, ачдан къарынлары ичлери не къатып, Саудатха, къапдыр бир зат дегенча, мудах къарайдыла.

Саудат кеси да кючден атлайды. Жюрек къыйыны тунчукъдура, тамагъын буууп. Не тюрлю эсе да, Къзакъгъа ышанып жашай эди. Урушу-мурушу да тунчугъур, элге да жан кирир деп, кѣл эте эди ол. Къзакъ да ыспассызладан тюйюлдю. Ол да жангыз, Саудат да алай. Аллах бююрүп, бир от жагъа къурап окъуна къоярла. Нух эфендини къызы Къзакъгъа къысылса, жашауу онгуна айланыр. Иги къууумундан умутун юзмей эди. Энди уа кѣрдюнг ол къарауашны этип тургъанын, Къзакъны юйюне кирип...

Саудат, борбайлары къыйылып, орамда тохтап къалды. «Не этсин, не мадар, кимге жалына барсын?»

Тиширыу, жилирыгъын тыялмай, амалсыздан тѣгерегине къарады:

суйген, суймеген бар, кёрюп, кёл кенгдирирле деп кьоркъду. Кючден атлай, арлакь барды да, бош кьалгъан юйню арбазына кирди. Ташаракь мюйюшге кьысылып, тырхыкга чёкдю да, шош жилиды: «Аллах, не аман кюннге кьалдырдынг мен жазыкьны. Жазыкьдан да жазыкь этдинг».

***

Хутай таудан кьайтып, эки кюнден бери арбазындан узакь кетмей тура эди. «Немчала» кьайтып келип, элге кирирле деп кьоркъа эди да, шукур болсун, ол тюрлю кьоркъуудан азатланнганга ушайдыла: Минги таудан душманни байрагы кери сызылып, кесибизни байрагыбыз анда кьанат кьагъарча этдиле эсе, иш онгуна айланнганды.

Эшитген ол тюрлю хапарланы юслеринден сагъышларын юзмей, арбазыны тизгинин жыйып, юйге кирди. Мында да жумуш кёпдю: таудан Къызай Хасан бла тигелерге, хар не да жеринде болургъа керекди. Уруш селейсе, Аллах буюруп, тамата жашы Назир да келип кьалыр. Алий кьайтса да, бек уллу насыпды – аны да жашындан башха кёрмейди.

Хутай, кьанга жыйгъычны сюеп, жерге тёгюлюп тургъан аякь-кьашыкьны ары тийишдирди. Ич отоуну терезелерини миялалары ууатылып эдиле да, аланы кьайгъысын да этерге керек эди – мияла кьайдан тапсын ансы... Ол тюрлю затла башындан кетмей, барып, гумуларына кирди. Тулукь, чыккыр тюплеринде жукь тапмай, кьайтып, юйге кирди. Тыш отоуда тапчаннга таянды. Жюреги шор тарай эди: ашарча бир зат мажарыргъа керекди, юйюрю кьайтса да, кьуру юйде не этсинле деп келди эсине. Ол тюрлю сагъышлары шошдан-шош бола, кеси да билмей, кьалкьып кьалды...

КАВКАЗ АДАБИЯТНЫ ЖАКЪЧЫСЫ

Нафи Джусойтыгъа ыспас сёзюм

Озгъан ёмюрню алтымышынчы жылларында мен Совет (бусагъатдагъы Черек) районда район газетни редактору болуп ишлей эдим. Райнну жерлери, не айтыу, ариу жерледиле. Республикагъа къонакъ келген болуп, Малкъар тарын, Чирик Кёлню кёргюзтюрге, ол ариулукъгъа махтаныргъа, ёхтемленирге къайсы бирибиз да угъай демегенбиз. Республика-

ны къырал къуллукъчулары, атлары айтылгъан жазычулары да ол адетге кертичи эдиле не заманда да. Адамла кеслерини бир иги ишлерин белгилерик болсала да, Малкъар тарны сайлай эдиле.

Бир жыл, кюз артына жууугъуракъ кезиуледе, Къайсын, бу мени къонагъымды деп, бир орта бойлу, къатангы, жукъабет кишини алып келеди. Башында да – мор бетли таулу къалпагъы. Юс кийимине къарасанг да, тюзю, Къайсынны къонагъына саналгъан бу ким болур, деп, кесинге сорлугъунг келип къалырча эди.

-Танышыгъыз, – деди Къайсын.

-Нафи, – деп, къолун узатды ол. Аны иничке бармакълары, жукъа къол аязы, бу адам къара иш бла кюрешгенледен болмагъанын кёргюзте эдиле.

Мен да, къолуму узатдым да, атымы айтдым, аты таулу тишируу атха ушагъанына да ичимден сейир этип.

-Бу филология илмуланы доктору, дюгерли къарындашыбызды, таныялмаймы тураса? Эсингде туююлмюдю Москвада Битеудуния литература институтда бу доктор ишин къоруулагъанда баргъаныбыз?

Къайсын аллай эссизлигиме тырман этгенча сёлешди алайда. Сора анга да ангылатды биз анда болгъаныбызны.

-Нафи Джусойты, – деп къошду дагъыда Къайсын.

Андан сора биз эрттеги танышлача болуп къалгъан эдик. Ол кюнден сора мен бу адамны илму ишине, башха жазыу ишлерине да дайым эс буруп тургъанма. Миллет литератураланы юслеринден ол кезиудеги Совет Союзну къайсы жеринде да сёз баргъан заманда Нафи къатышмагъан бири болмагъанды. Атлары айтылгъан адабият илмучула бла бирге ол кесини терен оюмларын айта эди эмда аны айтханларына тынгылагъан да эте эдиле, аны бла бирге илму ишлеринде хайырланган да эте эдиле адабият илму бла кюрешгенле.

Ол кезиуледе адет бар эди – алимле, бир адабият журналгъа

жыйылып, миллет адабиятланы юслеринден даулаш бардырып, аланы айныу жолларын белгилеу. Артыкъ да бек ол иш «Дружба народов» деген адабият журналда кѣп бардырылганды. Бир да унутмайма: аллай даулашланы биринде адам саны аз болгъан миллетлени адабиятларыны юсюнден сѣз баргъанда, бек алгъа улуу жетишимге ол миллетледе жазманы къуралгъанын айта эдиле. Кѣп жылны болгъанды ол оюм баш магъаналы. Алайсыз адам саны аз болгъан миллетлени адабиятларыны айныр амаллары жокъ эди, деген магъанада. Озгъан ёмюрню 80-чи жылларында «Дружба народов» журналда къуралгъан аллай бир сѣлешиуледе Нафи Джусойты, адам саны аз болгъан миллетлени адабиятларыны жакъчысы бола, былай айтады:

-Жазмалары болмаса, адам саны аз болгъан миллетлени адабиятлары да боллукъ туююл эдиле, деген оюмну асыры кѣп чайнагъандан, эсги окъуна этгенбиз. Ол халкъланы адабиятлары жазмалары къуралгъынчы да болгъанды. Дюгер, къабарты, малкъар халкъланы кѣлден этилген эмда халкъда сыйлы жюрютюлген чыгъармалары уа адабият туююлмюю! Нарт таурухла, жомакъла, тарых жырла, ийнарла, суюмеклик кюйле, элберле, небилейим – кѣп башха жанрлада жюрюген чыгъармала. Эндиге дери айтылып, жазманы къыйматы улуу болгъаны чертилип келгенине мен даулашмайма. Барды, сѣзсюз, анда магъана. Алай болгъанлыкъгъа, ол халкълада кѣлден этилип жюрюген терен магъаналы, бийик суратлау даражалы чыгъармала уа излеген болурламы жазманы жаратылыуун? Аны сагъышын этерге нек жарамайды!

Нафини ол айтханы кѣплени сагъыш этдирген эди, ары дери бузулмазлыкъ неда тюрленмезлик фикирлеге саналгъан оюмлагъа жангыдан къараргъа тюшеригин кѣп улуу алимле ангылагъан эдиле.

Юг Осетияда туууп ёсген кавказлы алимни илмуда билими терен болгъаны ачыкъланган эди. Андан сора ол къатышмай бир илму конференция болгъанды деп билмейме адабиятны юсюнден.

Кертиси да алайды. Ол назмула да жазады, къара сѣз бла орус тилде жазгъан повестьлерин адабият журналлада окъуй тургъанма. Адабият тарыхны юсюнден басымлы макъалалары адабият илмуда кеслерини тийишли жерлерин тапхандыла. Нарт таурухланы, тарых жырланы, халкъ ийнарланы юслеринден аны айтханлары, алагъа киши да чурум табалмазча, алай терендиле.

Миллет адабиятланы байламлыкъларыны, аланы бир бирлерини ёсюулерине себеп болууларыны юсюнден Нафи Джусойты айтхан оюмла бюгюн да, бюгече да даулашсызлагъа саналадыла. Бир заманлада – озгъан ёмюрню 90-чы жылларына дери – къыралда миллет политика энчи юлюшлю эди, дайым да тѣрде эди. Къыралны кѣп миллетлерин алайсыз бирикдирип тутаргъа амал да жокъ эди. Адабият а ол иште баш магъаналы болгъанды, десек ётюрюк боллукъ туююлдо. Жазыучуланы бир бирге барыулары-келиулери, адабиятлары бла кибики, адамлары бла да шагъырейлениу, бир зат бла ёлчеленип айталмазча, аллай хайырлы эм къыйматлы ишле эдиле. Нафи Джусойты улуу къыралыбызда аллай ишлени бек башында

тургъанладан бириди. Ол ишни кеси аллына къалып къалгъаныны хатасын а бюгюн биз Россейни жашауунда да кёрюп турабыз. Бу сагъатда аны, жазычуланы тюбешиулерин, жангыртмай жарамазлыгына келип тохтагъан заманыбызды. Жангыртыргъа керек болгъанын билгенле, ол ишлени бир заманда да эсги этмегенле уа бардыла. Аладан бири биягъы Нафиди.

Бир назмусунда Нафи былай жазады:

*Иги сёз, аман сёз да –
Заманда эсгирмезле.
Адам иш эсгермезми
Атымы, ёлюп кетсем?*

*Ётюрюк сёз къысхады,
Алай, атха мундирсенг,
Ол къазанын асады
Кёп жерде – бошлап ийсенг.*

*Жиляп атса эрттеним,
Кёкде жулдузум батса,
Мени юсюмден тенгим
Билгенин, къошмай, айтсын.*

Алыкъа бизни арабызда айланып, жарсыуубузгъа, къууанчыбызгъа да не тюрюк заманда да унутмагъанлай табылуучу Нафи алыкъа кесини юсюнден кеси кёп иги хапар эшитирге боллукъду. Узакъ кюнлю болсун! Мен а бу сёзюмю, аны бла бирге кёп гыржын ашагъан, кёп къонакъ юйледе, мени юйюмде да аякълашып-башлашып къала туруучу таулу тенги къадарында, бюгюн бу сёзлени, анга хурмет эте, адамлыгына, керти таулулугъуна, терен билимине баш ура, ол башында келтирилген назмусунда тилегенча угъай, жаны сауда, хайт деген заманында, къошмай, къоратмай, уллу ыразылыкъ бла айтама.

Нафини бизни адабиятыбыз бла байламлыгыны, жазычуларыбыз бла танышлыгыны юсюнден китап окъуна жазаргъа боллукъ эди. Ол кеси этгенча. Бизни адабиятыбызны юсюнден, поэтлерибизни юслеринден да жазгъанлары бир китапха сыйынмазла, Аллах билсин ёзге уа. Адам саны аз болгъан халкъланы адабиятларын Нафи къаллай бийикге кётюргенине шагъатлыкъ этген дагъыда бир оюмун келтирирге сюеме былайда. Биягъыча бир адабият даулашланы биринде айтханды ол: биз эндиге дери жазмалары бу ёмюрню (XX ёмюр дегенлигиди Г.С.) жыйырманчы жылларында къуралгъан халкъланы жазычулары жамауат къурулушубузну хайырындан уллу орус жазычуланы жазгъанларын окъуп юйренирге онг тапхандыла, деп тургъанбыз; ол тюз оюмду, алай болгъанлыкъгъа, бюгюнлкъде ол адабиятланы уллу ёсгенлерине, айныгъанларына къарагъанда, аланы суратлау кючлери, магъана теренликлери жаз-

малары эрттеден келген халкъланы жазыучулары энди жаш адабиятланы жазыучуларындан юйренирча даражагъа жетгендиле, дерге боллукъбуз, деп. Юлгюге уа таулу Къулийланы Къайсынны, къабартылы Алим Кешоковну, къалмукълу Давид Кугультиновну, башкирли Мустай Каримни, къыргъызлы Чингиз Айтматовну келтире эди. Аны айтханына тынгылагъанла сагъышха къаладыла, бизден алгъа къалай табып къойду бу оюмну жаш алим, дегенча. Артда, жазманы бла миллет адабиятны юсюнден аны мен башда келтирген оюмун да, бу тауусумун да адабият илмуда жюрютюп башлайдыла. Алай бла Нафи адабият илмугъа анга дери кишини акъылына келмеген эки уллу оюмну кийиргенди. Эсеп илмуда бир къыйын эсепни туюмчегин тешгенге, математика илмуланы доктору, деген ат атала эсе, миллет адабиятланы юслеринден эки терен магъаналы оюмну кийирген алимге уа къаллай ат атаргъа керек эди! Алимлеге къоябыз аны.

Ол бизни бла байламлыгъын, уллу къырал чачылып, барыукелиу къалгъанлы бери да, юзмегенди, жашла бла шуёхлугъун эсги этмегенди. Не ишибизге да табылып турады бюгюн да. Келсе уа бек алгъа Къайсынны къабырына бармай бир иш да башламайды. Ол жаны бла бизни барыбызгъа да алакат юлгю кёргюзтеди. Мындан алгъаракълада уа ол бир сейирлик иш этгенди: ахча-бохча къыйынлыкъларына да къарамай, китап чыгъарыу ишни бузулгъанын да эсге алмай, чыгъараллыгъын-къаллыгъын да билмегенлей, ол Къайсынны «Малкъар сыбызгъы» деген ат бла дюгер тилде кеси кёчюрюп назму китабын чыгъаргъанды. Сау болсун! Не бла къайтаралырбыз анга аны? Бизден къайтмаса да, Аллахдан къайтсын!

Ол кёп халкъ жыр биледи кёлюнден. Базыкъ ауазлы адамды да, жырлагъан да алакат этеди. Къулагъымдан бир да кетмейди аны Малкъар, Чегем тарларында халкъ жырланы айтып, кесини къаяладан къатхан ауазына зауукъ этип тынгылаучусу. Сёлешгени да аны бир кишиге ушамайды. Къалай эсе да, айтханымы бир жашырыны жокъду, мен билмегеними айтмаучума, дерге кюрешгенча, ол сёлешсе, аузун толтуруп сёлешеди, кюлсе да, кюлгени да къайдан эсе да теренледен тунукъ чыгып. Мен алай сёлешген неда аныча кюлген аны кесинден сора бир адамгъа тюбемегенме. Ол да аны, илмуда кесилиги кибик, Аллах берген бир энчи ышаныды. Адамланы суйген, адамла да суйген аллай таулуду Нафи. Жазыучуларыбызны юслеринден жазып, айтып да, ненчасына болушхан болур; неда эрменли татах тенги (артда ол бизни да къысха шуёхубуз эди, жаннетли болсун), филология илмуланы доктору Левон Мкртчян бла бирге болуп, уллу илмугъа жол ишлерге ненча адамыбызгъа болушхан болур... Сау болсун!

Мен аны «Анама айталмай къалгъан сёзлерим» деген назмусун кёчюргенме, ол этген иши ючюн не махтау, не майдал излемеучю кишини бизге этгенини тюк тенгли бир кесекчигин къайтаралыр эсем, деген магъанада.

До-о-п деп Кюн жерге тюшдю,
Жулдуз сыныкъла чачылып.
Акъылымдан шаша, кёкге
Къарадым, кысып ачыуум.
Жерге батды да кетди Кюн,
Ныхытлы жолун тауусуп.
Анамы энди чакъырмам,
Сезалмазма аны усун.
Кетди мени жарыкъ кюнюм,
Дум къарангы кечем жетди,
Жолум болду учхалауукъ,
Чалбаш жашын ёксюз этди.
Адамла, мен къуру юйге
Энди уа къалай барайым!
Сизни да ачитмаз ючюн
Кёзюгюзге къарамайым.
Сейир – бузламайды кёз жаш,
Сууукъ къадалып эсе да,
Кёкню жаргъан зурнук жыйын
Учханча, сарнау кёксюйдю.
Боран, бурдум этип, жетди,
Жанымы жапсаргъан кибик.
Энди анамы чакъырмам,
Энди къара кёлек кийдим.

2

«Эшигинг жабылсын!» деген
Бир къаргъыш жюрюйдю бизде.
Боранды бу сыйыт этген,
Къаргъа бёлей элибизни.

Эшикни ачылып кёрдюм,
От жагъа да тютюн эте.
Сенми келдинг... Сенми келдинг...
Келирге уа керек эдинг.

Кюнюм бек ашыгъып жетди,
Сен а чыкъмадын аллыма.
Ишленмей къалдыла жерле,
Кеч да келеди, айлана.

Сыйпалмагъанды босагъа,
Анга ийнанмайды жашынг.
Кетип къайтмазча узакъгъа,
Сууутханса тыпыр ташны.

Къуругъан мюйюзчады юй.
Тозурагъанды от жагъа.
Сен кетгенли да жашау кюй
Жанламайды босагъагъа.

Юй да – башха тюйюл – ёксюз.
Солуу чыкъмайды аны.
Бу жер къайтышмайды сенсиз,
Сынтылламайды жараны.

3

Къонгуроула уятмадыла айны,
Къуугъунчу бергенди хапар элlege:
Чёпню да сындырмагъан таулу ана
Ауушханды – келаллыкъла келсинле.

Келдиле, къар тёшелмелени жырып,
Жууукъла да, узакъла да – дууагъа.
Керти дуниягъа анамы ашырып,
Игилигин чыгъардыла туурагъа.

Огъурлулугъун айтадыла бирден,
Бары – мудах, къара кийимле кийип.
Алай шургулу эдиле сабийле,
Ёз аналарын асырагъан кибик

4

Шумсуз эди хауа да къабырлада,
Жол жокъ эди анда керексиз сёзге.
Тынгылауукъ къайгъы сёз ырбынлада
Шошайды, кесин да санап ёксюзге.

Бары айтылгъан сёз болмайды керти,
Дурус тюйюлдю махтау да бир бирде.
Жарсыу эди тынгылагъанны бети,
Тынгылау – жилиу экенин мен кёрдюм.

5

Жюн тарагъан, чоюн жуугъан къоллары!
Тылы басхан, сабий бёлеген къолла!
Жюзюк жарыкъда – ундурукъ къулагъы!
Бары да атландыла ахыр жолгъа.

Айны кийдирген кибик, бармагъына
Жюзюкню салгъан киши да – былайда,
Жаралы кийикча, кёлю булгъана,
Байлау тапмайды жарасын байларгъа;

Мыккыл болуп, кюннге кюйген чѣпбашлай,
Ёчюлген бетин кѣрдю сюйгенини;
Мыйыкъ тюклери, бир бирге чырмаша,
Жиягъанын ачдыла сюелгенни.

6

Къууанчымы, жарсыууму да мынга
Келтирип турдум, жаш заманымдача.
Жыл эмиликди, тохтау жокъду анга,
Анга сабий эдим, туугъанымдача.

Къыйналгъанда жетиучю эдим анга,
Борандан къачхан герге балачыкъча.
Патчах да, жигит да – сабий анагъа,
Ана сѣзю кѣрюнюп къалашчыкъча.

Кергичге керилген Исса файгъамбар
Окъун анасын чакъыргъанды, сѣзсюз.
Мен а файгъамбар туююлме, мен – бир жар
Башында сюелип къалгъан бир ёксюз.

ГУРТУЛАНЫ Салих

КЕРТИ АДАМЛЫКЪ

Нафи Григорьевич Джусойтыны ал кѳргеним Къулий Къайсынны 95-жыллыгына аталгъан къууанчлы жыйылыуда эди. Ол 2012 жыл декабрьде болады Нальчикде. Аны, Нафини, ол ингирде сѳлешгени мени акъылымы бийлеп къойду. Айтырыгъын хар ким да тынч ангыларча, къысха, кесгин хапарлайды - хар сѳзюнде уа - кюлден бери къарагъан жинклекча, аны фахмусун ачыкъ этген кюч.

Манга ол кюн жюрегиме алай тюшгенди: аны сѳзлери, бири бирини ызындан юзюлмей бара, аны жан халаллыгыны теренлерине элтгенча бизни, ол теренликде уа жашауунда кѳрген къыйынлыкъла, тенгликни таза жюрютюрге керекли ниетле тынгылагъанланы кеслерине къадагъанча. Аны тилинде шауданны тазалыгы бла къудуретни айбаты, аны бла бирге уа жашау къыйынлыгъын унутмазгъа кѳзлерибизни ачаргъа ашыкъгъан агъымыча, ичинде биширген ниетлери кѳз жашладан тыкъланнганы кѳрюнюп эдиле.

Сѳзюн Къайсынны юсюнден айта, Нафи Чингиз Айтматовну, Расул Гамзатовну, Джемалдин Яндиевни, Давид Кугультиновну, дагъыда башха шуѳхларын эсгереди. Ала уа, ол нѳгерле, бирден болуп, фахмуну бийик тауун къурайдыла. Аланы юслеринден ол, туугъан къарындашларыны юслеринденча, айтады.

Ол себепден аны сѳзлери тенглери бла ушакъ эте тургъанча эшитиле. Аллах аны жер башында аланы юслеринден дуниягъа хапар айта туруп ючюн къойгъаннга санайды. Кесин терслеген ниетни, ма сыйлы борчу бла байламлы этип, аны бла башын жулгъанча болады.

Нафиге тынгылай, мен аны уллулугъуну, керти адамлыкъны юсюнден сагъыш этгенме. Аны ючюн а мен ол кюн ангыладым толу: керти сѳз не заманда да кесин адамгъа тапдырмай къоймайды. Нек дегенде, ол адамны жюрегинде уюп турады, керек чакъда къудуретни да сагъайта туурча.

Артдаракъда, мен Ингушну Жазычуларыны союзуну правленини таматасы Ваха Хамхоев бла бирге Нафиге тюбеп, ушакъ этгенибизде, ол бизни халкъны ийнакълары Джемалдин Яндиев бла, Идрис Базоркин бла, бир жамычы тюбюнде ѳсгенча, къаллай татлы шуѳхлукъ жюрютгенин да айтхан эди бизге.

Андан сора уа мен Нафини эгечи Клавдия Григорьевна бла бир тюбешгенимде айтды ол манга: «Нафи Нальчикге татлы нѳгерини 95-жыллыкъ къууанчына, кесини уллу бушууу болуп тургъанлай, келгенди». Тюз ол кюнледе аны къатыны ѳлген эди. Ол керти дуниясын тапхан тегин эсгериюню ѳз жарсыуундан да алгъа салгъанды.

Да ол тюйюлмюдю да адамны дуниягъа туура этген адамлыкъ?! Ма бу тюпдеги тизгинлени да Нафини огъурлулугъу, асыллылыгы жаздыргъанды манга.

АДАМЛЫГЪЫ – БЁРКЮНЕ ТЕНГ

Жаны барны тентиретеди ачыу,
Артыкъ да бек-шухла сынжырыны.
Бир тогъайчыгъын юздю эсе ачыкъ,
Къалгъанлары аз-аздан сылжырабла...
Кесинги ташлап болгъанда да тынчлыкъ,
Тенгинги келдинг туугъан жыллыгына.

Эртте кетген татахынга - токъсан беш,
Аллай кюн да кёммединг тенглик отун.
Къулий Къайсын! Тыймады не ёр, не теш,
Келдинг да, жарыкъ этдинг элни къутун.

Кавказны асыл жашларындан - кесинг,
Зауаллы кесинг! Тенгликге кертилик
Сенден туугъанды, деучю эди Къайсын,
Энди уа ол - жюрегингде кертикле.

Адежлигинг, адеплигинг - тут да кюн,
Тамаша этедиле жыйылгъанла:
Хар бири къайгысындан азат, эркин
Бола, дау этедиле жалгъанлыкъгъа.
Хар бири да - жан халаллыкъгъа ёкюл,
Жунчумай не буз, не къар жаугъанлыкъгъа.

Тенгинги юсюнден айта бир тапла,
Огъурлулукъну негизин ачапдынг,
Керти дуниясын эрттерек тапхан
Негеринги эсгериуден кюч алдынг.

Тенглеринги кёбю тапмады хатер
Заманны ашыкъдырыучу даурдан.
Аланы кетгенлеринде, кесинг юре
Кибик, ёкюнесе, Аллах - туурада.

Сен къалгъанса ол къауумну юсюнден
Ташха, агъачха да хапар берирге:
«Бир ёмюр, ол адамлагъа бюсюреп,
Къалай ёхтем болуучу эди», – дерге.

Хар бирини юсюнден, кёк бутакъчыкъ
Кибик, керти хапарны ариу айта,
Сыфатларын, суратларын да ачыкъ
Эте эдинг сен-керти сёзге уста:
Ала эдиле ёз халкъларына чып
Тюшюрмей, этер ишлерине къастла.

Сейир эди, от кемени ызыча,
Сени ол кюн элге этген низамынг:
Алайдагы хар бири эс алырча
Сынап, жунчутуп тургъан кюнню дамын.

Кёз кьапларынг кёз жашларынгда уюп,
Ауазынгы эте эдиле тунукъ.
Сен айтыргъа суйген-бир терен кьюю,
Жаны барлагъа илму болуп турлукъ.

Эсгериуле татыуун этдинг сен терен,
Орус тилни байлыгында къазанып:
«Хар бирибизни Къайсынны хатери
Жыя эди къатына бир къазанны», -
Дей, Яндиев Джемалдинни эсгерип,
Хурмет этдинг Ингушну хар къайсына.

Жырчысы болдунг сен ариу ниетни,
Тенгликни кьоюнунгда эркелете,
Бетин чыгъардынг анда хар миллетни
Адамлыгынгы бёркюнге тенг эте.

Кёреме - акылынг таза бичимли,
Чыракъныча, алыр кибик жолунга,
Сакъларыкъма сёзюмю бичимлигин,
Сакълагъан кибик анамы жаулугъун.

Ногкау* элинг- таулудукъну уясы,
Тукъум тамгъача, белгиси кишини.
Тогъупаны сериуюнлю хауасын,
Алай узалсын иш ахлу ишине.

Урушну кёрюп болмауунг кюйдюре,
Къан къусхан кибик, чыгъады хар сёзюнг.
Бу ишде хазна болсун кёл кенгдирген,
Бу иш айыртламайды терсни, тюзню.

Хар тизгининг - манга юй ишлегенча,
Алай толкъуп жайылады туурамда,
Кёрюнесе ишинге юйренгенча
Элинги къуршалап тургъан тауладан.

Назмуларынг - тюрлю-тюрлю бояулу
Гокка тахта кибик, ёзюнгю тутхан.

---

* Нафи Джусойтыни туугъан эли.

Алада - гъашыкъны сыйлы баямы:
Аз жерчикде ауруу тапдыра къутха.

Таурухунгу бийик тѣппеси - Коста,
«Дюгерни къайгъылары» уа белгиси.
Сен да-Дюгерни сѣзюне къан уста –
Биригизден айырмаз биригизни.

Умутлуду сагъышынгы нюзюрю,
Кюнден-кюннге, керти сѣзча, бегине.
Сен угъай, заман сениди ѳзюрюнг,
Баш кѣтюредиле аны билгенле.

Ёрюзмекни, хамайылныча, тутуп,
Кѳресе кесинги ичер сууунгу.
Ёмюрге ушамагъанса тутуйгъа,
Сѣзге буруп къоймайса жарсыуунгу.

Адамы азая баргъан элингде
Тыпыр сууугъуча, агъарады къар.
Да не - сынагъанынг къалыр эсингде,
Жаз къуйкъаланнган бостан къышда онгар.

Жеринги жылыуу - сени насыбынг,
Сакъ болгъанса керек кюнде сен анга,
Сакъ болгъанча сабийи анасына,
Ана жылыу а - ѳмюрге жангы.

Ата-бабаланы къыйын кюнлери
Унутдурмайдыла кеслерин бир да,
Эски ийнарланы узун кюйлери
Бюгюн да миллетинге шарт деберди.
Ол заманны адамлыкъ ѳкюллерин
Эниш этерге бетибиз жибийди.

Жаш адамлагъа да тюшдю сынаргъа,
Къазауатны къаракъан жугъу бетин.
Эт бла терича - ишинг, сууалынг,
Бетсизге, бет эгмей, жазасын бердинг.
Келгенни - тѳрге ѳтдюрюп сыйлагъан
Кавказны кесине жауду келбети,
Бюгюн а, къолундабашы сайпаны,
Кавказ - къайгъы-къаугъадан бола тенти.

Не аз да фахму тангкысы барланы
Акыллашдырыргъа излейсе жолну:

Эс жыйып, жарашыуга жал баргъанла
Жангылмай, жыгъарла, дейсе сен, жауну.
Жарашыулукъ кенгертеди тарланы,
Жарашыулукъ бар да этеди жокъну.
Эшитгенбиз эл багъасы къартладан:
Къургъакъ жерде къурт кесмейди бужукъну.

Ууакъ миллетлени ана тиллери –
Буз ургъанлай буюгъурукъ ёрумдюк.
Миллет ысхылтылары, ёз динлерин
Кибик, жюрютмеселе тюшде, тюнде,
Хар ким анга къарамаса кёлюнден,
Тил ариу жюрютюлмесе юйюрге,
Миллетле къолгъа алмасала бирден, -
Бираздан танымазла бир бирлерин,
Олду да насийхатынг, биз да, кенгден
Къарап турмай, болалырбыз биргенге.
Тагы сууладан бола эсе черек,
Черекле эте эселе долайны,
Сора: бу уллуракъ, бу уа гитчерек
Деген акъыл илинсе, къурут аны, -
Зауаллы кесинг, ол оюмду жанынг.

Тенглерингден хапар излейсе дайым,
Тилсиз къара топуракъга алданып,
Жокъду андан бери къайтхан - билесе,
Биле эсенг да, тёмей эс бёлесе,
Алагъа жарсыгъандан кюл элейсе,
Чакъырсала, суйюп, къулакъ тигесе,
Алай, Аллахны къолундады бары,
Сени халынгдан да барды хапары.

Алай эсе, кёк тюрсюнлю назылай,
Сюеледи, андан келип, назийра:
Ол а чакъырыу туююлду - сакълауду,
Дунияны шам жарыгъын сыйлауду,
Алайсыз а жашаудан не магъана:
Ёлгенлени унутханла - малгъунла.

Керти сёзню, фахмуну да бир кибик
Къулу болдунг, жолу болдунг, ажымы.
Санга да багъалыды баш эркинлик –
Кетген нёгерлерингден келген жылыу.
Базоркинни «Ёмюрле теренинден»
Романы жанынг бла бирге эди,
Кавказны азатлыкъ төрелерине
Таза да жүрегингден кирген эдинг.

Дерсе саулагъа ёретинлей кесинг,
Болалырбызмы тийишли шекиртле?..

Къыбыдында терекни кёлеккесин
Излемеген, сени кибик, фикирли?

Этген ишинг - жер кюсеген жаунуча,
Айтханынг да - басып битген тереклей.
Атынг сени, мангылай жазуунгча,
Заманнга туурады сыйлы төрледе.

ГУРТУЛАНЫ Салих кёчюргенди

Тамерлан Гуриев, Нафи Джусойты эм Ацамаз Макоев

КЪАРЫНДАШЫМ

Къалай къыйын эди бу хаух дуния –
Жаз жоллада –

кыш бораны жете,
Артда –
заман чарсы,
алда –
туман
Ажашмай не этсин адам жерде!..

Огъурлулукъ эди мени къастым,
Къардашымы излей чыкъдым жолгъа.
Алай,

мындан кечюрюлюп,
Къайсын
Жесирликде эте эди шургу...

Халкъы бла бирге чекген азап
Тузагъыны шынжырларын къыркъып,
Ахырында –

эркин болду,
азат,
Шукур этди,
туугъан жерге къайтып...

Тынгылагъан ташла – тиллендиле –
Къайсын,
сени тилинг эди

ала
Сёлешген тил –
ол биз тюбегенде,

Тауда къууанч уллу эди алай!
Жарсыуубуз,
кёз жашыбыз да –
бир

Болуп къалды
Чегем къаялада:

Айтхан сёзюнг,
ёз жашауунг да –
жыр

Болуп,
къайтдынг кюйсюз къыямадан.
Къайсын,

уллу къарындашым,
таугъа

Кёрюп, жыр болуп кьалгъан...
 Тюнюмде уа –
    ол керти
 Сермешге кирип кёрдюм...
 Ёлюмден,
    андан –
    кьайсы
 Хорлар энди?..
 О, Кьайсын!
 Энди санга тюбемем,
 Деп нек кьоркьдум –
    тюнюмде?!
    Февраль, 1985

КЪАЙСЫННГА САУСУЗЛА ЮЙОНЕ ЖАЗГЪАН КЪАГЪЫТЫМ

Къар жауады. Къайсын,
    таулада –
 Чиммакъ къар хапула хапары!
 Кел,
    кетдик Москвадан –
    тарланы
 Къызартхан тангланы кьайтарып!

 Къар туйюлдю жаугъан –
    атланы
 Акъ кёмюк этдирип келгенле
 Бизбиз ол...
 Кел,
    кесинг айтханлай,
 Кел,
    жапсар чумланы кюнлюмде.
 Улоу жокьду бизде,
    алай хар
 Тёш бизге ёгюзлюк этерин
 Мен билеме.
    Жауа эсе къар,
 От этербиз, отун эндирип.
 Олтурурбуз да от жагдада,
 Эсгерирбиз эски таурухну.
 Кел юйге.
    Ол кюн къар жаугъанда
 Къачдыкъ дербиз арта таулагъа!

Март, 1983

КЪАЛАЙ КЮЙСЮЗ ЭДИ АЖАЛ...

Къалай кюйсюз эди ажал –
Андан уллу бушуу къайда?
Сен
къадаргъа уруш ачдынг,
Алай
хорлатмады
къадар.

Къалай кюйсюз эди ажал –
Келсе,
ёр жанынгы алгъан,
Кюнню нюрюн
бийик кёкде
Къара булут этип кетген!

Къалай кюйсюз эди ажал –
Эртте-кеч демейин
келген,
Жокъду жерде
анга амал,
Бютюн да –
ол къазгъан кёрде...

Май, 1985

КЪАРА ЫРХЫ...

Анга берген къудуретни
жери
Бир кишиге да бермеди – мында...
Алай тауда –
къара ырхы жели
Жырны алып кетип,
этди мудах.
Да ыспаслыкъ туююлдю жилягъан –
Мен да тездюм –
тишлерими къысып...
Алай жүрек–
жиляйды жырынга,
Ахыр кюнюн батып кёрген –
Къайсын!..

Жангыз бёрю кибик,
улуй къалды
Сени эшитмезин билген жүрек:

Жарыкъ жаным –
бийик Казбек
Буз тон кийип тунтуйду.

Алай,
жюрегимде –
иги
Къууумну кюню тийип,
Жесирликни бузу эрип,
Ачылгъан эди тилим.

Къуш кибик,
жаным Кавказгъа
Кетиучю эди –
учуп,
Малкъар тауладан – къып-къызыл
Кюннге жангы жол ачып!

Алай кёзден кетген –
кёлден
Кетеди деп дуняда,
Элтип,
атымы да кёрге
Сукъмазламы –
дылгамла?

Алай халкъны туугъан жерден
Айырыргъа базгъанла –
Ала
энтда,
оноу жетсе,
Кюнню энтда бузарла...

Туугъан жердей айырыла
Башлагъан кюнде –
Жаным
Ыразы эди,
элия
Уруп,
кетсе да – жанып!..

Ахыратда да – сен жесир
Этме ансы,
о къадар,
Болмай эсенг туугъан жерсиз
Деп,
обамы чач къарда!..

БАБАЛАНЫ Ибрахим кёчюргенди

ЧЫРАНДА

Повесть

1

Алий кьатында суюелгеннге эслеп кьарады: «Мен бу адамны кьайда кьргенме? – деген сагъыш аны башын бийиледи.

– Кёзлери бир бек шагъырей адамымы кёзлерине ушайдыла, алай бет сыфаты... бет сыфаты уа эсимде туююлдо. Ким биледи, бери аз адам келмейди, аланы бирлерине ушата болурма. Мангълайында уа нечик уллу табы барды. Кимни кьолу жетген болур? Огъесе табийгъатмы саугъалагъанды?»

Алийден тёрт-беш атлам узакълыкъда суюелген бёкем санлы, кьара шинли жаш кюнлюм бетде кюн узуну кьар юзюле тургъан сызгъалагъа нек эсе да сагъышлы кьарай эди. Иги кесек замандан бери кимни эсе да жютю кёзлери анга тюрслеп кьарагъанларын сезип, кьалын кьара къашларын арлакъда суюелгеннге бурду. Сора, жукъудан энди уянганча, кёзлерин женгил-женгил кьагъа, кьарамын Алийни юсюнде тохтатды. Къалыныракъ эринлери бир бирден айырыла тебиредиле. Неге эсе да уллу кьууаннганы, нени эсе да толу ангылаялмай, хайран бола тургъаны аны бетинде ачыкъ кёрюнеди. Жарты атлам алгъа атлады. Базыкъ бууунлу кьоллары да, аны аллында суюелгенни кьаты кьучакъларыгъы келгенча, алгъа созула тебиредиле.

Алай... экинчи атлам этилмеди. Кьолла да, ауур жюкден кьутулгъанча, энишге бошландыла.

Алийни эсгерилери бири бирин алышындыра, бу адамны кьайда кьргенин билалмай, энгта бир иги кьарайым деген умутха киргенде, жаш узайып баргъанын эследи. Ол, ашыкъмай, ауур-ауур атлай, солгъа тартаракъ, гетен чатырла таба тебиреди.

Жылы жай ингир эди. Тёгерекни шошлугъун жаланда той-оюн, кьарс тауушла бузадыла. Кёп тюрлю агъач кьушчукъланы жырлауларына кьошула, узакъда кьобуз тартыула эшитиледиле.

Бир бирге кьысыр жууукълашхан бийик таула, турбазаны эзипми кьоярыкъ болурла дерча, юч жанындан бирча кьуршалагъандыла. Кьол ичи бла баргъан суу жагъаларын кьайын чырпыла, тал терекле сыйыр-сала да, кюнлюм, чегет бетлени уа наратла кьоюнларына кьысхандыла. Мангълай тауну эркинлигин а табийгъат – уллулугъуна кьошула баргъан болмаса, кьорамагъан буз чыранлагъа бергенди. Кьыш узуну тохтаусуз жаугъан кьар, бу ёмюрлюк бузланы жылытыргъа жабылгъан мамукъ жууургъанча, тынгылы бёлегенди. Куртдан толу тик сызгъаладан юзюлген кьарла уа, тёгерекни акъ букъудан толтура, гюрюлдешип, кьобуз тартыулагъа дауурбас тауушларын кьошадыла.

Алай бу тауушланы бири да Алийни акъылын терен сагъышладан айыраламдыла. Ол, не ай, не кюн жарыгъын жерге иймегзе деп, бутакъ-

ларын бир бирге тутушдуруп ёсген уллу нарат терекле ичинде, жыйынындан ажашхан жугьутурча, тохтаусуз жюрюйдю. Санлары кеси алларына кымылдагьанчадыла, ол кыымалдауда аны башыны аз да жумушу болмагьаны кёрюнеди. Башы да кеси аллына ишлейди, нени эсе да излейди. Сабийликден башлап, озгьан жылланы айландырып тинтеди, эсге тюшмей кьалгьан кюнлеге жангы кьармаула салады.

Не кьаты излеп кюрешсе да, Алий бир тюрлю оюмда тохтаялмады. Тамбла, танг жарый, туристле бла бирге Агьач-Башы-Чыранны кёрюрге барлыгьы эсине тюшдю. Чыраннга дери уа ханс тёшеген тиклени, кьара чауулланы юслери бла, не терк кымылдасанг да, тёрт-бешсагьатлыкь жолду.

«Я раббий, бу кимди? Биз бир бирни кьайдан таныйбыз? Мен кеси ёмюрюмде кишини жанын кьыйнагьанма деп билмейме, ол а манга бир уллу дерти болгьан адамгьа ушайды. Биз экибиз да башхалагьа жангылабыз ансы, мен аны таныргьа керекме. Мангылайында аллай уллу табы болгьан адам бла бир да шагьырейлигим болмагьанды. Алай кёзлери... Угьай-угьай, былайда бир кьаты туюмчекни тешалмай турама ансы, бизни арабызда кьачан эсе да бир байламлыгь а болгьанды. Экеулен бирча былай ишекли болургьа кьыйынды. Кимди? Кимди бу?...»

Бусагьатда бу соруугьа жууап тапхан Алийге неден да кьыйын эди.

«Да, хо. Бир бирни таныргьа алыкьа заман барды. Ишни тамбла окьуна ачыкьларгьа болурма, бусагьатда уа барып тынчайым» деген сагьышда, кеси тургьан чатыр таба атлады. Ол алайгьа жууукьлашханда, ким эсе да биреу, базыкь нарат терекни ышыгьына сыртын берип таяннган жашны тютюн тарга тургьанын эсledi. Жатханны жыйын башчыларына ушатды. Тамблагьы жолоучулугьубуздан бир тынгьлы хапар сорайым деген умут бла, кьатына жууукьлашды.

Терек бутакьланы аралары бла жерге кьутулгьан ай жарыгьында жатханны бет сыфаты бирде ачыкь кёрюне, бирде кёксюдюм тютюннге чулгьанады.

Алий кимни кьатына келгенин ангылады. Аны аллында – кьатында адам сюелгенден хапары болмай жатхан бююннго жаш эди.

Ингири бери башын кьазанча кьайнатхан адамгьа жангыдан жолугьуп кьалгьанына бираз жунчюракь болду. Асыры тауушсуз келипми кьалдым дегенча, бир-эки кьургьакь жётел этди. Жатхан жётелге уллу эс бурмагьанын кёргенде, сёлеширге таукелленди.

– Кечгинлик беригиз тынчлыгьыгьызыны бузгьаныма. Бююн сиз манга бир шагьырей адамымча кёрюннгенсиз, сагьыш этип кюрешеме да – эсиме тюшюралмайма.

Жаш, башын кётюрюп, сюелгеннге кьарады. Ёргерек тепчип, кьыр-тишге олтурду. Кьолунда иче тургьан тютюнюн жерге басып ёчюрдю да, жангысын кьабындырды. Тютюнден ауузун толтуруп, терен солуй, ичине жутду, сора тютюн суусабын кьандырып, санына-чархына ырахатлыкь бере тургьанча, кьымылдамай бираз турду. Кьатында сюелгеннге бурулуп:

– Мен сени танымайма, биринчи кере кёреме, – деп, биягьы халына келип, жерине жатды. Алий муну бла терен ушакьгьа кирирге не кюреш-

се да, муратына жеталмады. Аны соргъан сорууларына этилген кысха жууапла, бусагъатчыкъда экиси бир бирин ангылаялмазлыкъларына толу шагъатлыкь этедиле.

– Ким биледи, мен жангыла эсем да, тынч кечели болугъуз, – деп, Алий кетерге тебирегенде, эки тиширыу была таба келе тургъанларын эс-леди. Бирлери:

– Алий, – деп сѣлешди.

– Мен былайдама.

– Алий, къайда айланаса? Сени ингирили сакълайбыз. Ашаргъа нек келмегенсе?

Къызла быланы къатларына жууукь келдиле. Алийни туурасында сыртындан таянып тургъан бла саламлашдыла.

Алий былайда мындан кѣп мычымады.

– Роза, мен биле эдим сиз манга тынгысыз болуп тургъаныгъызны, кечкинлик беригиз. Энди уа, келчигиз, мындан тангнга къаллай бир аша-сам да кѣрюрсюз! Сиз берип жетишдиригиз ансы... – дей, безирей, ючю-сю да аш юй таба кетдиле. Жатхан аланы ызларындан къарама бла бираз ашырды да, бауур тѣбен къапланып, къолларын алгъа созду, жумушакь жашил кырдыкны эки ууучун толтура жыртды. Кючюнден келгенча къол аязларына кысып, сора, жумдурукъларын акъыртын ачып, кырдыкны жерге тѣкдю. Къол аязларын, мангылайын да жерге басып, ауур ахтынды.

II

Танг аласы къарангылыкьны кѣзден таша эте тебиреди. Ол да, къарангылыкь, къолундан келген къадарда таш тюбю ырбынлагъа, чырпы чопалланы ышыкъларына бугъаргъа кюрешди, алай жарыкълыкь, анга жарсыугъа, дунияны башын сылай келген жумушакь къанатлары бла сыйпай, бугъунганланы хауагъа учурады. Тауну, ташны да кеси къоюнунуна жыя, эрттенликде сабийлерин уятхан анача, хар затны къара жууургъанын кетере, жукъулу кѣзлерин сюртдюреди.

Ма бу кезиуде нарат агъачны ичи бла баргъан жаяу жолчукьну, эки къауум болуп, туристле бир бири ызларындан тизилип, тик ѳрге чыгып барадыла. Аланы аркъаларында жюклерин сабыр толкъунла чайкъагъан кемелеча чайкъаладыла. Аякъларында темир тишле бла къуршоуланган ауур чурукъланы ташлагъа тийген тауушларындан терек башларындагъы эрленчикле элгенип къачадыла. Таугъа чыгып баргъанла, тѣгерек толу жарыгъын кезиуге агъач ичинден къутулуп, ачыкъ жерге тийишдиле. Жюклерин жерге салып, солургъа тохташдыла. Бираз солуу алгъандан сора лахор эте келип, арлакьда биреу бла сѣлеше тургъан алашаракь, сары шинли жашны тѣгерегине басынып, хар затны сора башладыла. Ол Агъач-Башы-Чыранны туристлеге кѣргюзтюрге алып баргъан жол башчы эди. Аны къатындагъы уа - Алийди. Была нени юсюнден эсе да кызыу даулашадыла.

Былайгъа басынганла, жол башчыгъа соргъанны къоюп, даулашха тынгылайдыла.

– Болсада, – деди жол башчы, – ол адамланы кьоркьутургъа айтылган, жюз жылладан бери келе келген нарт таурухладан бириди. Таулула уа ол таурухгъа ийнангандыла, чыранны юсю бла аны ючюн жюриюмейдиле.

– Угъай, бу таулану ичинде сени кибик бир жигит жаратылмагъанды десек, жангылырбыз. Халкъ бир зат билмей туудурмагъанды таурухну, – деди Алий, кеси тутханны жибермезден.

Даулаш тереннге кирди. Быланы нени юсюнден даулашханларын толу ангыламагъанла жол башчыгъа сорууланы жангыдан башладыла. Была мындан кеп соргъунчу, нек даулашханыбызны женгил окъуна ангылатып кьутулайым да, мен ким болгъанымы уа Алийге артдаракъ танытырма дегенча, даулашны кьоюп, жолоучула таба бурулду да, ашыгышылы халда башлады:

– Таулулада алгъындан унутулмай, телюден-телюге ете келген быллай бир таурух барды. Бурун бир учу, уугъа жайыла келип, биз керюрге бара тургъан чыранны тюбюнде кийиклеге жолукъгъанды. Учуну керген кийикле, чыранны башы таба секиришип, аны юсю бла кенделен кьыркып, курт бла кьачып тебирегендиле. Ол заманда аланы аякъ тюплеринден кьар юзюлюп, жылтырагъан кек буз ачылгъанды. Аны юсюнде уа уллу бугъей керюннгенди. Кийикле, бири кьалмай, бугъейге кетгендиле. Чыран а юсуне тюшген кьарны хар кьыркъ жылдан бир силкинип кетереди дейдиле. Биз аны юсюнден даулашабыз.

Алий:

– Ол таурух керти болмаса, аны юсю бла бу заманнга дери бир адам етер эди, – дейди. – Мен мында ишлегенли, он жылдан атлап барады. Бу чыранны юсюнден кьар юзюлюп бир да кермегенме.

Даулаш кьалгъанланы орталарына да кечдю. «Етюрюк болур» бла «болмаз» бир бирин хорлайлмай тохтады. Кертиди, Алий жанлы болгъанладан эсе, бирси кьауум асламды. Даулашны жол башчы кеси тохтатмаса, кьаллай бирге созулур эди!..

Арада даулаш кьыза туруп, ол аузуна суу уртлагъанча тынгылай эди. Алай, кьымылдамай, кезлерин бир жерге кьадап тургъаны уа, аны башы уллу сагъышда болгъанын билдире эди. Ол, сагъыш эте келип, бир иги зат тапханча, ачыкъ ышара, башхаладан ергерек чыкъды да:

– Энди мени сёзюме тынгылагъыз! – деп, кьолун алгъа созду. – Ол буруннгу таурухла, бюгюнлюкде эски болуп, жашаугъа жарамгаъанларын, алгъыннгыла не жигит эселе да, эндиги адамла этгенни тюшлеринде да кералмагъанларын чыранны кьатына барсакъ билдирirme Алийге. Бюгюн мен Алийни титиретген чыранны юсю бла етерикме. Алий а, киши эсе, мени ызымдан тебиресин! Не ючюн десенг, мен бугъейни юсю бла этгеними кезю бла кермесе, ийнанмай, биягъы даулашхан этерикди. Ызымдан келсе уа, кеси шагъат болуп, энтта бир чириген жомакъны дуниядан ашырабыз.

Жаш кесине базынмай даулашмагъанын биле эди Алий. Ол себепден аны айтхан сёзлерин жюреги ауурсунмады. Болсада, аны сёзюне женгил бойсунуп да кьалмады.

– Угъай, жаш! Сен кесинги сокьур жигитлигинги кергюзтеме деп,

ажал аузуна чапханлыкъгъа, мен жанымдан тоюп турмайма, алыкъа бу дуняда иги кесек жумушчугъум бардыла, – деп, къакъды-сокъду сёзлени лакъырдагъа бурду.

– А-а-а, энди билдим, сен кесинги къоркъакълыгъынгы лакъырда бла жабаргъа кюрешесе. Ол а кишилик туююлдо! Андан эсе даулашмай къойсанг иги боллукъ эди – кесинге да, жумушчугъунга да.

Аны жанлыла харх болуп кюлдоле.

– Ол сен айтхан жигитлик туююлдо - кесини бурун къыйырындан ары кёрмеген телиликди.

– Алайды да, шуёхум, жигитлигинги, сёзде угъай, ишде кёргозторге кюреш. Энди уа жолгъа атланайыкъ. Хар ким, жюклеригизни алып, орунларыгъызгъа сюелигиз, – деп, жол башчы, биягъынлай ышара-ышара, башхалагъа къошулду.

Алий, масхаралатып къойгъаны да ачыу тие, кеси кесине: «Сени жигитлигинги кёзюнге бир тутмасам, мен да адам туююлме!» – дей, жолгъа туюшдо.

Жолоучула чыранны къатына жетгенде, тюш ууахтыгъа жууукълашхан эди. Чыран, къарт къатынны жыйрыкъ этеклерича, къат-къат болуп, бузлары айры-айры чыгып эди. Алагъа тийиген кюн таякъла кёзню къаматадыла. Чыранны былай жары-жары бугъейле болуп тургъаны – ол кёп ёмюрлени башындан ётдюргенине шагъатды. Чыранны баш жаны жютю къаялагъа жабышып тургъанын къарагъан кёзден букъдурургъа кюрешгенчады терен къар. Ортарагъында уа деменгили къаяды, кесими буз жарылгъанлагъа хорлатыб а къоймам деп, къаты аякъ тиреп тургъанчады. Сюнгюлеча, буз къангаладан ёрге чыгып тургъан жютю ташланы уа чыранны къорууларгъа сюелген къалауурла сунарса. Жух тюбюнде артыкъ терен болмагъан дорбунчукъ да кёрюнеди.

Тау жолоучула, чыранны туурасында ойнай-кюле, бираз заман ашыргъанларындан сора, къайтып келип, ауузланыргъа олтурдула. Хар ким жол азыкъчыгъын чыгарып ауузлана башларгъа, жол башчы, жангыдан Алийни «къоркъакълыгъына» къатылып, жолоучуланы кюлдюрюр муратха кирди. Сёзню неден башларгъа сагъышлана, кёзлерин сюзюлте, биягъы аз-аз ышара, жол азыгъына энди узала башлагъан Алийге бурулду. Алий да анга, озма, жууугъум, дегенча, сууукъ къарады.

– Эх, Алий, Алий! Къарайма да, сен таулу болгъанлыгъынга, таучу болаллыкъгъа ушамайса. Да не этериксе, хар адамны фахмусу бирер затха болады, къоян эт ашамагъан да къой эт ашар дегенлей, чыранлагъа киралмагъан да тёшледе айланыр. Даулашып, жюрегинги къыйнап да бош кюреше эдинг, – деп, энди, кюлгенни къоюп, тегерегинде олтургъанлагъа кёз къыса, кёлю бла сёлешгенча этди. Алай аны хар айтхан сёзюнде кесин махтамакълыкъ халы сезиле эди.

Алий жууап къайтармады. Бу сёзле анга айтылмагъанча, ашыкъмай, ишин бардырады. Башхала да, жол башчыны бусагъатда айтханына артыкъ ыразы болмагъанларын сездиргенча, тынгылап, алларында ашсуулары бла жубанадыла.

Кюлкую да, Алийни масхарамакълыкъ да муну бла тынды. Ушакъ, халпар да башха жанына бурулду.

Алий, тынгылы ауузланып, ёрге кётюрюлдо. Олтургъан адамлары кьатлары бла озуп, рюкзакла салынып тургъан жерге барды. Аланы бирлеринден узун жибек жипни чыгъарып, чулгъанып тургъан халында сол инбашына кийди да, бир кьауум кьызны арасында олтуруп, аланы да кюлкюлю хапарла бла кьууандыра, ашын ашай тургъан жол башчыны кьатына келди.

Муну кьайры атланнганын билмей, кьалгъанла анга соруулу кёз бла кьарай эдиле.

Алий, жол башчыдан юч-тёрт атлам узакълыкьда сюелип, аны ашап бошарын сабыр сакълайды. Ол да эт консерваланы ашыкьмай жутады.

Бираздан, башын да кётюрмей, кьызлагъа айтханча:

– Алий кьайры атланнганын айтханнга ушхууур азыгъымы береме, – деп безиреди. Алай кьызла, сюелген неге таукелленнгенин сезип, ортагъа сёз кьошмадыла.

Айтхан сёзю жууапсыз кьалгъанына сейирсиннген жол башчы алгъа кьызлагъа, сора Алийге кьарады.

– Алий, соргъанны айыбы жокьду, кьайры ахшы жолгъа тебирегенсе? Не этесе бу жыжымны да? Чыраннгазат киреме деп, кесинги ачытырса да, сагъыракь жюрю, маржа, манга сёз жетерин суймей эсенг.

Бу жол да муну сёзлери жууапсыз жутулдула.

– Санга сорама, кьайры тебирегенсе?

Энди муну ауазында тынгысызлыкь сезиле эди.

Алий, орунундан тепмей, анга тик кьарап турады.

Бир-бирде адамны бет сыфатында, кьылыгъында, кёзлеринде кёрюннген сабырлыкь аны акьылында не болгъанын жашыраламайды, кьагъытха жазып бергенчады.

Жол башчы хар нени да ангылады. Ким билсин, бу заманчыкьда аны эсине не келген болур эди? Ол олтургъан жеринде кьымылдамай бираз турду да, эсде болмай бир сейирлик зат кёрюп кьойгъанча, кирпичлерин терк-терк кьагъа, кеси аллына харх болуп кюлдо. Кюлкюге киши кьошулмады. Жеринден кётюрюлдо. Алийни аллына келип, кёзюне жютю кьарады.

– Мен эркин тьойюлме!

Аны сёзлери аз кьалтырап чыгъадыла.

– Жигит кесин, сёзде угъай, иште кёргюзтеди.

– Мен бюгюн сени жашауунга жууаплыма. Эшитемисе?

– Кесинги энтта кёпмю сакълатырыкьса?

– Жангыла болурмуса?

– Мен сени ёргерекде сакъларма, иги тынгылы хазырланып, ызымдан чыгъа келирсе.

Башха сёз айтмай, Алий, тюзюнлей бара-барып, чыранны ортасы таба ёрлей башлады. Аны таукел-таукел атлап баргъаны муратындан артаха кьайтмазлыгъын ачыкь кёргюзте эди. Ким эсе да жыйындан биреу ызындан:

– Тохта! Кьайры бараса?! – деп кьычырды. Алай аны сёзюне бурулулур хал жокь эди.

Иш тапсызгъа кете тургъанын кёрюп, тургъанланы жүреклерине

тынгысызлыккы кире башлады. Болсада иш барыуунлай бара эди.

Бир кыауум замандан алайдагыла, чырандан узагыракыда тохтап, уллу тынгысызлыккыда кыарап кёрюп тура эдиле бир жыжымгыта тагылган экеуленни, кёкюреклерине дери кыаргыта бата, солууларын кючден айландыра баргъанларын. Тынгысыз кыарам бла ашыра.

Сау ыйыккыны тохтаусуз жаугъан жауунладан сора аяусуз кыыздыргъан кючле бузгыта айландыра тургъан сокъмаккы кыарны баш жанын кенделенине жаргъаны кенгден окыуна кёрюнюп тура эди.

Туристле, быланы ызларындан кыарап, энтта бир кыауум такыйккыны тауушсуз ётдюрдюле. Майна, баргъанланы бирлери чыранны ортасындан оза тебирегенди, экинчиси уа андан иги кесек узагыракыда келеди. Тюз да ма ол кезиучюкде жыйын ичинде «ой!» деп кыычыргъан тиширыу ауаз башхаланы да элгендирди. Бир-бирле кыатларында сюелгенлени кийимлеринден сермеп тутдула. Кыарагъанла бары да кёрдюле: алда баргъан келген ызы бла артха женгил туракылай тебиреди. Кыарагъанла не болгъанын иги да ангылагъынчы, кыаралдым ызыккы, элия ургъанча, алдагыны тебен жаны бла озуп, ызындан келгеннге жетер-жетмез тохтады.

Кимни эсе да: «Ташаядыла!» – деген ачы хахайы, адамланы чач тюклерин тургузгъаны бла бирча, ол кыара ызыккыны тебен жаны кёчюп тебреди. Алгыта бири, сора экинчиси да, кыарны ызындан учхалай келип, шо ала да кыара ызыккыгыта жетгенлери бла тенг, тегерек лагъым атылган тауушдан толду. Ол ачы таууш, чыранны бек башындан окыуна юзюлюп, тауланы денгюрдете, хауаны акъ букыгыта тунчукдура, энишге кыуюлду. Туристле андан башха зат кёралмадыла. Бетлерин кюл аязларына букдура, артха бурулуп, жерге ийилдиле.

III

Кёкню кыар букыусу бираз чёкгенлей, жунчугъан адамла, юслерин башларын кыагыта, тегерекке кыарашдыла. Кёзге бек алгыта уруннганы кюлну бирси жанында болум эди. Кыышда, жайда да сыртлыккылары жашыл жабыугыта бёлеп тургъан кыалын нарат агъачдан жаланда анда-санда жерге бауурланып кыалган зыгытчыккыладан башха зат эсленмейди. Кыарт наратла тамырлары бла кыобарылып, бир бири юслерине кыаланып, не болсакы да, бирге болайык дегенча, бутаккыларын да бир бири кыоюнларына жашырып, кыаты кыучаккылашхандыла.

Тегерекни башын тюбюне айландыргъан – юзюлген кыарны жели эди. Сыртлыккыны юсю бла уа бийикге созулган кёксюл буз ачылгъанды. Ол, эски кыабындан чыккыган жилянча, ариу талгырылана, тегерекке ёхтем кыарайды. Белине кюмюш бел бауча кыысылган акысылдым тартыу, ууакы жулдузчуккылары кылттырай, кёз кыаматады. Бу – чыранны юсюнде терен бугъейни башын жабып тургъан кыар белликди. Сюелгенлени ичинде да кыымылдагъан киши кёрюнмейди. Кыарны жели аугъан тереклени орунларына орнатып, сын кыатдырып кыойгъаннга ушайды.

Болсада, адамла бир кесек эс жыя башлагъан кезиуде орталарындан биреу, жел кыымылдатханча, эки жанына чайкыала, алгыта чыккыды. Башын кётюрюп, жыйыннга кыарады, жангыдан ызына ийди. Не айтырын унут-

ханча, бир кесек суюлди да, сёлешип башлады. Сёлери аз кьалтырап чыгьадыла, кьашлары да бир бири юслерине мине, бирге кьысылгьандыла. Ол адамны сууукьлугьун бусагьатда бу огьурсуз чыраннга ушатыргьа боллукь эди. Мангьалайында узун табы, кьаны кьачып, кьардан толгьан бугьейге кьарагьанчады. Башын энишге тутхан халында:

– Экеулен, лагерьге терк жетип, хапар билдиригиз, кьалгьан жашла уа жыжымла бла ледорубла алып келигиз, – деп буйрукьлу халда сёлешди да, чыран таба тебиреди. Кеси аллына: «Аланы кьардан бугьей алгьаракь жутханнга ушагьан эди», – деп сёлеше баргьанын башхала да эшитдиле. Бугьейни эринине келип тохтады. Ары кьалайтын тюшеригин оюмлап бираз турду да, жашла келтирген жыжымладан бирин алып, бели бла инбашлары кьатыш чулгьап байлады. Экинчисин да алып, кьыйырын кеси байланган жыжымгьа бегитди. Аякь басар жерлеринде бузну ууата, алгьа атлап тебиреди. Кьалгьанла жиплени бирси кьыйырларына жабышдыла. Жаш, тохтап, артха бурулду да:

– Унутуп барама, кимде бар эсе да, манга иги жарытхан фанарик узатыгьыз. Сора дагьада – кесим кьысылгьан жыжымны кьакьсам, аны тохтатыгьыз, экинчисин кьакьсам а – аны ёрге тартыгьыз, – деп кьычырды.

Айтханын этдиле. Хуржун чыракьны ашыгьышлы алды да, аякь орун тапкырчыкьла эте, кёп мычымай бугьейни ортарагьына жетди. Аякь тюбюнде буштукь болуп тургьан кьарны аягьы бла кьакьгьанлай, кьар энишге кьуюлду, кеси да, аны кьатыш, буз жарылгьаннга ташайды.

Бугьейни тёбенден-тёбени кьарангыдан-кьарангы бола барады. Жаш, энишге бираз салыннгандан сора, хуржун чырагьы бла тёгерегин жарытды. Жарылгьанны бир жаны – кьая, экинчиси уа буз кьабыргьа болгьанын кёрдю. Башха зат эсленмейди. «Э-эй, саумусуз?» – деп сёлешди. Таууш эшитилмеди. Алайдан бираз эннгенлей, башындагьыла аны жибермей тохтадыла. Ол: «Энтта жиберигиз!» – деп кьычырды. Не жууап кьайтмай, не энишге жиберилмей, бир халында тагьылып кьалды. Не болгьанын ангыламай бираз турду да, жыжымны кьагьып, ёрге чыгьарыгьыз деген белги берди. Аны жангыдан ёрге чыгьардыла. Бугьейни башына чыгьар-чыкьмаз, ол:

– Не болгьанды, нек тохтагьансыз? – деп, ачылуу сорду. Алайдагьыла бир ауздан:

– Жыжымны жетгени ол эди, – деп жууапладыла.

– Шайтан алдагьанла, барып рюкзаклагьа кьаргьыз, энтта жипле болугьа керекдиле, келтирип бу жиплеге кьошугьуз. Заман озуп барады. Кьар тюбюне алып кетмеген эсе, мен аланы табарыкьма. Жашланы уа бири, ма былайгьа, бу мен тургьан жерге келип, иги аякь орун ишлеп, жыжымдан тутуп, тап жараштырылып тохтасын. Мени хар айтханымы ангыларгьа кьорешип, сизге билдирип турсун! – деп, чыкьгьан ызы бла энишге салынып кетди.

Бир заманда да башхала бла хазна ушакь нёгер болмай, энчирек айланыучу бу шош жашны, бусагьатда быллай бир таукеллиги, хар сезюн, аскер буйрукьнуча, кесгин-кесгин айтханы алайдагьылааны сейирсиндирди. Бир бирлерине: «Бу кимди? Кьайданды? Аты кьалайды?..» – деп соруша эдиле. Алай аны юсюнден тынгылы хапар билген адам табылмады.

Жашладан бири, жыжымдан тутуп, аз-аз атлай, жарылганны кыйырына келди. Буз ууатычу бла кыагып, аяк учмазча тапкачык ишлеп, тынгылы жарашдырылып сюелди. Жыжым иги кесек жиберилгенден сора, аны энишге тартып баргъан ауурлукъ, бир затха илиннгенча, бармай тохтады.

Нек тохтагъаны белгисизди. Сюелген, ийилип не бек кьараса да, бугъейни теренинде жылтырагъан чыракъ жарыкчыкыдан башха зат кьормейди. Ол да узакъ созулмады. Кьекден жулдуз тюшгенча, жарылганны тьбен жанын жарытып, жокъ болуп кьалды. Экинчи жанмады. Жаланда, анда-санда, жана да, ёчюле тургъан сирнек жарыкчык эсленеди. Иги кесек заман озду. Тышындагылланы бетлеринде тьзюмсюзлюк, кьзлеринде мудахлыкъ билинеди. Сагъатларындан болушлукъ излегенча, бууунларына женгил-женгил кьарайдыла. Алай ала уа артыкъ бек ашыкмайдыла.

Бу заманда буз тешикедеги хал бла сюелгенлени жарысулары келишимли эди. Бугъейни ичине тюшюп баргъан жаш буз кьабыргъала кысылып тохтагъанды. «Буз кьапхандан» кьутулургъа кьореше, кьолундан чырагынын да ычындыргъанды. Тьгерекни кьарангылыкъ бийлегенди. Солууун тохтата, не бек сагъайып тынгылгаса да, таууш эшитилмейди. Хуржунундан сирнегин чыгъарып жандырыргъа кьорешеди. Алай андан да хайыр чыкмайды – сирнекни кьабыннганы бла ёчюлгени тенг болады.

Кьалай алай болса да, бираздан болум башха жанына тюрленди. Жаш беш-алты сирнек башны бирге кысып жандырыргъа хазырланнган кезиуде бир ынычхагъан таууш кьулагъына аз-маз чалынып жутулду. Жаш сагъайды. Бираздан таууш алгынгыдан да созулуракъ чыккъды. Жаш, алгъа сындырылып, эркинирек жерге ыхтырылып, энишге учалады. Бу жол аны буз жарылганны тарлыгъы угъай, аякларыны бир жумушакъ затха тийгени тохтатды. Бугъейге кетгенлени кьайсысыны эсе да сыртына кьонушлагъанын ангылады. Арлакъ атлады. Тюбюндеги бузгъа андан да бек буштукъ болду. Аз энишгерек салынып, аякларынын керип, кьатындагыны тенглисинде тохтады. Аллындагыны не тауушу, не солууу чыкмайды. Башындагыла жыжымны алыкъа эркин тутханлары себепли, ол, энишгеден-энишге тепчий барады. Кьоллары, аяклары бла да буз кьабыргъалагъа тиреле, битеу кючю бла: «Былай тутугъуз, энди жибермегиз!» – деп кычырды. Башындагыла эшитген болур эдиле, жыжым кьаты тартылды. Жаш энди эркин кымылдай башлады. Кьоллары тартылып тургъан жыжымгъа тийдиле. Ызы бла: «Ма башы, бети...»

Кьарангыдан зат кьормейди.

«Тохта, бетинде бу кьаты ызыккъла уа не затладыла?! Баям, башындан акъгъан кьан суууп кьатхан болур... Бу саумуду? Кьайсыды?» – деген соруула жашны кьолларын женгил кымылдатдыла. Ол, кьармай келип, кьатындагыны сол бууунундан тутду. Тынгылады. Кеси жюрегини мардадан кючлю ургъан тауушу болмаса, былайда башха жашау ышаны эсленеди. Алайды да, энди муну ючюн артыкъ бек ашыгыргъа да...

Болсада, «ажал жетмей, ёлюм болмаз», – дегенлей, жаш экинчи адамны излер кьайгыгъа кирирге, ол кьолу бла кысып тургъан жансыз билекни кьан тамыры билинир-билимез ургъанын сезди. Сагъайып бир аз мычыды. Билекни шош жиберип, энишге салынып тургъан жыжымгъа жабышды. Битеу кючюн салып ёрге тартды. Аны бирси кыйырында

тагылып турган адам, не эсе да бир кюч бузгъа кьатдырып кьойганча, арталлыда кымылдамайды.

Жыжым, мындан кеп чырмау болмазча, хуржунундан жюлгючюн чыгарып, белге кысылган жеринден арсарсыз кесди да, энишге тюшюп кетмезча кыйырын кесини аягына байлады. Энди, аллында ажал аузуна тюшюп турганны ары-бери кымылдата, буз кьуршоудан чыгарып башлады. Белек замандан ол сойланган, кьарыусуз жанны кеси кьучагына жыйышдырды. Жыжым кекюрегин, белин, бут шаугютлерин бичакъ бла кесгенча ачитды. Бу халында, кесича бир ауурлукьну да кьоюнуна кысып бираз турду да, бир кьолу бла узалып, хуржунундан сирнеклерин чыгарды. Кьучакълап турганы ким болганын билир ючюн, муну бет аллында юч-тёрт кере жандырды.

Сирнеклери кьайтып хуржунга салынмадыла. Иесини кьол аязында кьаты кысылып ууатылдыла да, энишге кьуюлдула.

Кьарангылыкьгъа энди шошлукъ да кьошулду. Не кымылдаган, не селешген жокъ. Дуня сангырау. Заман а озады – ким ажал аузунда термиле, ким анга кел кендире. Бу узакьгъа созулургъа ушаган огьурсуз шошлукьну жангыдан кьарыусуз ынычхаган ауаз бузду. Тууган кьарындашыча кьучакълап турган адамын, бир кьоркьунчлу, жаныуардан элгенгенча эленип, башын артха суху кетерди да, мангылайын буз кьабыргъагъа басып тохтады. Муну бу белгисиз «оюнларында», ол бусагъатда кеп тюрло сагышланы башына сыйындыралмай, бир затха да таукелленалмай турганын билирге боллукъ эди. Алай эте келип, мангылайын буздан айырды да, аны бош кьолуну жумдуругьу бла кьагъа, кеси аллына селешип башлады.

«Сен кимни жашауун сакьларгъа кьазауат этип кьорешесе? Ол санга этген аманлыкъ бир башха адамны эсине да келмез эди! Сен а не этесе? Не? Не-е-е? Кимни ажал аузундан чыгарыргъа кьорешесе? Кимни? Кимни?..»

Аны арт сёлзери кычырыкьгъа айландыла. Жарылганны ичи ачыулу ауаздан толду. Таууш тохтады. Жангыдан акьыртын эшитиле башлады. «Битеу кёргюзтген кыйынлыкълары ючюн, окьуусуз кьалдыргъаны ючюн, дуняда кишиге тенг этмеген жууукъ адамындан айыргъаны ючюнмю, эркетип, кьоюнунга кысып тураса? Кеси уа ким болганынгы билалмады кёре эдим. Да кьайдан билсин, сени дуняны башындан эртте кьуруганнга санаган болур эди. Угъай! Угъай! Кьумукъ сауду, сау! Эсингдемиди Алма-Атада сени хатангдан тутулган кьарачайлы жаш? Ма ол – менме! Мен!!! Кьумукьма, Кьумукь!..» Бир кьолу бла белине кысылган жыжымдан тутуп, экинчи кьолу бла аны тюп жаягьындан кысып, башын ары бла бери чайкьай эди.

Ажал бла ачыулу кычырыкьны ортасында термиле турган а Алийди. Бу заманда Алий, кьаты жукьлап тюш кёре турганча, эсин жыялмай кьореше эди. Ким эсе да башын эки жанына суху-суху силкинديرеди. Неле эсе да айтып кычырады.

Алийге бир кесек эс кире башлады. Гюрюлдеген таууш ичинде «Кьумукьма мен! Кьумукь!..» – деген сёлзени да шарт айыртлады. Кёлзлерин

ачаргъа кюрешеди. Къайда болгъанын башына жыйышдыралмады. Къургъакъсыгъан эринлери, бир затла айтыргъа термиле, адыргы къалтырайдыла. Ауазын чыгъаралмайды. Жилиямукъдан толгъан кёзлери, къарыусуз ачылып, жангыдан къысылдыла. Кёчгюнчюлюкде къузгъун ажал, къабын гыржыннга термилте, бир ыйыкъны ичинде анасын бла жангыз эгешчигин тумалап кетгенде табылмагъан жилиямукъла къайдан табылып толтурдула кёзлерин да? Тышына чыгъаралмай, ол тамагъына тирелип къалгъан, ол: «Сауду! Олду!!» – деген сёзлеми болур эдиле, кёз жашха, жилиямукъгъа бурулуп, кёзлерин толтургъан! Жангыз анасындан бла жангыз эгешчигинден айырылып къалгъанда уа, къарыусуз сабий жумдурукъчуклары къысыла, умутсуз, кёз жашсыз къарай эди жашаугъа. Ма андан бери не бушуу, не къууанч аны кёзлеринден тамычы чыгъарталмай эди. Къуу аулаклай болуп. Бюгюн а жилиямукъдан толдула...

Кесини ким болгъанын Алийге къычырыгъы бла таныта тургъанын башын къыйынлыкъ, сагъыш да бирден басып, туурадан къарап тургъаннга ушай эди: «Бу жаш къолума быллай тапсыз жерде тюшер деп кимни эсинде бар эди! Болсада, къадар кишилигимини сынаргъа деп берген эсе уа муну манга? Да, бусагъат кёргюзтейим ким болгъанымы!.. Сени жашауунг мени къолумдады. Башынгы бузгъа бир къакъгъаным бла неда бусагъатда сени, ёрге чыгъармай, былайда бираз мычыгъаным бла битди ишинг. Алай окъунамы этейим, сени къанынга бояла турмай?..» Алийни тёммегин артха тюртюп, жангыдан буз къабыргъала арасына бегитди. Жиберип кёрдо. Ол биягъы «къапханына» къагы къысылгъанды. Энишге учхаламазлыгъына ишексиз болгъандан сора, Къумукъ, хуржунларын къармап, тютюнюн чыгъарып къабындырды. Дуниядан уллу ырахатлыкъ тапханча, аны тютюнюн ичине терен тартып, ёпкелерин толтура да Алийни бетине юфгюре мычыды. Алайсыз да эси аууп тургъан адамны хыликкъа этип, дерт жетдирирге кюреше. Бу «оюнлары» асыры узакъгъа созулгъанча кёрюндюле. Тютюнюн жартылай атды. Алийни бетин, башын ышый келип, сермеп чачындан тутду, ары-бери силкиндирди. Муну башын бузгъа уруп, ишни аны бла бошاپ къояр акъылгъа кирген кезиуде къулагъына къайдан эсе да: «Мурдар...» – деген ауаз эшитилгенча болуп, сагъайды. Къарт анасыны ауазына ушатды. «Мурдар болма!» – деген таууш жангыдан эшитилди. Кеси кесине тынгылап бираз турду да, Алийни жангыдан къучакълап, кесине тартды. Бир къолун эркин этип, жыжымны кючюнден келгенича терк-терк къакъды. Башын ёрге кётюрюп: «Тартыгъыз, тартыгъыз! Женгил!..» – деп къычырды. Алай аягъына бир зат чулгъанып тыяды. Насыпха, ол кёп чырмалмады. Сыпдырылып чыкъды да, энишге учхалады.

ДАЛХАТ

Кюн батаргъа жууукълашханды. Аны таркъая баргъан жизги таяклары тау башларында уюп тургъан акъ булутланы сарыгъа боягъандыла. Тау ауанала да, къол ичлерин толусунлай сыйырып, ингир шошлукъда агъач ичи бла эки къауум болуп, экеуленни кётюрюп келгенлеге болушур-

гъа жайылгъан кибикдиле. Эрттен бла къууанчлы жырлай тургъан агъач къушчукъла да, адамланы жарсыуларына къошулгъанча, шошайгъандыла.

Бир бёлек адам быланы алларына ашыгъышлы чыкъды. Аланы ичинде юсюнде жашил жекети болгъан тиширыу бегирек ашыкъгъанча, башхаладан женгил атлайыракъ кёрюнеди. Келгенле, алларына чыкъгъанла да бирге къошулдула. Салда кётюрюп келген адамларын жерге акъыртын тюшюрдюле. Былайда бир къауум заманны мычыдыла.

Жолгъа тебиредиле. Жашил жекетли тиширыу, алда кётюрюп баргъан адамны бетинден къарамын айырмай, жанында барады.

Жолоучула турбазагъа жууукълашханда, аланы алларына энтта бир къауум адам чыкъды. Ачыгъанланы кеси къолларына алдыла. Жюрюшлерин женгиллетдиле. Къатында келген къызгъа Алий неле эсе да айтыргъа кюрешеди. Тынгылы ангылаталмайды. Ауазы бирде тунукъ эшитиле, бирде уа эринлери, тауушсуз, кеси алларына къымылдагъанчадыла. Басхычын жангы адамла кётюргенлеринде уа, чыкъгъан инбашыны ачыкъ жарасы сау болуп къалгъанча, бираз эсине келди. Тёгерегине жютю къараргъа кюрешди. Кимни эсе да кёрюрге адыргъыды. Кесин кётюрюп келгенлени юслеринде къарамын кезиу-кезиу тохтатады. Сора къарыуун жыяргъа кюреше, къатында келген жашдан Розаны чакъырсанг эди деп тиледи.

Аз артхаракъ ишни къалай болгъан хапарын сурай келген къыз, женгил атлап, жашны къатына жетди.

– Роза, Далхат къайдады? – деп сорду.

Къыз бу алай нек соргъанын ангыламады.

– Алий, аны уа билмейме, – деп жууаплады.

Алий башха зат сормады. Ачыгъанын-несин да унутуп, кёлоне келгенин айтып тебиреди.

– Мени акъылыма кёре, ол бизге жолугъургъа хазна суймейди. Бу тюбешиу – къадарны буйругъу бла эсде болмагъан тюбешиудо...

Бу муну сандырагъанымыды, огъесе эси бла айтханымыды – шартын билалмай, Роза абызырап келеди.

Къызны бу халын ангылап, Алий сёзюн бёлдю. Бираз баргъанлай, хар затны башындан айтып тебиреди. Къулагъы эшитгеннге жюреги ийнаныргъа унамай, Алий айтхан адамгъа кесим бир тынгылы къарайым деп, Роза къарамы бла жыйынны тинтип чыкъды. Излеген адамын эслемегенинде, жашланы бирине:

– Алийни бугъейден чыгъаргъан къайсы жаш эди? – деп сорду. Ол да, төгерегине къарап, жашны кёрмегенинде, уллу сёлешип, башхаладан сорду. Кёрген чыкъмады. Жыйындан биреулен, къызны къатына жууукълашды да:

– Сиз быланы бугъейден чыгъарыргъа тюшгенними излейсиз? – деди.

– Хоу.

– Ол а, сиз бизни аллыбызгъа чыкъгъанда, башын энишге тутхан халында, кишиге да къарамай, агъач ичине сингнген эди. Андан сора ол бизге жолукъмагъанды. Аперим! Аперим! Къалай жигит адамды! – деп,

башын чайкъады.

Алийни жарасы сандыратмай, эси бла сёлешгенин ангылады Роза.

Была турбазагъа жууукълашханда, ол жигит жашны хапарын айтхан, Розагъа бурулуп:

– Майна, майна, ол сиз излеген жаш! – деп, къолун созуп, бармагъы бла кёргюзтдю. – Тохта, аркъасында рюкзагы уа неди? Ол къайры атланнганды?! – деп, кеси кесине сора, дагъыда Роза ангыламагъан бир затла мурулдады.

Кертиси бла да, аркъасында рюкзагы бла биреулен, тегерек томуроуладан ишленнген агъач юйню арбазына жыйылып, эки да басчыч бла адамланы кетюрюп келгенлеге къарап тургъан халкъны ортасын жырып чыкъды да, машинала жюрюучю уллу жол таба кетди.

Роза, кетип баргъаннга къарап, ызындан сёлеширге бла къалыргъа билмей бираз мычыды да, женгил окъуна ызындан тебиреди.

Жаш рюкзагын аркъасындан алып жол къыйырына салыр кезиуге, къыз да алайгъа жууукълашды. Тохтады.

Тышына чыгъып кетерге кюрешгенча, мардасыз, кюч къагъа тургъан жюрегине сабырлыкъ алдырыр умут этгенча, эки къолчугъун да кёкюрегине басып:

– Далхат! – деп сёлешди.

Аны ауазы, жер тюбюнден чыкъгъанча, тунукъ къалтырап эштилди. Жаш артха суху бурулду. Къатында сюелген къызны кёрдю.

– Роза!

Жаш солуун ичине жыйды. Къыз а, аллында тургъанны хауа бла тартып, жутуп къоярыгъы келгенча, хауаны аяусуз жутады.

Жаш орунундан къыз таба сабыр атлап тебиресе да, аны къатына жууукълашханлай, жилтинча чартлап, къызны кеси къучагъына жыйды. Тылпыулары бирге къошулдула...

КЪУМУКЪ

Танг жарыды. Къумукъ, тешекден кетюрюлюр муратда, жууургъанын бир жанына ышырды. Алай, жылы жерин къоюп кетериги келмей, бир жанына бурулуп, жангыдан уюду.

Бираздан секирип турду да, ундурукъ аллына тюшюп тургъан китабына узала, жангыдан ундуругъуна чёкдю, сора кеси кесине: «Эх, Къумукъ, Къумукъ, къарачайлы кезиуонгде жукъуну былай татлы болгъанын билмеучан эдинг, энди уа окъуй тургъан китабынгы жерге быргъап, кесинги тешекге жыжымсыз байлата башлагъанса.

Къалай-алай эсе да, сенден ол къарыулу бола тебирегенине боюн салыргъа тюшерге ушайды», – дей, тегерегинде жиялары энишге-энишге созулган къуру ундурукълагъа къарады.

Алада жатыучу жашланы, экзаменле берип бошагъанлай, сабан ишке сюрюп кетгендиле. Къумукъну уа, жангы окъуу жыл башланыргъа, институтда спорт кереклени жангыртыр ючюн, устаз кесине болушлукъгъа

кьойгъанды.

Къумукъ, женгил кийинип, спортзалгъа барып, бираз керилейим деген акъыл бла коридоргъа чыкъды. Терезе аллында, башын да къолларыны юсюне салып, шинтикге олтургъан халында биреулен къаты жукълап тургъанын эследи.

«Муну тѣшеги уа меникинден да жумушакъ кѳреме да!» – деп, кеси аллына ышарды. Жукълагъаннга къарап бираз турду. Уяныр акъылы болмагъанын кѳргенде, жууукъ келип, бетине ийилип къарады. Танымады.

Бу кезиуде, къатында адам тургъанын тюшонде кѳрюп уянганча, жукълап тургъан, кѳзлерин ачып, къымылдамай, аллында сюелгеннге тюбюнден ѳрге къарап тохтады. Къумукъ жумушакъ ышарды.

Жукъудан толу аязалмай тургъан, кесини къайда олтургъанын эсине тюшюралмай кюрешгенча, къарамын Къумукъдан шашдырмай: «Сен а бери къайдан чыкъдынг?» – дегенча, кѳз къакъмай къарайды.

Къумукъ, жашха эс жыяргъа заман бергенча, ышаргъан халында бираз турду да, эрттеден шагъырейне сѳлешгенча, ушакъгъа кирди.

Ол кюн жашла бир бирден айырылмадыла. Кече Къумукъну отоуунда къалдыла. Жашау жолларындан хапар айта, иги кесек олтурдула.

– Сора сен бери поезд бла келгенсе?

– Биз жашагъан жерден темир жол станциягъа дери кюн бла кечени жолоучу болургъа керексе. Станцияда уа къаллайына миналсанг да, тюзюнлей бери келтирликди. Мен а, ашхам къарангысын сакълап, адам кѳзюне урунмазча, жюк ташыучу вагонланы къайсысына миналсам да, аны бла келирге кюрешуичоме.

– Бери уа къаллайла тюзелалгъан эдинг?

– Мындан алгъа да бир кере келип, институт бла, общежит бла да шагъырей болуп, ызыма къайтып кетгенме.

– Коридоргъа уа кече къалай киргенсе, завхоз бла затмы келишген эдинг?

– Угъай, киши бла да келишмегенме. Мен бери келгенимде, эшикле ачыкъ эдиле. Бюгече къалыргъа кьойса эдиле деген ниет бла, адам излеп, тѳгерегиме къарадым, киши кѳрмегенимде, башында болурла деген акъыл бла бери ѳрледим. Сени эшигинги къатына жетгенде, эшикни жеписинден отоуда чыракъ жана тургъанын эследим да, ичинден бирле чыгъарла деп, терезе аллында шинтикге олтуруп сакълай кетип, сора – ма, эрттенликде сени тауушунга уяндым. Кертисин айтсам, арып башымы бирси жанына бурсам, шинтикни шыхырдагъанын эшик ачылгъан сунуп, жюрегим сагъайыргъа кюрешсе да, жукъу басхан кѳзлени уа хорлаялмай эдим.

– Да сора сени жатып жукълагъанынгдан олтуруп жукълагъанынг залимди! – деди.

– Да, хоу. Аны да тюнене кече билгенме. Ийнанмай эсенг, сынап кѳр. Юйретейим. Бир къауум кюнню жолоучулукъда айланып, кече-кюн да жукъламай, межямынга жыйышханлай, тѳшекге жатмай, терезе аллынгда шинтикге олтур да, башынгы эки къолунга салып бир кѳр! Жукълагъан деген къалай болгъанын, жукъуну татыуун, къарыуун да ангыламасанг, манга кел.

Хапарны лакъырдагъа айланып башлагъаны жашланы экисин да

кюлдюрдю.

– Алан, мен санга бираз сейир этип турама, – деди Къумукъ.

– Адам адамны не телиге, не акъыллыгъа санаса, анга сейир этерге ёч болады, мени уа къайсы къауумуна къошуп сейирсинесе?

– Билмейме, баям сен эки къауумуна къошсам да жангылмам дейме. Кюлкую жангыдан къабынды.

Алай эте, хар ким кеси сагъышы бла уюду. Тынчлыкъны къонакъны ауур ахтыннганы бузду. Ол аууз тылпыуу бла башын басхан сагъышын къыстаргъа кюрешгенча, дагъыда бир кере терен солуду. Къатындагъыны тынгысызлыгына Къумукъ сёлешмей чыдаялмады.

– Къарнашым, не ахтыныргъа къалгъанса, институтха киралмам депми къоркъаса, огъесе башха жарсыуунг ишми барды?

– Да башха не жарсыуум боллукъду, келген ызым бла биягъы артха къайтып тебиреригим эсиме тюшсе, шайтанлы болургъа жетеме. Экзамен берирге эркин этселе, бир оноу болур эди, алай а... – Къарангылыкъ бла шошлукъ жангыдан бирге къошулдула, – жаш, алгъындан шошуракъ солуп, – алай а мен малкъарлыма. Мен ким болгъанымы билселе, институтну къатына да къоярыкъ туююлдуле, аны да англай тургъанымлай, келип айланама. Ийнанамыса, бу окъуу мени кюндюз эсимден чыкъмагъан кибик, кече да тюшюмден кетмейди. Бирде кесими студент болуп кёреме, бирде уа, экзаменледе устаз бла даулашып, тангнга кючден чыгъама. Бу институт мени акъылыма, жангы жетген сабий къызчыкъны суймеклик хорлагъанча, толу ие болгъанды. Алан, айтчы, сен кюуанамыса, мени орунумда, кёчгюнчю халкъны окъургъа термилген бир жашыны орунунда болмай, суйген жерингде билим алыргъа эркинлигинг болгъанына? Къумукълу болгъанынгу уллу насыпха санаймыса?

Бу арт сёзле къоншу ундурукъда жатханны жюрегине къама ургъанча болдула. Ол, жарасына туз тийип ачытханча, эринлерин къаба, ауузундан сёз чыгъармай, юсюндеги жукъа жууургъан бла башын жабып, бирси жанына бурулду.

– Алай, билемисе, мен кесими малкъарлы болгъаныма ыйлыкъмайма. Тамбла этеригим да алайды, комиссияда ким болгъанымы сорсала, кертисин айтырыкъма. Аттестатдан башха документим нек болмагъанын. Экзаменле берирге эркин этерлерин тилерикме. Ангыларла деп умут этеме, бизге, кёчгюнчюлеге, этилген артыкълыкъ уллу жангылылыч иш болгъанын.

Сёлеше тургъанны сёзюн, къатында ундурукъну жияларыны кюч чыкырмагъаны бёлдю. Жия таууш тохтар-тохтамаз, Къумукъну:

– Тамамды. Болду энди. Ушагъыбызны жартысын эрттенликге къояйыкъ, жукъум келеди, – деген тюрт сёзлери эшитилди.

Аны бу сёзлери, тамагъында тыгъылгъан токалы тюртюп чыкъгъанча, зордан чыгъа эдиле. Тёшег а, айтыула бла болумну келишмегенине тынгысызлыгъы бла шагъатлыкъ эте, кечени ауурлугъу озгъунчу билдиргенлей турду.

Экинчи кюн жашла экиси да институтха келдиле. Экзаменлеге кирирге суйген жаш тёлюню къагъытларын жыйышдырыучу комиссияны отоуу алыкъа ачылмай тургъанын кёрюп, къабыргъалада тагъылып тур-

гъан билдириулены окъургъа киришдиле. Къонакъны кёзю залны къыйырында тагъылгъан Ленинни деменгили суратында тохтады. Къатына келди. Суратны тубюнде къызыл быстыргъа жылтырауукъ акъ бояу бла: «Окъургъа, окъургъа эм окъургъа!» – деген сёзле жазылып эдиле. Жаш, бу сёзлени биринчи кере эшитгенча, жеринден къымылдамай, кёп кере къайтарып окъуй эди.

Окъургъа! Окъургъа! Къалай да этип, окъургъа керекди. Бу сёзле таукеллик бере, иги муратланы жууукъгъа келтиредиле. Алгъа! Алгъа! Жаланда алгъа!

Комиссияны секретары бла хапар узакъгъа созулду. Къыз, окъургъа келген жашны онунчу классны бошагъан шагъатлыкъ къагъытындан башха документи болмагъанын эшитгенде, аны кёзлерине жютю къарап турду да, хар нени да толу ангылагъанын билдире, стол юсюнде шагъатлыкъ къагъытны кесини аллына жууукъ салып, сагъышха къалды. Бираздан орунундан кётюрюлдю. Аны башында кёп тюрлю оюмла къатышханы кёрюнеди. Арлакъда, мюйюшде тургъан шкафны къатына келди, алайда да бир аз арсарлы сюелип, «Заявление» деген къагъытчыкъны чыгъарып, келтирип, жашны аллына салды.

– Олтур, жаз. Къызны сёзлери артдан-артха таукелден-таукел эшитиледе.

Жашны жашау жолуну къыйынлыгъын, ол къыйынлыкъгъа да хорлатмай, окъургъа быллай бир жан атханын кёргенде, аны муратына жетдирир ючюн къолундан келген болушлукъну этерге кёлленди. Болсада къызны бусагъатда эте тургъан иши аны кесине къоркъунчлу иш эди. Ол кезиуде малкъарлыла, къарачайлыла, чеченлиле, ингушлула – къысхасы, жангыз адамгъа табыныгуну къыйынлыгъы башха миллетледен эсе бегирек чекген, Ата журтларындан къысталгъан миллетден болуп жангыз бир адамны да бийик билим алгъан угъай да, жашагъан эллеринден тышына атлар эркинликлери жокъ эди. Аны да биле тургъанлай, школну бошагъанына шагъатлыкъ къагъытындан башха документи да болмагъанын да кёрюп, дагъыда кёчгюнчю жашха заявление жаздырып, экзаменлеге кирирча эркинлик бере тургъан къыз иги ангылай эди – ишин тас этерге, жууапха тартылыргъа боллугъун да. Болсада...

Бир-бирде адамлыкъ не уллу азапдан, тап, ёлум къоркъуундан да бийикде турады. «Угъай, окъургъа быллай бир итинген жашны муратын кесип къоймам, не халкъыбызны, не Ата журтубузну аллында муну аз да терслиги жокъду, ол окъургъа керекди. Окъургъа эркинди!» – деген сагъышла къазахлы къызны жюрегин бийлеген эдиле. Бусагъатда, аны аллына сюелип, этген жумушуна чырмау болургъа бир кишини къолундан келмез. Бу атламыны тюзлюгюн, не уллу къуллугъу болгъан адамгъа да, сёзсюз, ачыкълар. Жашны ишини юсюнде башха оноу, башха оюм болургъа амал жокъду.

Къыз, бир къауум заманны ишлегенден сора, ректоруну отоуу таба тебиреди. «Ректор не айтыр, баям урушур, сора жашны жашагъан жерине сёлешип, комендантха хапар берир», – деген сагъышдан башха зат келмей эди башына. «Артда къалай боллукъ эсе да, бусагъатда кишиге жукъ билдирмей, экзаменлеге кириргеми къояйым, андан ары иш кеси кесин таны-

тыр, жореги тартыннганыча, окъургъа иги хазырлыгъы жокъ эсе, сора кесине ёпкелер. Алай экзаменлени мен умут этгенча иги ётдюралмаса уа? Ол заманда ишни башын жабалмам, андан эсе бюгюн хар болумну ректоргъа билдирейим – ангылар». Бир къауум атлам жол къоратылгъандан сора таукеллик арсарлыкъны орунун толу сыйырды.

Къыз ызына къайтып келе туруп, аны кёзлеринде къууанч жилтинчикле жана эдиле. Ол: «Да мен нек къууанама аны ючюн?» – деп сора эди кесине. Ызы бла уа: «Некми? Быллай иги адамла бла ишлегеним ючюн! Къалай айтды кеслерине уа: «Малкъарлыла жигер, ишчи халкъдыла», – деп. Эх, ректор агъай, сен кимден да жигер болурса ансы, нени да къайдан билесе? Баям, сен дуняны жашауун, бир-бирле кибик, къычырым бла ёнчелеп, балта бла кесе болмазса», – деп жууаплай эди кеси кесине.

«Экзаменле башланыргъа эки кюн къалгъанды. Бюгюн да ингирге дери бираз хазырланайым да, тамбла уа баш солутурма», – деген акъыл бла, Алий танг жарыгъанлы окъургъа кюреше эди.

Отоуну эшиги къагъылды.

Алий:

– Киригиз, киригиз, – деп сёлешди.

Роза отоугъа киргенде, Къумукъдан башха биреулен да терезе аллын да китап окъуй турагъанын кёрдю.

Ол:

– Келигиз, жууукъ болугъуз, – деп, жеринден кётюрюлдю да, не айттыргъа билмей, бираз армаулу болуп тургъан къызгъа жумушакъ къарады.

– Сиз Далхатны излей болурсуз? – деп сорду.

– Хау, манга Далхат керекди.

– Алай эсе, бир кесекчик сакълагъыз, бусагъат келликди. Тёшекден тургъанлай, спортзалгъа чабып кетгенди. Олтуругъуз.

Къумукъну тюз аты Далхат эди.

Роза Далхат бла жашагъан жашланы барын да бек уста таный эди, алай муну уа не Далхат бла айланып, не башха жашлагъа къошулуп бир да кёрмегенди. Ичинден: «Баям, экзаменле берирге келген болур», – деген оюмгъа келип, стол юсюнде къаланып тургъан китапла бла дефтерлеге кёз жетдире, Алий кёргюзтген шинтикге олтурду.

– Мен а: жангылып, башхала жашагъан отоугъамы кирдим деп...

– Угъай, сиз жангылмагъансыз, мен бусагъатда Далхатда къонакълыкъда жашайма.

Кёп турмай Далхат да жетди.

Далхат, эшикни ачып, босагъадан атлагъанлай, олтуруп тургъан Розаны кёрюп, къайдан чыгып къалгъанын билмей, алгъа бираз жунчуоракъ окъуна болду. Ким биледи, юйде бусагъатда башха адам болмаса, была бир бирлерин къаллайла ийнакъларыкъ болур эдиле.

Роза башха студентле бла сабан ишледе айланнганы, айдан атлагъанды. Андан бери уа бирге жолугъур онглары болмагъанды. Быйыл мединститутну студентлерин узакъ жерледе ишлерге жибергендиле. Роза да бу институтну ючюнчю курсуна ётгенди.

Алгъыннгы сыйдам акъ бетин, жайны къызыу кюнлери кеслери суйгенча тюрлендиргендиле. Хар заманда кюле туруучу къара кёзлери

да сагъышлыракъ болгъанча, Далхатха алай кёрюнедиле.

Кёз къарамлары бла бир бирин ийнакълай, шош атламла бла бирге жууукълаша баргъан жаш адамланы кеслерин къююп, Алий тышына чыкъды. Бери келген кечесинде жастыкъ орунуна башын салып жукълагъан терезесине кёкюрегин басып, терек бахчалагъа къарай, Розаны юсюнден сагъышха кетди.

«Атасы – таулу, анасы – оруслу... Къалай сойдюмлю сыфаты барды». Бир кюн Далхат гитче суратчыкъны къолуна алып, къарап тургъанын Алий эсегенде, ол ким болгъаныны юсюнден анга хапарлагъан эди.

Розаны атасы урушну ахыр жылында фашистле бла къазауатда жан бергенди. Малкъарлыланы Ата журтларындан кёчюрген заманда уа, анасы, жангы жете келген къызчыгъын да алып, эрини жууукълары бла атланып, жолгъа тебирегенди. Кёчюп келип, Алма-Ата шахаргъа тохташхандан сора, школда устаз болуп ишлеп башлайды. Къызын да окъутады. Онунчу классны бошагъанлай, Роза медицина институтха окъургъа киреди. Ол жыл мында Далхат да окъуп башлайды. Алай бла, экиси да бир курсда окъуй, бир бирге жүреклерин ачхандыла.

Алий иги кесек замандан сора отоугъа къайтып киргенде, Далхат аны Роза бла шагъырей этди. Бираз хапар айтылгъандан сора, столовагъа барып ауузданыргъа, кюн жылынганлай а, паркга чыгъаргъа оноулашдыла...

Роза, шахарда жумушларын тамамлап, бир кюнден ызына ишге къайтды.

Ортада жарым ай озду. Алийни китаплагъа къапланып жукъусуз оздургъан кечелери зыраф болмадыла. Экзаменлени тынгылы берип бошадды. Къууанчы айтып-айтмазча уллуду, къыйырсызды. Бютюнда Далхатны:

– Аперим, Алий! Энди сен медицина факультетни студентисе. Аллах айтса, мындан ары экибиз да бирге жашап, окъугъан да бирге этерикбиз, – деген сёзлери уа анга къанатла ёсдюрюп, кёкге учургъанча этдиле.

АСКЕР КИЙИМЛИ АДАМ

Август айны ал кюнлери. Ачылып тургъан терезеден юфгюрген салкъын желчик, стол юсюнде китапны къагъытларын, ичинде бир излегени болгъанча, бирем-бирем кётюрюп, бирси жанына аудурады. Шинтикге олтуруп, тышына къарап тургъан Алийни зыбыр чачын да тарайды. Ол да аны махтарыгъы келгенча эркелетеди. Не кюрешсе да, ич сёзюн а айталмайды.

«Алай бла, мен студентме, мен окъурукъма, жашауну кенг жолуна чыгъама...» Эшик къагъылды. Алийни башын толтуруп тургъан сагъышла, жел учургъанча, думп болдула.

– Киригиз.

– Кюн ахшы болсун, жигит.

Кимни, кимни, алай секретарь къызны бусагъатда бери келирин а сакъламай эди. Ол, жууугъуракъ келип, Алийге къолун узатханда, аны

кёлю кьюанчдан толду.

– Алий, кыалайды жашау? Кесинг да экзаменлеге баргъан кюнюн-ден тышында башынгы арбазгъа да чыгъара болмазса дейме. Энди ала да бошалдыла, эшикге чыгып, ариу хауада бир солур акъылынгдамы жокъду?» – деп безирей, жашны кьолун эркин этди.

– Ариу хауа, чууакъ кюн да, кеслерине тансыкъ этмей, аллынга келип турсала, аланы излерге неге керекди?

– Да сора, сени хар кереклинг аллынга келип турса, орунундан кымылдарыкъ туюлюмюсе?

– Керексиз затны къайгысы башынгы аурутады.

Алий бла, бираз безирегенден сора, кыыз, кюлгенин, ышаргъанын да тохтага:

– Мен бери бош келмегенме. Ариу хауа бла чууакъ кюн Алийни аллына келип, жүрегин жылытханлыкъгъа, кыызла бла безирериги келсе уа, аланы кеси излеригин да билеме, – деп, сёзюн былай бошады: - Алгъаракъда ректоруну кабинетине аскер кийимлери болгъан бир адам келген эди да, ала анда бираз сёлешгенден сора, сени чакъырта, мени бери жибергендиле. Биргесине эки милиционер да барды.

Бу сёзлени эшитгенде, Алийни жашауунда биринчи кере келген кьюанч кюнлери, иги умутлары да, къара туманнга киргенча, тас болдула. Ол мудахланды. Къатында тургъан кызыны дагъыда не хапар айтханын ангыламады. Сюелген жеринде сын ташча бегитилгенди. Къанатлары сыннган къушча, санлары муну оноундан чыкъгъандыла. Бираз заман озгъандан сора, кызыны:

– Алий, тебирейик, – деген сёзлери, эси аугъан адамы бетине сууукъ суу бюркюп жайыкъдыргъанча, бир кесек кесине келтирдиле. Ол, шош атлай барып, стол къатына олтурду. Узалып, дефтер бла кылам алды. Дефтерни чапырагъын жыртыды да: «Далхат, мени комендант ректоруну кабинетине чакъыртады. Баям, алып кетерикди. Жолукъмасакъ – кьюанчлы квал. Этген игилигинги унутмам. Алий», – деп жазды да, кыызгъа бурулуп:

– Гюлжан, сен бери келе туруп, эшик къатында киши бармы эди? – деп сорду.

– Хау, вахтёрша олтуруп турады.

– Сора бу кыагъытчыкъны анга кыоя кетейим.

Алий алгъа энди таукел атлайды. Ол кесин излеген ким болгъанын, аскер кийимлини агын эшитгенлей окъуна билгенди. Ректоруну отоуну эшигин кыагъып, ичине кирди. Андагъылагъа салам берди. Милиционерле бла комендант саламын алмадыла. Ректор алды. Комендант, орунундан туруп, милиционерлеге:

– Багъалы тенгле, бизни студент бла бир кесек заманчыкъгъа энчирек кыойсагъыз, иги этерик эдигиз, – деп сёлешди. Ала артыкъ сёзсюз тышына чыкъдыла. Комендант Алийге бурулду. Аны сыфаты сууукъ эди. Болсада, сёзюн шош башлады:

– Жолдаш студент, мынга кыалай айтыргыа боллукъбуз? Муну аты неди?- «Студент» деген сёзню комендант масхаралагъан ауазда созаракъ белгиледи.

Жолда келе туруп, Алий билген эди: бу жолугъушуу соруу этиуден башланырыгъын. Хар соруугъа тийишли жууап берирге да таукелленгенди. Алий, сорууну ангыламагъанча:

– Нени аты? – деп, жангыдан сорду.

– Сени этген ишлеринги?..

– Кыайсы ишлерими?

Комендант аны кёзюне жютю къарады. Биразгъа дери сёлешмей турду да, сен а нек тынгылайса дегенча, ректор таба бурулуп, анга да соруулу кёзле бла къарды. Жангыдан жашха айланды.

– Сора сен мени айтханларымы ангыламайса?

– Тюзюн айтсам – ангыламайма.

– Алай эсе, сен мени, мени угъай, – законну аллында кесинги бир тюрлю терслигинг болур деп оюмламайса?

– Арталлыда угъай.

– Арталлыда?

– Арталлыда.

– Ахшы. Мен ангылатайым. Сен, жашагъан элингден кетип, сахарлада айланыргъа, окъургъа кирирге санга ким эркинлик бергенди?

– Конституция.

– Ол дегенинг? Кыайсы Конституцияны юсюнден айтаса?

– Совет Конституцияны.

Алийни къарамы, столну бирси жанында олтургъан ректорну, урушда кююп келген сол кюлуну орунуна энишге салынып тургъан кюру женгинде тохтады, андан да ётюп, жашауну кыйын жыллары ызлыкъдан толтургъан чырайлы бетине кёзю жетди. Ол мудахды. Сагъышы быланы даулашларында болмагъаны эсленеди. Комендант сорууну жангыдан башлады.

– Да сора ол жангыдан чыкыгъанды. Кыалай айтылады ол санга бери келирге эркинлик берген статьяда?

– Угъай, ол жангы туююлдо. Манга бери келирге эркинлик берген статья эртте чыкыгъанды. Сиз унутхан эсегиз, анда былай айтылады: «Хар совет адамны ишлерге, солургъа эм окъургъа эркинлиги барды», – деп.

Комендант, жаш бла былай сёлеше тургъанына кеси кесине бираз ачыуланса да, аны бусагъатда айтхан сёзлерине ичинден боюн салгъанча кёрюндю. Алай...

– Сен манга законланы бла статьяланы юйретирге алыкъа сабийсе. Сёзню кысыхасы: бери кетерге тебирегенинде, манга нек билдирмегенсе?

– Сиз мени ол заманда жиберлик туююл эдигиз.

– Аны да биле тургъанынглай, кеси аллынга кетип кыалгъанса. Сени ишинг сюдге тюшерикди. Ректорну айтханларына кёре, сен экзаменлени жетишимли ётдюргенсе, алай сени мында окъургъа эркинлигинг болмагъанын билесе...

Комендант женгил ачыуланыгучу, кеси айтханны кыаты тутуучу болса

да, бек аманларындан а туююл эди. Жашха «иш сюдге тюшерикди» дегенликге, алай этер акылы жокь эди.

Алий кесини битеу кыйыны, хауагъа учхан суу тылпыууча, думп бола тургъанын ангылады.

– Жолдаш капитан, – деди ол, комендантха бурулуп. Сиз мени ишиме кьаратыргъа мында да жер табарыкьсыз. Не анда, не мында мени кёзлерим сюдню залында жилимукъларын сюрте олтургъан анамы неда атамы таукел сыфатын кёраллыкь туююлдюле. Аланы бири – ачдан, бири да урушда ёлгенди. Аны себепли манга сюд кьайда бардырыллыгъы башха туююлдю. Сизге да мени сюйреп айланнгандан ол иги да тынч болур.

Ректор орунундан кётюрюлдю. Атлай келип, кьолун Алийни инбашына салды, бир эки кере аз-аз кьакъды да, терезе аллына жанлады. Сыфаты, бир кьууанчлы затны кёре тургъанча, жумушакъды. Бу халда бир кьауум такыйкьаны сюелди... Къашлары ауурлукь этгенча, кирпичлерин бир бирге жууукълашдырды. Кьолун, хар заманда этиучюсюча, костюм туюмелерини ортасы бла, баш бармагъын тышынада кьоя, кьюнуна сукъду. Бети тюрленди, суууду. Орунундан кьымылдамай, кенг терезеледен узакь аулакълагъа кьарайды. Аны сагъышында не болгъаны кьатындагъылагъа белгисизди.

Ким биледи, аны кёзюне бусагъатда уруш майданымы кёрюне болур эди, огъесе, кече кьарангысын жабыу эте, абына-сюрюне, жипи сууланы жыра, душман огъу жыкьгъан тенгин, сары шинли таулу жашны, аркъасына кётюрюп баргъанымы?.. Ол, терезеден кёзюн айырмай:

– Барыгъыз, – деп, шош айтды. – Барыгъыз. Тамбла да бюгюнча кюндю. Энтга кьайтырсыз.

Алий, бу сёзлени магъанасын ангыламай, ректоргъа соруулу кьаралды.

– Алайды, алайды, тамбла кьайтырсыз. Сизни окьургъа итингенигиз ючюн жууапха тартыргъа жарамаз. Ректор, комендантха бурулуп, Алийни юсюнден тилегин айтыр муратха кирген кезиуде, быланы ушакъларын коридорда эшитилген дауурла бла керох атылгъан тауушла юздюле.

Бюгюн Розаны ишден кьайтыр кюнюдю. Не заманда келлиги уа белгисизди. Далхат аны аллына кьараргъа кетгенли, иги кесек заман озгъанды. Былайда кьаллай бир сакъларыгъын билмей, юйде кьалгъан тенгине ишни болушун билдирейим деген умут бла, жууугъуракь жерде почта бёлюмюне кирип общежитге, андан, кьайгъылы хапар эшитгенлей, институтха сёлешди. Секретарь кьыз, ректорну кабинетинден эшитиле тургъан сёзледен ангылагъанын кьысха билдирди.

Далхатха кёп айтыр кереклиси да жокь эди. «Комендант» деген сёзню эшитгенлей, ишни толу ангылады. Телефонну кьююп, чартлап эшикге чыкьды. Институт таба атылды. Ары жууукълашханында, милиция машинаны эсledi. Алийни алыкьа алып кетмегенлерин ангылагъанда, кесин сабыр этип, институтну эшигин шош ачып кирсе да, узун коридорда атламлары уа ашыгъышлыдыла.

Ректоруну кабинетине жууукълашханда, аны эшигини кьатында тепчий тургъан милиционерлени кёрдю. Алай алагъа артыкь эс бурмады. Эшикни кьагъып, ичине кирир муратда босагъагъа жууукълашханлай,

милицио

нерлени бири, аллына сюелип:

– Къайры чартлап бараса, ызынга бурул! – деп къыжырады.

– Мени ректоргъа жумушум барды.

– Ректор сени жумушунга тынгыларгъа бошамайды. Кесинг да кимсе? Сыфатынга кёре, сен да малкъарлы болурса?

– Угъай, мен къарачайлыма.

– Тонгузну аласы-къарасыны – бары да бир. Экилеригиз да бандитле!

– Биз бандитле туюлюбюз, студентлебиз.

– Студент эсенг, жыйы ангылагъан бёрюча, не жоргутуп айланаса мында, къуруп кет былайдан дейме да!

Муну айта тургъан асылсыз сёзлери Далхатны жүрегине бичакъ сукъгъанча ачитдыла.

– Сен а, сюек сакълагъан итча, босагъаны юсюне нек тохтагъанса? Арлакъгъа тур да, кабинетге кирмеге къой.

– Мен ким болгъанымы санга бусагъат танытайым, – деп, милиционер Далхатны билегинден сермеп тутуп, артха бурур муратха киришди. Алай къалай сызылгъанын кеси да элемеде, урчукъ бурулгъанча бурулуп барып, коридорну бирси къабыргъасына желкеси бла тийди. Къабыргъагъа жабышып бираз турду да, ары-бери къаймише келип, борбайлары къырккылгъанча, тобукъланды, ызы бла, къол аязларын жерге тиреп, суу ичерге хазырланган хайыуанча, башын энишге салындырды.

Алгъа, не болгъанын иги ангыламай, арлакъда айланган милиционер нёгери тёрт аякъланып тургъанын кёргенлей, сермеп керохун чыгъарып, кёкге айландырып, юч-тёрт кере атды.

– Къолларынгы, къолларынгы!.. – деп, къычырыкъ эте, шытылары чачыла, мыллыгын Далхатны юсюне атды. Керох табаны бла башы таба керилди.

Алай муну «оюну» да артыкъ узакъгъа созулмады. Сакъал тюбюнден тийген элия жумдурукъ аны да жерге сойландырды. Къолунда кероху, хауада хайнух айланганча бурула кетип, иесинден бияры чартлап тюшдю...

Ашхам къарангысы тегерекни белеген кезиуде къайтхан эди Роза ишинден. Машинадан тюшгюнчю окъуна, кёзлери къарангыда кимни эсе да излей эдиле. Далхат машина келгинчи нек сакъламагъанын билалмай, юйюне кетерге бла Алийни общежитине барыргъа арсарлыкъда, чомоданын жерге салып, юсюне олтурду. Ойлады: мында болса, мени аллыма келмей къаллыкъ туююл эди, баям, бир жары ийген болурла. Бу сагъышда кеси юйюне барыргъа таукелленди.

Эрттенликде, Алий алыкъа кетмей тура эсе, Далхатны къайда болгъанын сорайым деп, Роза ала жашагъан мекамгъа келди. Жашланы бири да кече мында къалмагъанын эшик сакълаучу къатындан билгенинде, арсарсыз институтха атланды.

Тюненесинде мында болгъан ишлени юсюнден толу хапарлы болду. Эшитген затларын башына сыйындыралмай бираз сюелди да, кёзлеринден акъгъан жилимуқлары бетин жууа, шош-шош атлай, келген жолу бла ызына тебиреди.

Августну кызыу кюнлери, эриген кьоргъашинни башынгдан куйгъанча, санларынгы ауур этеди; кымылдасанг, терлегенинг, жауун тамычыла болуп, мангылайындан саркъады. Жолда баргъан жаяу адамла, салкъынлыкъгъа ишленгенча, орамлагъа ауана тюшюре, шахарны толусунлай жашил жабыугъа бѐлеп тургъан кѐгет тереклени ауаналары бла барыргъа кюрешедиле.

Роза да, кьол жаулыкъчугъу бла терлегенлерин сюрте, бирде ууакъ-ууакъ чаба, бирде женгил-женгил атлай, терек ышыкъларына кысылыргъа кюреше, кѐксюлдюм, кысхаженг жыйрыкъчыгъы да санларына жабыша, къайры эсе да ашыгъады. Анда-санда адамлагъа солуу алдырыргъа кюрешген адыргы сериуюн, терек чапыракъланы кымылдатып кьойгъандан башха, жолоучулагъа зат бла болушалмайды. «Далхатым, къайдаса? Къайдаса? Алыкъа сен бир адамгъа бир зат да айтмагъанса да? Угъай, угъай, алыкъа эрттеди, эшитемисе?»

Розаны эринлери жюрегине тюшген кьоркьунчула сагъышланы Далхатны кьулагъына шыбырдай тургъанча кымылдайдыла.

Кишиге жукъ айтмаса да, Далхат кьарачайлы болгъанын жашырып айланганына, бир ауур жюкню кѐтюрюп жюрюгенча, кыйналып тургъанын биледи. Бирде уа: «Сен тохтамай сагъышлы болгъанлай нек тураса?» – деп соргъанында, ол, базыкъ билегин аны инбашына салып, узакъгъа кѐз жибере: «Билемисе, Роза, мен башха адамны терисине кирип мындан кѐп чыдаямзгъа ушайма. Ол, боюнуздан буууп, манга солуу алдырмайды», – дегени жол узуну эсинден кетмеди.

АЛИЙ

Тѐрт кюнню ичинде тохтаусуз жаууп тургъан кьарны бешинчи кюн жетген жел орамладан, юй башларындан суууруп, кѐкге чыгъарады. Тереклени тамырлары бла кьобарыргъа кюрешгенча, тѐгерек айландырып, чулгъап, сызгырып, ары бла бери булгъайды. Кьарны кьургъакъ букъусун элтип терезе кѐзлеге урады, къамишбаш юйлени чардакъларына-чардакъларына бегитеди. Кюн батаргъа жууукълашханда уа, жан-жанын ашай, кѐзо илиннгенни бир бирине къабышдыра башлады.

Ма быллай жаханым кюн, элден-журтдан узакъда, ким эсе да кесин жел азыгъы этгенди. Ол да аяусуз талайды насыпсызны, бир дерти болгъанча, къадалып, къаныгъып... Бирде, кьардан ишленген гинжинича, сын къатдыра, бирде уа, аркъасындан табаны бла ура да абындыра, сюрюшдюре, кеси излеген жолгъа сюрюндюре. Ол да – жыгъылмазгъа кюреше. Биледи: жыгъылса – буз таш этип кетерикди.

Боран да, бирде улугъан тауушу бла ашыра, бирде, келе да, кесин анга ура, ол да аны бла жагъалаша, таула ичи бла баргъан улоу жолну кьарын жел учургъан сокъмагъы бла барыргъа кюреше, алгъа итинеди. Узун кьара пальтосуну этеклери бутларына чулгъана, ѳрге кѐтюрюлген жагъасыны ичине жыйылган кьар, эрип, боюну бла саркъа. Кьолунда кьара агъачдан базыкъ таягъы, боран бла демлеше арыгъан санларын алгъа суйрерге кюрешгенча, кесинден алгъа чыгъа барады. Кюн батханына

тынгысыз бола, атламына женгилик кьошаргъа кюрешеди. Ингир кьарангысы да, жолоучуну апчытыргъа хазырлана, кьяя дорбунладан, таш тюплеринден кьарайды.

Кьарап-кьаргъынчы, тегерек ашхам ауанасына беленеди. Бу кезиуге жолоучу да, кьыланч айланган тау жолдан кьутулуп, ёзен жерге чыкды. Жагъасы бла бетин жаба, куртха олтурду. Бираз солуу алды. Терлеген кийимлери аркъасына жабышып, сууукъсурай башлады. Мындан кеп олтурсам, сууукъгъа хорлатырма деген кьокъууда, юсюнде кьарын кьагъып, жолуна тебиреди. Терт-беш атлам этип, арсарлы тохтады да, артха бурулуп, баргъан жолуна кьайтды. Былайдан узакъ болмай эл болгъанын биледи. Тегерекге сагъышлы кьарайды. Боран бла кьатышхан кьарангылык аны кьарамын узакъ жибермейди. Элге кьайтыргъа да базынмайды.

Алда – Къапа ёзени. Жолну бир кесеги сыланган кьамиш, кьалгъаны – кьыйырсыз тюзле. Ажашып, кьайсы жанына кетсенг да, бёрюлеге азыкъ боллугъунг сёзсюзю. Элге кьайтып танг атдырама десенг а: «Кимсе? Кьайры бараса?» – дерикле жолугъурукъдула, сора кёр барыр жеринге жетерге. «Отар» станциясына кеп кьалмагъанды. «Къалай да этип, бюгече темир жолгъа жетерге керекди. Онеки километр кьораталсам, мен андама...»

Ол сагъышла бла жолучу бу элден да узая бара эди. Аны сагъышлары арлакъда, жол юсюнде, сюелген кьарелди бёлдю. Ол кьымылдагъанча кёрюндю. Жол ортасындан кьыйыры таба кетди.

Эл кьыйырындан башлап, былайгъа жетгинчи, бирде онг, бирде сол жанында кёрюне, бирде кьарангыгъа жутула келген кьарелдиге алгъа эс бурмаса да, бусагъатда шарт аллында тургъан затны жанлы болгъанын билди. Жуугъуракъ келди. Орунунда тохтады. Энди жол кьыйырында сюелген аны таба кьымылдады. Бёрю! Жолоучуну аркъасындан энишге буз кьуюлгъанча болду. Кьар жарыгъында мазаллы бёрюню тюклерин жел тарай, кёзлерини от жилтинлери жанганларын ачык кёрдю.

Болсада жунчумады. Аны акъылы сабыр ишлейди. Кьолундагъы таякны кьаргъа атды. Пальтосуну ич хуржунуна узалды. Мюйюзсап таулу бичагъын кьынындан айырды. Кьолун энишге салындырды. Ол бичакъгъа кьармаша туруп, бёрю беш-алты атламгъа кьаршыгъа жууукълашды. Гетмен тишлерини бир бирге кьагъылгъан тауушлары эки кере эшитилди. Бу тишле, жангыз кьакъгъанлай, малны кьайсы жилигин да муру-чур ууатыгъусун жолоучу уста биледи. Бусагъат жияча артха кьыйырылып, эки кьысха секирип, кёкюреги бла урлукъду, тийген жерин тишлери киргени кьадар беклерикди. Не жууукъ келсе да, арсарсыз секирип кьалыргъа бёрю да базынмады. Аллында бетден-бетге сюелген жаууну кючюн сынай тургъанча, жютю кёзлерин анга чанчханды.

Не огъурсуз жаныуар да адамгъа жолукъса, аны кьарыулулугъун, онглулугъун аркъа тюгю бла сезеди, ол жолугъуу анга кьууанч келтирмезин да биледи. Аны себепли ол, адамны кёрюп, сылжыаргъа, кьачаргъа кюрешеди.

Былайда болум а башха эди. Бёрюню битеу ич сезимин, кьоркьууун да унутдургъан зат бар эди. Анга бой салмай болалмазлыкъ. Эринчекни ишлетген, кьоркьакъны батыр этдирген, адамны жаныуар этген, жаны-

уарда «бет» кьалдырмагъан, барын да кеси ууучуна жыйып, айтханына бойсундургъан – ол огъурсузду, нюрсюзду, аны аты Ачлыкды. Ол барын да унутдурады.

Беш-алты кюнню ашсыз айланган бёрю, жан кьоркьюуун унутуп, кече элге жуукълашханды. Ашхам юсюнде жолну озуп баргъан адамны эслегенди. Алгъа кьачаргъа хазырланса да, озуп баргъанны жангызлыгъын, бёрю кьайгылы да болмагъанын кёреди. Ачлык кёзлерине кьан чапдырады. Аллына келе тургъан хазыр ашны татыуун кёрюрге буюрады. Ачлыгъы, жан кьоркьюуун хорлап, адамны ызындан сюрдюрюп тебирейди. Ма энди, ахырында, онгсуз онглуу аллында тобукъланыр такыйкъа жетеди. Адам бла бёрю жан кьазауатха кирдиле. Сермеш кёпге созулмады. Тёрт пудха жуукълашхан ауурлукъ, жерден кётюрюлюп сызылганча сызылып, адамны кёкюрегине тийди. Кезиуюнде ол да бичакъ бла сермеди. Бичакъ, бёрюню ал жауурунун сыдыра, учхара кетди. Жолоучу кёкюрегине тийген ауурлукъдан артха сюрюшдю, аягъы куртха ташайып абынды, кьар юсюне сыртындан жыгъылды. Бёрю секирген кезиуде боюннга узалды, алай, жеталмай, сол кьолну инбашына киштикча жабышхан халында адамны юсюне ауду. Ол, тутхан жерин жиберип, богъурдакыгъа кьармаша башлады. Болсада, аны жаякъ тюбюнден ёрге тюртпюп тургъан сол кьолдан ычхынып, мурагына жетгинчи, бир сууукъ зат кьолтукъ тюбюнден чанчылды да, жүрекге жетип, артха кьайтды, сора женгил окъуна чегилени санай башлады. Энди бёрю жан кьайгыгъа кирди, алай кеч эди, мююзсап анга этерин этгенди. Ол адамны юсюнден женгил айырылды. Къачып, жолну бирси жанына да жеталмады. ажал аны да алдан артха тынчайгъанланы санына кьошду. Адам орунундан ауур кётюрюлдю. Онг кьолуну узун бармакълары бла сол инбашын темир кьуршоулача кыса, жолуна тебиреди. Аны жүрюшюню женгиллигинде алгыннгысындан башхалыгъы жокъду, жаланда бир-бирде, кеф адамча сюрюше, жолдан тышына чыгъа да, жангыдан ызына кьайта баргъанын айтмасакъ.

Кече белинде паровозланы ачы кычырыкъларындан толгъан станциягъа жетди. Вокзалгъа бурулмады. Темир жолда поезд чархларыны жаууна кьарай айланган бир адамгъа жолукъду. Сёлешди. Андан да кысха заманда айырылды, жүк ташыучу поездни бош вагонларыны бирине минди да, кьарангылыкда кёзден таша болду. Кёп мычымай, паровоз тагъылды. Составны сюйреп, Алма-Ата шахары таба тебиреди.

Эртгенлик сагъат сегизге поезд шахар станциясына жетип тохтады. Жолоучу, эшик юсюне келип, тегерекге кьарады. Мында не жел, не боран жокъ эди. Поездден тышюп, темир жолдан ётдю. Орамда ишге кетип баргъан адамланы ортларына сингди. Аны пальтосу энди юсюнде туююлдю. Тап бюкленип, сол инбашындады. Эки кыйырын кьоллары бла эниште тарта тутханды. Жаны бла озгъан жолоучула, кюн чыгыр башдан кьурт тышюрмей ушайды да, бу пальтосун да нек тешгенди? Эшта, бир ашыгышлы иши болуп, пальтосу чабаргъа чырмай болур да... Жюрюшюне кёре уа артык ашыкыгъанча да кёрюнмейди, тап, башхаладан акыргын окъуна атлайды, да сора бу муну инбашына нек салгъанды да деп сейирсингенча, жүтю-жүтю кьарап озадыла.

Аланы бири да энди къара пальто пальтолукъдан чыкъгъанын, пальтону хурттагы ол басып баргъан жеринде къаллай жараны сууукъдан сакълап тургъанын билмейдиле.

Жолоучу больницагъа келди. Ичине адам жибермейдиле. Ауругъанлагъа азыкъ келтиргенлени туюмчеклерин саусузлагъа тапдыртыргъа алып айланган акъ халатлы тиширыуну къатына жууукълашып, кимни эсе да сорду. Тиширыу, ишин тамамлап бошап, жашха неле эсе да айтып ышарды да, больницаны экинчи къатына чыгып кетди. Бираздан биргесине тюз кесича акъ халатлы биреуню алып келгенин кёрдю. Жаш ала таба атлады. Эки кёзюн алда келген тиширыугъа къадап, жаш жеринден тебалмай къалды. Ызындан келген анга босагъа юсюнде арсарлы сюелип тургъан адамны кёргюзтдю. Ол а, жукъ айтмай, къонакъгъа къарап бираз турду да:

– Алий, – деп, кеси кесине акъыртын шыбырдады, сора, кесин алгъа атып, жашны боюнуна чулгъанды.

– Роза...

Тёгерекдегиле была ким болгъанларын билалмай, сейирсинип къарайдыла. Аланы билгенлери жаланда: бу эки адам эрттеден бери бир бирин кёрмегендиле неда бир къууанчлары барды. Роза жашны биргесине элтип, экиси да бир бош отоугъа кирдиле. Къыз, акъ жабыугъа чулгъанган шинтикни кёргюзтюп:

– Алий, сен былай олтура тур, мен бусагъат... – деп, тышына чыгып кетди. Алий отоуда жангызлай къалды. Тёгерегине къарады. Дарман ийис бурун тешиклеринги жарып баргъанчады. Отоуну бир къабыргъасын уллу-гитче дарман шешаладан толгъан шкаф алып турады, аны ал жаны битеу миала эшикчикледиле. Аргъы мюйюшде уа, акъ жабыу жайылгъан тёгерек столну юсюнде, жукъа къанжал орунда кёп тюрлю шприцле жыйылыпдыла. Барыны да башында уа базыкъ шприц кенделен салыныпды. Ол, баям, кёп болмай хайырланган болур эди. Аланы кёргенде, ачыгъаны сынтыл болуп тургъан жарасы ашланды. Жарасын Розагъа билдирмезденди. «Артыкъ уллу да болмаз, ансы тохтамай ачытып да туруп эди. Сууукъдан сакъласам, сау болур», – деген акъылдады. Бу заманда, эшик ачылып, Роза кирди.

Ол, аз-аз ышара:

– Алий, бу сууукълада сени бери къаллай жел сюрюп келтиргенди? Айт, къарындашым, энди хапар, – деп, столну бирси жанына шинтик салып олтурду. Алай ол, ауузуна суу уртлагъанча, сёз айтмай, къызгъа сагъышлы къарап олтурады. Аны алгъыннгы сыфаты, ызсыз ёзгерип кетгенине сейирсинеди. Бетини токълугъу эрип жукъаргъанды. Алгъыннгысындан да акъ болгъанды, жаякъ сюеклери билине башлагъандыла. Роза да жашны ышаргъаны бла тансыкълайды. Аны кёзлери Алийни инбашындан алыкъа алынмай тургъан пальтосуна илиндиле. Ол орунундан женгил кётюрюлдю да:

– Алий, нек тынгылайса? – деп, муну кёз къакъмай кесине уялгъанча бети къызара кюлдю, эм кюлкю къатыш, къолларын саусузлагъа тийиучюсоча жумушакъ ишлете, пальтосун инбашынадан алды. Розаны къууанчлы кюлкюсюне Алий да къошулду. Къыз пальтону кесини кийимлери

тагылып турган агъырыкъгъа илиндирди.

– Алий, къалай иги этдинг келгенинги. Ох, сен бир билге эдинг, мен сизге къалай тансыкъ болгъанымы. Къыз «сизге» деп кимни къошуп айтханын жаш ангылай эди. Ахырында Алий да сѐлешди:

– Роза, мен сени таныялмай турама, сенмисе, туююлмюсе? Санга не болгъанды? Былай нек азгъанса, ауругъанынгмы барды?

Алай, бусагъатчыкъда къызны бетинден къууанчлы ышарыуу кете башлады. Ол Алийни сѐзлерине жууап къайтармады. Кѐзлерин жашны инбашына къадады.

– Алий, не болгъанды? Кийимлеринг нек жылтыргъандыла? Тохта, тохта, болгъанынга къан къатып турады да. Жаралы болуп тургъанынглай, жукъ айтмай нек олтураса?

Кийимине къатхан къанын, жарасын да букъдуруп турган «жабыу» ол къабыргъада кийим такъгычха илинип тургъанын пальтосу болгъанын жаш энди эсledi. Бармакълары бла костюмну жыртылгъанын жашырыгъа, жарасын жабаргъа кюрешди. Къатында сюелип, анга къоркъунчлу кѐзле бла къарап турган Розаны кѐргенде, амалсыз ышарды да:

– О, аны уа, унутуп турама, жолда терек бутакъгъа илиндирип жыр்தханма, баям, аркъамы териси да сыдырылгъан окъу болур эди дейме. Къайгъырмаз, аны ючюн хата жокъду. Андан эсе сен кесинги саулугъунгу юсюнден айтчы.

Роза Алийни сѐзлерин къулакъларады. Терк окъуна дарман шкафны ачды, андан шешагъа къуюлуп турган суу бетли жукъа дарманны, дагыда мамукъ, бинт киби бир къауум затланы алып, Алийге бурулду. Къатына жууукъ келгинчи окъуна:

– Алий, олтурма, костюмунгу да теш, – деп сѐлешди.

Энди жаш, кесини аллында кѐп болмай ышара турган къызчыкъны угъай, врачны, буйрукъча, кесгин айтхан сѐзлерин эшитди. Амал жокъ. Буйрукъгъа сыйынмай жарамаз. Алий, костюмун тешсе да, кѐлегин а тешалмады. Ол, желим бла жабышдыргъанча, жарасына жабышханды.

Роза, дарман жагъып, кѐлекни жараладан айыра туруп, къолундагъы костюмну аркъасын буруп къарады. Сол инбашыны бла эки жауурун ортасыны къаны тышына чыгъып къатханды, аркъа узуну бла уа костюмну ичин бояп. Жыртылгъан жери, палатканы терезе эшикчиги киби, ары бла бери къапланады.

Роза Алийни аркъасына ким эсе да бичакъ бла ургъан сунду, алай кийимлени жыртылгъан формасы уа аны ол оюмдан башха жанына шашдырды.

Байлау сала туруп, къыз жашны бетине анда-санда кѐз жетдиреди. Бир бирге къаты къысылгъан тишле бла эринле. Къаллай къыйынлыкъны, не уллу жараны да тауушсуз кѐтюрюрге таукел чырайлы сыфат. Бетинде башха зат эсленмейди. Сууукъ кюйдюрюп къаралтхан кенг мангылайны тюбюнде тохтаусуз ойнай туруучу талгъыр кѐзле энди тѐгерекге шош къарайдыла. Къыз жараладан къолун айыргъанлай, Алий, аны таба да бурулмай:

– Роза, таууш эшитилмеймиди?

– Энди аны тауушу, хапары да эшитилирик болмаз, – деген сѐзле му-

дах айтылдыла.

Алий орунундан кетюрюлдо. Жалан этине костюмун кьаплады. Жараларына сингип баргъан дарманны хычыуунлугъуна тынгылагъанча, сёлешмей бираз турду да:

– Роза, багъалы эгечим, мен тюнене элден кече кьарангысы бла, боранны да кесиме адам кёзюне урунмаз жабыу эте, Далхатдан бир тылпыу эшитирме, сени саулугъунгу да билейим, Далхатны кьартларын да бир жокълайым деген мурад бла чыкыгъан эдим. Бюгюн ингирге артха кьайтыргъа керекме. Энди сени бусагъатда мындан кёп чырмамайма, жумушунга кьара. Мен а кьартлагъа тюбеп келейим. Кьайтсам, хар затны юсюнден тынгылы сёлеширбиз, – деп, босагъа таба атлады.

Роза кёлек кьайгыгъа кирди. Тюкенден кёлек келтиргинчи, кетмей турурун тиледи. Алий унамады.

– Эгечим, жарсыма, манга кёлекден кьалгъан кийимлени да жангыртмай жарарыкъ болмаз, хуржунум кьуру тюйюлдо, аны кьайгысынын кесим этерме, – деп, кьолундагы пальтосун, алгъыннгысыча тап кыйышдыра, бусагъатда кысылгъан акъ байлауаны юсю бла орунуна кьаплады. Шинтик юсюнде кьалып баргъан кийимлени кёргозте:

– Аланы уа сени эркинлигинге кьояма, – деп, не этерге билмей, абызырап тургъан Розагъа ышарды да, эшикни ачып, тышына чыкды.

Быйыл Алийни бир заманда да болмагъанча кьууанчлы жылыды. Кертиди, былтыргы жыл да анга огъурлу болгъанды: сабий кюнлеринден бери термилген институтуна окъургъа кирген эди. Ызындан киши сюрмедди, башха чырмаула да жокъ, Аллахны ахшылыгъындан.

Буз чырандан жаратылып, кёмюк шорхалары бла саркъа, уллу черкелеге кьошулургъа ашыкыгъан тау суучугъуна ушагъан жашлыкъ заманны дагыда бир жылы озду.

1956 жыл. Алийге Ата журтуна, туугъан элине кьайтыргъа эркинлик берилген жыл! Кьууанч юсюне – кьууанч. Кавказ! Мени Кавказым! Мени Ата Журтум! Бу сёзледиле аны жүрегин кьууанчдан толтургъан. Солугъан солуунда, атлагъан атламында, ишлеген ишинде бу сёзле кьулагъана тохтаусуз эшитиледиле.

Ма аллай кьууанчлы кюнлерини биринде Алийге телеграмма келтирдиле. Анда Розаны ауруп больницада жатханы жазылыпды. Кьайгылы Алий больницагъа женгил жетди. Роза кыйын ауруп жата эди. Жаш аны бакыгъан адамгъа жолукъду. Розаны жанына кьоркьуу болмагъанын билгенде, халкъда айтычулай, жүреги орунуна тюшдю. Алай Роза, аякъ юсюне кетюрюлгенден сора, Кавказда «балчыкъ суулу» санаторияланы биринде солуп, кесине кьаратса, саулугъу иги боллугъун да айтды.

Роза, больницадан чыгып, бир кьауум кюнден, жолгъа хазырлыгъын Алийге билдирди. Ол да кесин кёп сакълатмады. Келишген кюнлерине шахаргъа келди. Была самолётдан эсе, поезд бла тегеркге кьарай барыргъа таукеллендиле. Алий жолгъа атланырдан алгъа, Далхатны кьартларына кьайтып саламлаша кетеригин негерине айтды. Бирге барыргъа келишдиле.

Была, ашхам бола, кьартлагъа келдиле. Алийни келгенине кьартла чексиз кьууандыла. Кезиу-кезиу мангылайындан уппа этдиле. Биргесине

келген тиширыуну да кьучакъладыла.

Тынчлыкъ-эсенлик сорушуп олтургъандан сора, ынна Алийге:

– Жашым, кьыз кьонагъыбыз бла уа шагъырей нек этмейсе? Келин болурму деп гурушхалыма, жангылмай эсем? – деди.

Алий, не айтыргъа билмей, аз жунчюракъ Розагъа къарады. Жууап къайтармай тынгылады, алай аны ауузундан: «Хау, Гелля, хау, жангылмагъанса, келининг олду», – деген сёзле тышына чыгъаргъа излей эдиле.

Гелля, быланы тынгылагъанларын кёргенде, иш кертиси бла да алай болуп тургъанлай, тапсыз соруу бла уялтхан сунуп:

– Мен а бир-бирде, хар затны шарт билирге суйюп, болмагъан соруула сорурма да, – дегенча, кеси кесине тырман эте, сёзню башха жанына бурду. Болсада бираздан:

– Сабий болуб а негиз барды, келин, ауруунгу алайым? Алийге аллай зат сорсанг, баштёбен болур да турур, – деп, Розагъа бурулду.

Роза энди Алийге къарады. Аны кёзлеринде нёгеринден болушлукъ излегени кёрюне эди. Бу жол тынгылап кьояргъа жарамазлыкъын кёрген жаш, сёзлени лакъырдагъа айландыра:

– Гелля, алыкъа кесибиз да сабийчиклебиз, аланы сагъышларын башыбызгъа алыргъа неге керекди? – деди.

Бир бирден саулукъ-эсенлик сурашдырып бошагъанлай, Далхатны атасы, башха хапарлагъа къатышмай, арбазгъа чыкъды. Кесек заманны мычып, юйге киргенинде, Гелля кьонакъланы «сабийлерин» санап бошап, Роза да анга болуша, столну юсюн аш-суудан толтура тура эдиле. Ол жангы бишген шишликледен ёрге къаланнган уллу сай табакъны:

– Суууп къалгъынчы, столгъа быланы да сыйындырыгъыз, – деп, тиширыулагъа узатды.

Кьонакъла, къартла да иги кесек олтургъандан сора, саламлашып, сахардан хар эки сагъатдан жюрюучю гитче автобусчукъгъа минип, ызларына къайтдыла.

Экинчи кече, Розаны ишчи нёгерлери танг жарыгъына дери жолоучулукъгъа тебирегенлени биргелерине ойнай-кюле олтурдула. Мындагъыла бары да, была Кавказдан къайтханлай, уллу той бла бир юйюр кьурап муратда эдиле. Хар кётюрюлген чагъыр аланы саулукълары ючюн, толу юйдегили болурлары ючюн кётюрюле эди.

Жашауда ненча алгъыш, ненча иги тилек къабыл болгъан эсе да, бюгече, бу эки жаш адамны бир юйюр болурлары ючюн айтылгъан тилекле хазна къабыл болмазгъа ушайдыла. Себеби: Далхат эркин болуп келгинчи, была, бир юйюр кьурагъан угъай, башха адам бла да жашауларын байламлы этер акъыллары жокъ эди.

Экиси эгеч бла къарындашдыла. Башха адамгъа ала аны айтмайдыла. Айтсала да, ийнанырыкъ туююлдюле. Аны себепли уа, эгеч бла къарындаш деген сёзлени арасына керексиз хапарланы кьошмаз ючюн, бир бирге жуукълукъларын халкъ къалай ангыласа да, аланы эркинликлерине кьойгъандыла.

Белгилиди, адамланы асламы, ишни толу болумун тюз билмеселе, тынгылап кьоярны орунуна, кеслерини ёз оюмларын башхалагъа алдырыргъа ёч боладыла.

Бу эки жаш адамны юсюнде уа бютюнда. Ол себепден айтылган сёзге, «угъай-хау» да демей, тынгылап къоядыла. Чырмау сёз къошмай эселе, айтылганла бары да тюздюле, бир юйдегили болурларына этилген алгъышла да орунлудула.

Халкъ къалай эди эсе да, Алий бла Роза уа Далхатны келирин кюнле санап сакълайдыла. Ала уа, жыллача созула, бир бирин ашырадыла. Далхатха сюд этилгенде, Алийни ары келир амалы болмагъанды. Ол заманда кесини иши да сюдлюк эди. Нек эсе да, комендант муну аяды, тутдурмады.

Розаны айтханына кёре, Далхат милиционерлени тюйгени ючюн, жашагъан жеринден эркинликсиз кетип, институтха окъургъа киргени ючюн, аны юсюне бир къауум жалгъан дау да къошулуп, къаты низамлы колони-яда олтурургъа он жылгъа тутдургъандыла. Андан бери быйыл жетинчи жыл. Къайда болгъаны, къалайлыгъы да белгисизди.

Болсада Розаны саулугъуна бакъдырып, эки айдан артха къайтыр муратда, Кавказгъа тебиреген поездха минип, была жолгъа атланадыла. Ала-ны жолда этген оноуларына кёре, Роза Пятигорск санаторияда къаллыкъды, Алий а тау ичлеринде турбазаланы бирлерине кетерикди. Розаны санаторияда жашарыкъ заманы бошалса уа, кеси тургъан турбазагъа элтип, анда да тау хауада бир къауум заманны солутурукъду.

ДАЛХАТ

Медицина институтну ичи адамдан толуду. Бусагъатда студентлени дерсден солургъа чыкъгъан кезиулериди. Кими жарыкъ кюле, тенглерине хапар айта, кими уа сагъышлы, энчирек сюеледи.

Тюш чакъда, къолунда да эскиракъ къара чемоданчыгъы бла арбазгъа бир адам келип тохтады. Ол, институтну эшигинден кириден алгъа, аны туурасындан къарап бираз сюелди да, таукел атлап, ичине ташайды.

Залдагъыла мынга сёзсюз эс бурдула. Аны къолунда бояуу онгнган къара чемоданчыкъ, юсюнде иги кесек замандан бери кийилген кийими – бу жолоучу адам болгъанын, шахарчыдан башхалыгъын кёргюзтедиле.

Ол, тегерекден къарагъан жютю кёзлени арасы бла ректоруну секретары ишлеген отоугъа кирди. Бир къауум замандан, окъугъан жаш тёлюн-ню къарамы къара чемоданны иесин келген ызына ашыра эди.

Аны къара чачын акъ къырпакъ жапханды. Къулакъ жанлары уа агъаргъандыла. Мангылайында, къаш орталары бла созула, чачыны ичине кетип, къыйыры къайры дери баргъаны кёрюнмей тохтагъан табы. Бу жара ызлыкъны жютю бичакъ къалдыргъаннга ушайды.

Кюн батаргъа жууукълашхан заманда, институтда ол студентле кёрген адам, шахар больницада орта жыллагъа келген токь тиширюу бла сёлеше сюеле эди. Аны сёзлери жолоучуну артыкъ къууандыргъаннга ушамайдыла. Жаш кетер акъылгъа кирди. Башын энишге тутхан халында эшик таба алады да, алыкъа орунундан къымылдамай, ызындан къарап тургъан къатын таба бурулуп:

– Анга келип айланган жаш «эримди» деп, Роза кеси ауузу бламы

айтхан эди? – деп сорду.

– Угъай, анга келген жаш аны жууукъ адамы болгъанын айтхан эди, – деп, сёзлерине ийнандырыгъа кюрешгенча, къолларын ууа, башын кыбылдатды.

– Къалай, къалай? Ала бош жууукъ болурму эдиле?

Быланы къатларына бир кызы келди. Баям, аны ол тиширыугъа бир жумушу болур эди. Бу экиси кызыу хапаргъа кирип тургъанларын кёргенде, ауузун ачхан халында, сёз чыгъармай, ушакъгъа тынгылады.

– ...Эсе да, къалай бош жууукъла? Мен ангылагъандан, Розаны кишиге иеригигиз келмейди, алай, жарсыугъа, кеч къалгъансыз. Кавказгъа кете туруп, биз, ишчи нёгерлери, сау кечени биргелерине олтуруп, алай ашыргъанбыз. Бизни айтхан алгъышларыбызгъа ыспас этип, Роза кеси селешгенди.

Жашны къайгъысына «ортакъ» бола, ол сюелип тынгылап тургъан кызы да хапаргъа лакъырдамы бла къошулду.

– Сиз а, Розагъа ачыугъа, жүрегигизге башха адамны салыгъыз. Тёгерегигизге иги къарасагъыз, менича жаш кызыла сүймекликке хорлатхан жашчыкъланы къайгъыларын чачаргъа болурла, – деп, омакълана, къарагъа боялгъан узун жалгъан кирпичлерин ёрге бла энишге кымылдата, кёзлерин сюзюлтдю.

Аны лакъырдамы жашны жүрегине ийнеча чанчылды. Бусагъатчыкъда жашау анга бош бир магъанасыз, керексиз затча кёрюндю. Ким эсе да намысын аякъ тюбюне малтагъанча болду. Сау жети жылны ичинде не кыйын кюнде да ауана тюшюртмей, букъу къондурмай жүрютген керти да, уллу да сүймеклигин бу эки тиширыу хиликка этип кюле тургъанча эди. «Угъай, мен саулукъда намысым бла киши да ойнаялмаз, сизни кибиклеге уа бютюн да. Алыкъа къарачайлы жүрек орунундады!» – деп келди кёлюне.

Ал жыллада болгъан кечеги туююш эсине тюшдю.

Арбазда жаннган чыракъ жарыгъы тутмакъла тургъан эки къатлы узун юйню ичин терезе чалдишлени орталары бла адыргы жарытса да, кимни къалай кымылдагъаны шарт кёрюнеди. Кёмюр къазгъан шахтада ауур ишден арыгъан халкъ жукъугъа терен уюгъан кезиу. Далхатдан а жукъу къачханды. Юйде жангыз кеслери къалгъан къартларыны сагъышы акъылын бийлегенди. Жукълар муратда кёзлерин кыысханлай а, Розаны сыфаты аллына келип тохтайды.

Кечени ауурлугъу озгъанды. Тёшегинде жатхан халында тынчаялмай, Далхат бирси жанына бурулду. Ундурукъ жияланы чыхырдагъан таушундан элгенип, биреулен, энишге чёгелегенин эследи. Сагъайды. Адам бугъуннган жерден кёз айырмайды. Бир ауукъ замандан адам, жеринден кётюрюлюп, хар жатханны бетине къарай да оза, кеси таба келгенин кёрдю. Кёзлерин азыракъ кысып, кесин жукълап тургъанча кёргозтдю. Келгенин къарелдиси аны ундуругъуну къатына жетди. Тохтады. Башы таба атлады. Ийилип, бетине къарады. Ёрге сюелип, жукълап тургъанлагъа кёз жиберди. Далхат жукълагъанча кёрюнесе да, кирпич орталарындан сюелгенин хар кымылдагъанын эслейди.

Ма, жатханны бетине жангъдан иги тынгылы къарады. Кётюрюлдю.

Онг кьолун сугъуп, сол кьолуну женгинден бир затны ашыгъышлы чыгъарды. Жюлгючно аузу чыракъ жарыкъда алтынча жылтырады. Къарелдини кьолу муну боюну таба созула башлады. Алай жюлгюч барыр жерине жетерден алгъа, аны тутханны къарынына тийген къарыулу табан къарелдини чартлатып, хоншусуну башы бла учуртуп, ююнчю тутмакны тешегине тюшюрдю.

Жукълагъанла, шайтанлы болургъа жете, элгенип, ундурукъларындан секиришип, аякъ юслерине турдула. Къарелди, кетюрюлюп, къачар умут этди. Болсада тюк басхан базыкъ билек, аны сакъал тюбюнден сыйпап, дагъыда бир къауум жукъулу адамны тешеклерин санатды. Къайгъылыла бютюнда кеп болдула. Хахай-къычырыкъ чыкъды, ызы бла туйюш башланды. Ким кимни не ююнчю туйгени белгисиз эди, алай алагъа белгили зат: кимле эселе да жукъуларын белгендиле, тынчлыкъларын бузгъандыла. Туйюш ортасында эрши, аман сёзле гюрюлдеген тауушла къатыш эшитилдиле. Бу заманда уа быланы тынчлыкъларын бузгъанланы экиси да къымлдамай, не туйюшге къатышмай жата эдиле. Бирини – эси аууп, жерде, бири да – кеси тешегинде.

Кеп турмай ит юрген, ушкок атылгъан тауушла эшитилдиле, ызы бла тутмаклагъа къараучу солдатла жетдиле. Туйюш тохтады. Чыракъла жандыла. Хар ким кесини тешегине кетди. Соруу-сурау башланды. Туйюш не ююнчю болгъанын киши да тюзюн билмей эди.

Эки солдат арлакъда кийимлери бла тенгереп тургъан биреуню бетине, башына суу къуюп кюрешедиле. Солдатланы бирлери, жерде атылып тургъан жюлгючно алып, таматаларына берди.

Бир кесек замандан Далхат, жаягъы мылы болуп, жастыкъгъа жабышханын сизди. Къоллары бла хар жерин сылады. Боюнуна, мангылайына тийди. Къан мангылайындан келеди. Алыкъа ачытып къыйнамайды. Ол, кьолуна бичакъ алып юсюне сюелгенни табаны бла ургъанда, аны жюлгючно богъурдагъына угъай, мангылайына жетген эди.

Артда ачыкъланганына кёре, иш былай болгъанды: Далхат тюрге тюшген ал кюнлеринде, андан алгъаракъ тутулуп тургъан бир къауум уручу жангы келгенни башын картха салып ойнайдыла. Оюнну ахырында къытдыргъаннга ишни тамамларгъа тюшгенди. Болсада Далхатны ол кюн окъуна башха камерагъа кечюргендиле. Алай бла аны жашар кюнлерини саны созулады.

Сюд болгъанындан сора быланы эки къауумун да бир тутмакъгъа жибердиле. Картда къытдыргъан сёзден ишге кечмесе, Далхатны орунуна кеси жашауун салыргъа тюшеди. Болумну андан арысы уа бизге белгиледи.

Къызы дагъыда бир айтхан сёзю жашны сагъышын белдю. Ол кесин сууукъ къубулта тургъан къызгъа суху къарады да:

– Учюзланмагъыз, – деп, больницадан чыгып кетди.

Далхат къартланы арбазларына келгенде, ашхам къарангысы болгъан эди. Ол, юйге кирип барыргъа таукел болалмай, тётреке къарай армаулу сюелди. Жан къымылдап кёрюнмейди. Жюрегине тынгысызлыкъ кирди. «Къартла уа къайдадыла? Бирлери бир нек кёрюнмейди? Огъесе бу юйде энди башхаламы жашайдыла? Угъай, алай болур амалы жокъду. Угъай, угъай!...»

Далхатны акылына артдан-артха тапсыз затла келе башладыла. Ол, энди сюелгенни кююп, терк-терк атлай, тап, чабаракъ окюуна бола, эшик кыатына келди. Босагъадан атларгъа кюркыгъанча, арсарлы тохтады. Сол кюлу бла кыырпакъ ургъан чачын сылады да, эшикни шош ачып, юйге кирди.

Бу заманда, ашхам намазгъа хазырлана айланган къарт ана, эшик ачылгъан тауушха бурулду. Юйге арсарлыракъ кирип, босагъадан атлагъанлай, тагъылып къалгъанча, кымылдамай тохтагъан адамгъа сейирсине къарап:

– Келигиз, келигиз, жууукъ болугъуз, – деп, жарыкъ селешди.

Сюелген кюлунда тутуп тургъан къара чемоданчыкъ, ычхынып, жерге тѣнгереди. Аны ауурлугъундан къутулгъанларына кюуанганча, билекле алгъа узатылдыла.

– Амма, – деген таууш эшитилди. Бу таууш шош айтылды, алай ол тауушну, ол сѣзню ичинде болгъан насып, бусагъатда сау дуняда да болмаз эди.

Ортада бир ыйыкъ озду. Жангыз жашлары, он жылгъа тутулгъанлы, быйыл жети жыл толгъанды. Энтта да сау юч жылыны, кюндюз аллына къарай, кече жукъласала, тюшлеринде кѣре сакълагъан балалары алларына келип къалгъанына къартла алыкъа иги ийнаналмайдыла.

Далхатны айтханына кѣре, амнистия болуп, мингле бла тутмакъланы башларына эркин этгендиле.

Алагъа алгыш бла келиуючюле кѣпден-кѣп бола: «Эртгенли эшитдим... Ингирили айтхандыла...» – дей, кечирек къалгъанларына кечгинлик тилегенча, къартланы кюлларын тута келедиле. «Балам, Аллах энди бир бирингден айырмасын». «Къарнашым, кѣп кыйналдынг эсе да, мындан ары жашауунг кюуанчлы болсун», – дегенча алгышла бла Далхатны да къучакълайдыла. Келгенлени ичлеринде кызла жыйыны да кеслерин унутдуруп кюймадыла. Бетчиклери кызара, келип: «Сау келигиз!» – деп, кюлун тутхан кызлагъа Далхатны шартлап къарагъан кезиулери да болады. Ол, аланы орталарында бир-бирлерини сыфатларын Розагъа тенгешдирип кѣреди.

«Угъай, аллай кызы жокъду. Бу кызла аныча туююдюле. Эх, Роза, Роза! Санга айтылгъан сѣзле керти болурламы? Башха адамгъа деселе, ийнаныр эдим, алай Алийге, Алийге...»

Халкъны алгышха жоруую бираз селейгенден сора, Алийни хапарын анасы айтады.

«Сен кетгенли, туугъан балабызча, келалгъанына кѣре, жокълагъанлай тургъанды. Кѣп болмай, юйдегисин да келтирип, бизни жокълап кетгендиле. Кыатынчыгъы да къалай адепли тиширыуду. Арт кезиуледе бираз ауруучу болгъаны себепли, бир-эки айгъа экиси да солургъа Кавказгъа кетгендиле. Сени келгенинги эшитселе, бизден аз кюуанмазла» – деп, Алийге жюрек ыразылыгъын да билдирди.

Далхат быланы юслеринден анасы бла терен ушакъгъа киреди. Анасыны хар сѣзюн энчи-энчи сюзерге кюрешеди. Розаны юсюнден да сорады. Къалай алай болса да, больницада, юйде эшитген хапарларына да толу ийнаналмайды. Алай бла, айтылгъан хапарланы кертиликлерине ишекликде,

Далхат бир кѡауум кюнден Алий жашагъан элге барады.

Не медет, мында эшитгенлери да Далхатны Розадан айырылгъанына шагъатлыкъ эте эдиле. Ол кюнден башлап, былагъа бир заманда да жолукъ-мазгъа, келгенин да билдирмезге таукелленгенди.

Жарым ай чакълы заман озады. Далхатны кѡартлары да Ата журтларына кѡчерге хазырлана башлайдыла.

Адамгъа, табийгъатха да кесини жарыкъ нюрюн чомарт тѡкген жаз кюнлени биринде Далхат арбазгъа «Победаны» келтирип тохтатады да, юйге ашыгъышлы кирди.

– Амма, самолѡтха билет алып келгенме, келигиз, машина сакълап турады,- деп, анасыны кѡлтугъундан тутуп, юйден тышына атланадыла.

– Жашым, бир зат ауузлансанг эди, – деген сѡзлерине да:

– Амма, ауузланыр затыбыз Кавказда! – дей, кѡнат битгенчады.

Машина кѡатына жетгенде, амма билегин жашыны кѡолундан ычхындырып, артха бурулду. Кѡп жылланы ичинде мекям этген журтларына кѡарап, сагъышлы сѡелди. Кѡатындагъыла муну сагъышларын бѡлмедиле. Болсада ол юйлерине, арбазына кѡарап кѡп туралмады. Кѡзлери жилямукъладан толуп, машинагъа минди. Кѡлю толгъанын жашырыргъа кюреше, кѡатына олтургъан жашына:

– Атанг а кѡайдады? – деп сорду.

– Ол, шагъырейлери бла саламлашып, аллыбызгъа чыгъарыкъды, аны жолда миндирибиз, – деп, шофѡр таба бурулду. Машина, шош тебип, жолгъа атланды.

Далхат Кѡарачайгъа кѡайтхандан сора, кѡартла бла бир кѡауум кюн туруп, иште тохташырдан алгъа, тау хауада солуп, саулугъун игилендирип кѡайтыр муратда Алий бла Роза болгъан турбазагъа келеди. Ол, аланы анда болгъанларындан аз да хапары жокъ эди.

Баям, кѡадар бу юч адамны, жашауну тюрлю-тюрлю жоллары бла узакъ жолоучулукъда айландырса да, бир биринден айырыргъа уа буюргъан болмаз эди.

АХМАТЛАНЫ Сафарият

БЫРНАК ЖУЛДУЗЛА

(«Къыз жулдуз» деген поэмадан)

Э, заман, ёлгенлеге сукъланырчады:
Кюн къалмайды бир аман иш чыкъмай:
Жарлыла бай болургъа кюрешедиле,
Байла уа андан да бай,-

Бир бирге эришедиле, туююшедиле...

Харипди орталарына тюшген-
ол кюйсюз «тирменнге»:

Кёп ахшы адет-тёрени бирге тартып, ол ун этгенди.
Бек башы уа-къалгъанды суймеклик бла юйленнген-
Халкъны - «Не келтирди? Неси барды?»-дегеннге юйретгенди да.

Табийгъат а этеди этер ишин...

Биз а турабыз, къарап туурадан, терс болмагъанча киши.

Да сора къайдан, деп, сорайыкъ ачыкъ,

Чыкъгъанды бу ачы орус жырчыкъ:

Пусть мама найдётся,

Пусть мама придёт,

Пусть мама меня непременно найдёт:

Ведь так не бывает на свете,

Чтоб были потеряны дети!»-

Ёксюзле тюзюнден,

Ёксюзле юйюнден

Келеди жолу

бизге тюзюнлей.-

Бу ырым тилекни

Барды бир дууасы:

Хар кимге да жууукъду

Аны туурасы:

Жукъусуз этдиреди

Кече белинде,

Жалынып сёлешеди

Сабий тилинде:

-«Тилейме, тилейме:

Анам табылсын!

Ёксюзле таласына

Келсин да къалсын!-

Иги къарасын да-

Туугъан баласын

Жюзледен, мингледен
Айрып, танысын!
Ким аллай кѳргенди,
Ким аллай билед-
Бу уллу дуняда тас болуп сабийле?
... Тилейме, тилейме,
Анам табылсын!!!
Табылмаса уа,
Танымаса уа!-
Танымадым!- деп,
Ичи кѳаралсын,...-
Менича, жияп,
Эки жарылсын!

***

Ёксюзле жулдузу шууаланады-
Тангсынып, кѳууанма:
Бу чакъда тели кызчыкъла
сер жашлагъа алданадыла:
Къачадыла элледен
узакъ шахарлагъа
Къаты, бек аналадан, кеф аталадан,
Эркин боладыла, бар киритлерин ачадыла:
Эрсиз табадыла, жангыз къаладыла,-
Эшиклерин жабадыла.
...Ёксюзле жулдузу шууаланады,
Тангсынып алданма...
Бу чакъда дунягъа зийнала туадыла.
Алагъа ким кѳууанады?
«Балам», «балым», деп, -
аузуна, бурнуна сугъады?

Ма къара: «къутулгъан» биягъы
Белин, кызча, буады,
Хаух бугъа уа, къачып,
Бюгюн да дорбунда бугъады.
Бырнак къагъанагъ а-
Мюйюшде атылып, бууулады.-
Киши къарамайды ары бурулуп:
Сабий юйлени ишчи кызлары бла
Бир да ойнама:
Гыбышыланы ала алмайдыла акъ кѳююнларына,
Бир сют юлюшчюк бла шешачыкъны
Тагъадыла да боююнларына-
Кѳююлгъанланы ала да, сан этмей,
Ёлмеге къоядыла...

... Да не-кимидиге, зийнагъа, гыбышыгъа бек игиси-ёлгенди:
 Къалса-бары бир - жоюлур: не ёгеде, не ёздеде:
 Алгъа Ёксюзле юйюнде кече кюн да улур,
 Уллайса уа-устала, мыйысын къурутуп,
 Этерле андан бир асыны, бир манкъуртну...
 Къолуна сауут-саба тутдуруп, къутуртуп,
 Сюнгенлерин, кёргюстюп, къурутдуруп, турурла.
 Арттан сейир этерле хар нени да билген асыры тюз адамла, арттан:
 Кезиу аны тапханнга жетгенде:
 -Баласы ёз анасын атты, танымай,

Аллах сакъласын, Аллах сакъласын!

Сагъыш Не этгенди! Неле этгенди!!
 этип къарасанг а - ол «ассылыкъ» - дерт къайтарыуду,
 Жауунгдан-къан алыуду: кёресе да, неге жетишди къарыууу
 Къанны! Не десенг да, кючлюдю аны эси:
 Туугъанлай, киндигин кесип, башха этмезсе сабийинги кесингден:
 Аламды - киндик, анга кысылыпды ким да,
 Ана бла бала уа, къаячылача, бир жипге, бир бирге байланып барадыла
 Тик ёрде. Кесим палахдан къутулдум деп,
 Ана ол жипни кессе ызындан,
 Кеси да, баласы бла бирге, терен чынгылгъа сызылады.
 Ол кёмеуюл а - манкъурт жашыны кёзюча - суукъду, къарады,
 Ичинде шайтанла жюзгенча, кесине тартады.
 Жаш ойсуз, сур къарамын ана бетине бурса уа? -
 Санларын сууутур, сууда таш къарматыр,
 Ауур-ауур-ауур этер къармагъын.
 Жаны тамагъына тыгъылгъанда -
 Ана кесин танытыр: къор болайым, балам,
 Жаным, жанымдан да татлы! -
 Деп, сабийине эки къолун узатыр, -
 Танымаз мыйысы къуругъан эссиз Манкъурт.-
 Садагъын бегирек тартыр...
 ...Да не - унутдургъанса да - унутду: чириген сууну кёп болады къурту! -
 Деп а - ол сагъатда анга ким айтыр? -
 Ол хапарла - алдадыла, бир кесек чыдайыкъ,
 Чыдайыкъ да - ёксюзлеге къайтайыкъ.

***

Ким къайгъырыр гитче сабийни уллу къайгъысына? -
 Артыкъ сорулмайды ол бусагъатда ёз ата-анасындан.
 Охо, аппасы - жарсысын, аммасы - жапсарсын,-
 Ол сауму этер да аны ачы жарасын?!

Бир кюн, тёзе кетип, кыздым да,
 Урушдум кызыма, бетине ачы сёзлени сыздым:

-Да сизни ёксюз этмез ючюн, жашап турдум
Сизни огъурсуз, кюйсюз атагъыз бла...
...Айырылама десем, аллай ауур ташланы юсюмден атаргъа тюшерик эди -
Атам-анам, сабийлерим дегенча,
Аны ючюн, суймесем да эрими - тюбюме басып тургъанма этеклерими. -
Тынгылап къоймады бу жол кызым -
(Болса да, бет этип, букъдуруп къоймагъанына ырызыма) -
- Мен да туруп эдим тёзюп,

сени ол оу жашауунгу

Кёрмесем эди кеси кёзюм бла...
Мах деп бердими тахлыкъ кызым!
Жууабына алгъа ачыуландым, артта, ахым кетип, ангыладым:
Сабий ёксюз ёсгенинде мени да барды гюнахым.
Башха ёксюзледе да...
Иги сагъыш этсек, менде, сенде да барды... -
Ол да бир энчи, ауур хапарды.

***

Нечик тауушсуз жилийдыла ёксюзле,
Ташада сытыладыла ата-анагъа тансыкъдан:
Бюгече кесими туудукъчугъум бошагъанды эки кёзюнден,
Мен а - сезмегенме, уянмагъанма, артта билгенме суу жастыкъдан.
Ай, жазыкъ, ой, жазыкъ!..

- Нек жилийса, кюн бутакъчыкъ, балам?
(Сормасам да билеме аны къайгъысын:
Биягъы тюшюнде кёрген болур ол аман атасын...)

- Мен жилимайма, жилимукъла кеслери агъадыла,
Тюш кёргенме да... - деп, ачды тасхасын:

Анам мени атамы кёрюрге жибереди -
Мен анымы ызындан жилийма,
Кюрешеме аны да элтирге биргеме.
Атам мени анама къайтарады -
Мен атамы ызындан жилийма,
Тартама бар кючюм бла билегинден:
Экиси да, алгъынча, бирге жашасала сюеме.
Ала уа суюледиле, ма былай, бетден-бетге,

Бир бирге узакъдан, бир бирни танымагъанча, сууукъ къарайдыла, -
Кече узуну тепмедиле жерлеринден, бир бирге бир атлам да этмедиле...
Алай бла - танг атды, мен а – уянып къалдым! -
Не этейим да жилимай, амма?! -
Ах, кюнюм къарангы! - ол ачыу бюгюн да эсимден кетмейди...

***

Бу ёксюз сабийчик жилияса уа -
башчыгъын жастыкъ тюбюне сугъуп жилийды,

Баям, ол кылыкъ кьалгъанды аны кьанында:

Анасы, эрсиз сылтаулу болуп кьалгъанда,

Алай жилиячу эди, - дейдиле таныгъан адамла, -

Ачыуун билмез ючюн кьалгъанла.

***

Ёксюзле жулдузу шууаланады, терезеден ётюп,

Жукълап тургъан сабийчикни кирпичлери бла ойнайды.

Анасы, туугъанлай, аны Сабий Юйюнде кьойгъанды:

Къызны атасы, айыбы башха сабийлериме жетерикди, деп,

Бырнак этгенди – арбазындан кыстагъанды - бет жойгъанны. -

Энди ол тиширыу кеси жангызды, шашып айланады.

Тутханда, хар жаны бла озгъаннга: - билемисе, мени кызчыгъыма бюгюн

Бир айчыкъ толгъанды... Мен анга кызыл чурукъчукъла алгъанма.

Кече узуну аны бла ойнап тургъанма,

алдамайма,

Тюшормегенме кьойнумдан.

...Кеси уа бир акъбетчик! Бир ариучукъ! Бир бурмачашчыкъ! -

Тюз атасы! - Анга ушайды, шашмай... - Ол ташды! Уллу Къара Таш!

Мен да Ташма - тюз анга ушаш!.. Неге жашайма!? Мен энди неге жашайма?

Не палахха кьалды башым! - деп, эсин ташлайды.

Сабий - ийне тьююлдо - ары-бери тьюреп жашырыгъа,

Букъдурургъа: ол айып кьачан болса да ачылады:

Ташада бугъуп туруп, ёсюп, Уллу, Сууукъ, Буз Сюнгю болуп,

Табып, танып, тюз жюрекге чанчылады.

***

Ёксюзле жулдузу шууаланады,

Жукълап тургъан сабийчикни бурмалары бла ойнайды.

Эркетип, алыр эди кьойнуна, эски адет этилмегенди да - кьоймайды,

Ансыз а - алалмайды ана борчну бойнуна.

Кеси уа кьаратонду, кьуу анады, заманын оздуруп, эрге бармагъанды...

Энди уа аны балалары - Бырнак Жулдузладыла. - Топпа-толуду чексиз арбаз

(Баям, насып юлюшно кёкде да азды)

Алай Ёксюз Жулдуз кьадарына ыразыды: ёге болса да - ол алагъа анады,

Абызырамай, барын тутады абызарында, Бюгюн да, сабий этерге хазырлана,

Унутмагъанды эски адетни: жети кьоншу шаудандан кьошун-кьошун

Суу келтиредиди, аны тукъум шауданыны суууна кьошуп, ичинде жууунады.-

Сора, аууруп, сабий тууама деп, тёшекде юч кюн бла юч кече жатады.

Тёрпончо кюн а, эрттен бла эртте, тёредеча, аны аллына ёксюзно келтиредиле,

Ол а, эртедеча, аны эринлерин ёшонюне тийиреди. -

Ма андан сора, келгенни кесине бала этгенде, юйюне кийиреди,

Башхаланыча эркетедиди - намыс-сый да береди...

Адамлада унутулгъанды ол адет-тёре.

***

Бу кьатыннга уа - келмейди, жазмайды киши: ол эришиди, бек эриши!
Андан да эриши табылмагъанды Эр...
Иши уа, ачыугъа, аначыды - акушер.
Бир бир кёзбаучула: «ёнкючге ал», деучюдюле,
Алай Зайнап «ёнкюч» алмаучуду - хауле кишилеге кьарамаучуду.
Ичи бир бек кюйсе, юйге келиучюдю да, бар кючю бла
Кюзгюге дау этиучюдю: -Сен, эриши, эркек-тиши эсенг да - билмейди киши!
Акь-Кьуш-Эрди - сени Кишинг - Ишинг! - деучюдю...
Къайнагъаны чёксе уа: барып да бусагъатда эрге... - дер, бютюн да-жюрюген:
Тапхан - бек азды, кьуру кетерген, кетерген, кетерген! -
Кюн узуну ишлейсе терлегинчи, -

Бу эки кьол - жингирикге дери кьандады!

Гюнахы уа кимде? - Мендеми, андамы - ол ичин алдыргъанда?! -
Алданмайма, ох, алданмайма - ...бютюн да кыйырларын букьдургъанда...

***

Къуу тюзде, аныча къуу кьатын,
Кюйдюре эди туумагъан сабийлени кьагъытларын,
Сорулмагъан фронтчу письмоланыча.
Аланы сукъмайдыла омакь конвертлеге, гуржаба ау иймейдиле бетлерине,
Жылытмайдыла эринлери бла, ачылмайын жетсин, деп, юйлерине.
Ючкюл-ючкюл бюкгенди - бёлеген, артта уа, элтип, багушлагъа тёкген...

Къайсы жаханимден, къайсы хаулеледен,
Къайсы кьахмелеге ала келгендиле? - билген Алдлахды:
Саргъыл газет хурттаклада кьара карандаш бла жазылыпдыла атлары... -
Окьумады ачып - хапар асыры ачыды... -
От тилледе ойнайдыла, руний жазыулагъа ушаш, сабий суратчыкьла,
Къара булчукьладан тартадыла халы кьолчукьларын -,
Тёгерекни кьалын тютюн басады... Шынкьартны кьатында, кьыш анкьыгдача,
Сууукьду къуу кьатыннга: иш какды, керти да, кыртыды - бир аначы,
Сабий тапдырыучу уста, бар акьылын ич алыугъа бурса,
Жан алыучу кьуртха кеси болса, анга алгъан хакьына – жашаса, -
Осалды, бек осал..

Ненча письмо топну атхан болур отха бу кьол? - Кеси да унутханды.
Ненча кьанчыкь, жюрюгенин этмез ючюн ачыкь:

келген кьагъытымы

Букьдур, кюйдюр, кьурут, деп, тилеп, улуп, бергенди улутха? -
Бирин да бурмагъанды артха, эсге кеси тюшюп: мен эришиме,
Манга жазмайды киши, ёлгендиле ырым тилек, кьуру умут да,
Акь-Кьуш –Эрди - мени Кишим-Ишим,
Мен ишими этеме - манга жукь айтмасын киши! -
Да сора нек арттан келген акьыл, жюрегими кьазады, тартады кьазагъа,
«Обур», «кьуртха» деселе - бет кьызарады?..

...Ёлсем - кёпле ырадыдыла - хапарым кёпдю да кызыларындан:
 Менден сора киши кюлмез сунадыла ызларындан
 аналары...

Менден а бош кьоркьасыз, кызыла! Некми?!
 Биргебиз. Бир, кьаты, сокьур тьойюмчекбиз, - сууукь, бузжюрекле...
 Аны ючюн, кимни ауузу - элек эсе да - элекди, меники - бекди. -
 Бир кьол бла уа кьарс урмазса - билебиз аны уста.
 Туурады башхасы да: ёлгюнчюнге турурма аллыгыызда, кёз чыгырып.-
 Анга уа чыдарыкь-азды...

...Манга жукь айтмасын киши: ишимди,этеме ишими, -
 Деп кюйдюре эди мугьур кьатын кьагытланы. -
 Кьара тютюн кьанат-кьанат, кьурум хапула кьат-кьат
 Кётюрюледиле ёрге... - учу-кьыйыры жокьду кьара баразаны... -
 Нечик кьыйынды бу затны кёрген: кьагытланы ким эсе да жазгьанды,
 Жазгьанды кьан бла, аны ючюн, баям, от ийисге кьаргьа жыйын келеди:
 Кьонуп кьара баразагьа, кьыргьау этип, жерни кьаза, аначыны марап,
 Кьаргьа тилде анга азап кьагыт - ёлюм жазадыла:
 - Кьар-кьар, начас, бетинг кьара болсун, кёмюрча, кьап-кьара!
 (Бирден кьаргьайдыла - ала уа бир кьадар!)

Кьайры кьачхын борбайланы кьыйгьан, кьан уютхан кьычырыкьдан?!
 Бугьар жер жокь жары тюзде, кимге тарыкь?
 - Атынг «обур», «кьуртха» эсе - кесинг мадар! Кьакь! Кьакь! Кьакь! -
 Деп, кьычырадыла башдан мыллыкчыла.
 Ёмюрде кьоркьмагьан жукьдан, кьоркьады бу жол «кьаркь-кьуркьдан»:
 Уруп кьатдырырла, ызы бла чачарла, деп...
 Тьялмай бутланы кьалтырагьанын, бети-кьуту кетип, ишин да унутуп,
 Болады будуман. -
 Кьарачыгьыз ол кьачыугьа: ачыугьа, Жан Алыучугьа да –
 Татлыды жан!

От а – жанады - ачы, ачыкь.. Кызыгу кьара тютюн кьанат-кьанат,
 Кьаргьа тизгинле кьат-кьат
 Кётюрюледиле ёрге. - Кёк узуну Кьара Кьузгьун,
 Кюнюбюзню бузуп, жерге кюйсюз ауанасын атады.

***

Ёксюзле, ёксюзле, ёксюзле -
 Хар элде, хар арбазда, бютюн да шахарлада кёз аурутадыла.
 Эр бла кьатын, келишмей, айырылып, сабийлерин киши кёзюне кьаратадыла.
 ...Энди уа сабийлени пробиркалада жаратадыла, - алай бла, арт кезиуде,
 Тёрт миллиондан артыкь кьошулгьанды адам улуна.
 Аны чыгыргьан Уллугьа уа, ол Акьыллыгьа, Нобель аглы саугьа бергендиле,
 Андан не чыгырыгьын тергемей. -
 -Да, не, дерле генинженерле, (адамны тюз кесине ушашын - клонун -

Салама жаныма «садакъаны»

Кёзле-мудах кёрле-

Къара тенгизинде кемелени

Кёмген-

Нек эсе да ачыйдылы сёзден...-

Да, не медет, аман болсанг да-къызырады бет.

Сокъур этген Аллах!

Эки къулагъымы да сен къаты бите,

Бир зат эшитмезча, мени сангырау эт!-

Тилейме!

***

О, жашау, нечик сейирсе,

Кюн чыкъды да, кюн батды.

Чыкъгъанда, бек жарытды да,

Кёзлерими къаматды.

О, кюнюм, нечик сейирсе,

Нек чыкъдыңг да, нек батдыңг?

Къанатынгы шош къакъдыңг да-

Къызыл гюлню узатдыңг.

Ол гюлню къолгъа алдым да,

Нюр кёзюне къарадым.-

Жюрекке башын салды да,

Ёмюрлюкча къалкъыды.

...Сёлеш мени бла,

Гюл сёлешген кибики жели бла...

***

Жаз кетеди. Мени чакъгъаным

Да тохтап, ауурлукъ этерикди.

Кётюрмем чапыракъ акъгъанын-

Жашлыгъым да алай ётерикди.

Алай мен жазлагъа кюйгенде,

Жунчутхан кюзлени сюерикме.

Мен бишген будайны ичинде

Чачынгы хауасын излерикме.

Сен унутма мени атымы,

Жаз келсе, жангыдан кёгерликме.

Мен, къайын кибики, ай чачымы,

Шууулдап, юсюнге тегерикме.

БОЛАЛМАЙМА СЕНСИЗ

Бабаланы Ибрахимге

Учуп-учуп, жулдузну жеталмайма,
Жангыз кьалдым бу дуняда, тенгсиз.
Не десенг да-сенсиз мен туралмайма,
Не айтсанг да-болалмайма сенсиз.

Уппа этип, кёзлеринге кьарайма,
Чайкьалады ичлеринде тенгиз,
Бу дуняда сени ючюн жашайма-
Жауум кьалсын бу дуняда сенсиз.

Мен да сени кюерик жулдузунгма,
О,сен манга эс тапдыргъан жауун
Болгъан эдинг. Будай оргъан кюзюм да...
Кюйдюм. Кюнден болур эди жанынг.

АКЪСУУСАН

1

Шууулдайды желде кёк будай, жырлайды,
Башында уа, эки кьанатын кенге жайып,
бир кьуш учады-
сылайды аны, сылайды, кьучакьлайды...

Мен а сени эсге келтиреме.-

«Нек келтиресе мени эсге ол будай бла,

ол кьуш бла бирге» деме-

Ангыларса - бир кесек сагъыш этсенг.

...Ма жолумда –бузулгъан юй-

Тюбю-кёкге ачылгъанды,

Аны ичинде уа -

жап-жашил акътерек ёсюп,чайкьалады,

Хауаны трай, аны башында уа-жанады жангы ай.-

Жиляйма,кесими тыялмай...

«Неге, неге деп,

ол юй, ол терек бла, ол ай бла бирге

Кесинги эсге келтиресе» - деме -

Ангыларса аны да - иги сагъыш этсенг...

2

Жел гюлле алып барады
Келинчикни юйюне,

Абынады да, чачады
Барысын да юсюме.

Ышарама: кёрюнеди
Жаш заманым кёзюме,-
Гюллени жыйып береме
Келинчикни кесине.

3

Ах, нечик дарий боладыла кьаты,зыбыр кьолла,
Сюйген адамынг сени багьалап, кьатылса,
Эки кьол угьай, эки гюл-эки акьсуусан-
Тийген сунарса бетинге, кьалтырап...

4

Тёзгенме, тёзгенме,
Кёз жашладан бойнума минчакьла тизгенме,
Хар ташы-кьан багьа- чыкьгьанды ачы тенгизден.
Мен жыйгьан ырысхы-жетерикди экибизге да.

5

Сындырма, жойма,
асырама жаным саулай,-
тюшюрме атдан!
Сен манга жангыдан жан салгьанса,-
Кьалай сыйырырса артха?!

6

Мен сени сюйген этеме,
Кюн кибики, бетинге тиеме.
Салкьыннга элтип эркелетсем,
Сюймеген эди деме.

Мен сени кьойнумда элтеме,
Бешикдеча тебиретеме.
Сабийчикнича уппа этсем,
Сюймеген эди деме.

Сюеме десем-
юсюеме кийимим жабышады
тенгингдеча, толкъун- толкъун болады,
Жастыгъым суу болуп, кече узуну

ары да, бери да бурама... -

Тангнга алай чыгъама...

Сюеме десем-къолум къарны кюйдюреди.

Артда, сууусам-къарда буз къолкъап табама,-

Ол а бууады мени тамагъымдан.

Сюеме десем...

Сен да суйсенг-

Болса эди онгум-

Чачым бла сыйпар эдим жолунгу

***

О, кетме сен къарангыгъа,
Ол къарангы сени тартады,-
Жюрегингден чыгып кюнюм,
Жюрегинге сени багады.

О, кетме сен къарангыгъа,
Ол желмаууз сени жутады...
Мени кюнюм-сени тенгинг -
Къолтугъунгдан сени тутады.

Не этейим да мен сизге,
Эки сокъур,эки факъыр?!
Буд уния сизге такъыр,
Бата барасыз тенгизге.

***

Чакъма, терек, алдама
Сууукъ да, къш да бизге алдады.
Чакъма, сен алай этме,
Бутакъларынгда айны тебиретме.

Чакъма, акъма,
Тереземи къакъма, уятма -
Къойнунгдагыны манга узатма:
Жауум эшитир да, жетер да,
Умутубузну урлап кетер да -
Сен не этерсе,

СЕНДЕН

Сени кѳрген, кѳрюр туугъан жерин.
Тансыкъ болгъанлыкъгъа, санга хыны тиймезем.
Сабийингича, кѳйюнунга къассанг эди мени,
Мен да сени, къаты къысып, иймезем.
Аулакълада мен суу излемедим,
Исси юзмезине атып санларымы,
Тансыгъымы алдым жерден.

Къыстау отну суйгенинги билип,
От тиргиздим: аямай ышырама,
Отну жилтинлери, учуп ары-бери,
Чачынг кибики, мени шашдырады.
Сенден ариу жан кѳрмегенме мен.
Жюрегими къыйнагъаны тѳздюрмей,
Бара барып, ташха къысыдым аны.
Чууакъ кѳкню суйгенинги билип,
Мен кѳйнума сени алып барама,
Сабанлада - гюлле. Манга кѳрай кетип,
Жукълайса. Сен да сюерик сунама...
Жукъла, жукъла. Санга кѳрап турама,
Чууакъ кѳкню, къыстау отну суйген.
Чачынг кибики от. - Кюесе!

Алай айтдым да - сейирге къалдым,
Бир кѳрюндю манга: чачынг, кесинг да, от да!
О, суйгеним, нечик ариу жандынг!
Чууакъ кѳкде жангыз булут да жокъду!

***

Жауады кѳар, чагъа тургъан тереклеге, къайтып.
Жолдан къайтхан ырысды.
Да нек жауады кѳар,
Къанлы къышда да жаумагъан кибики?
Анга ыразы туююлдю
Жер да, ит да, мал да...
Нек жауады кѳар? -
Мени суймеклигим
сени сууукълугъунг бла тубешдиле кѳкде.
Бизни ючюн сау дуниягъа жауады кѳар-
Жерге, жолгъа, тереклеге, кѳлге...
Кѳара кѳаргъа да акъ болду кѳарда,
Жангыз да сен тюрленмейин къалдынг,
Хорлатмадынг суймекликге...
Унутма, жаууп турлукъду,
Кѳар жаууп турлукъду.

НАЗЫ ТЕРЕКЧИК

Иллёула тагъабыз
 Назы терекге-
 Кёз ачдырабыз
 Бир кесекге.
 «Ёлка»атайбыз
 Аны атына,
 Сабийле жыябыз
 Аны кьатына.
 Къарс къагъабыз
 Тёгерегине,-
 Сакъ болабыз
 Керегине:
 Алтын,окъады
 Юсю,башы,
 Кампет, къалачды
 Аны ашы...
 Келин кибикди
 Субай назы-
 Юйге кирликди
 Патчах кьызы.
 Алай, ашыкъмай,
 Кирсин ары...
 Кесип элтебиз
 Биз аны...
 Сюйюп кирген а
 Мюйюшюне,
 Ыразы болады
 «Юлюшюне».
 Алай отоуунда,
 Кёгергенлей тура-туруп,
 Башлайды ол терек кьуруп.
 Бирде танг алада,
 Алтын тюшлеринден
 Уяннганда, кеси эслер:
 Сыргъалары, жюзюклери - мияладанды,
 Жылтырауукъ къагъытдыла кийимлери...
 Ийнелери да- юй тюбюне агъып...
 ...Артда уа...
 Артда уа не?..Билебиз ахырын:
 Бирле, отун этип, отха атадыла аны,
 Бирле сызадыла юй артына...
 Киши да бармай кьатына,
 Анда,кеси,аты да,
 Унутула барады акъырын...
 (Керти да,кьызгъа

Тенг болмайды кьатын)
...Тёзген игиди,
Къыйын болса да ол затха тёзген... -
Кимни эсе да, бир кьызы кибикди,
Субай назы,
Терен агъачны ичинде ёсген,..
Бирде, бир кезиуде,
Илиннгенлей кёзге,
Сюйген, кесип алып,
Элтеди кесине,
Юйге...

Айдарбек САРМАМБЕТОВ

ХАЙЫУАН

Жыл санлары отуз жылдан атлагъан тенглеринден аны бир башхалыгъы жокъ эди, алаша бойлу арыкъсуу кишичик. Баштебен, сагъышлы хар заманда да, кеси айланыр. Киши бла да иши жокъ. Атасы, къоншусу болсада анга башха туйюлдо.

Къатына адам да къоймайды, кеси орамында жашагъан ючеуленден сора. Кесинден сора адам бармыды, жокъмуду ол аны ючюн къайгъырмайды. Къыямамы айланады, ахырзаманмы жетеди, - анга башхалыгъы жокъду. Бир киши бла да шуёхлукъ, байламлыкъ жюрютюрге да излемейди. Бир жукъну къайгъысын этмейди, бир зат ючюн жарсымайды. Мискин зат. Къысха айтханда, хайыуан деда къой.

Къайда кёрсенг да аны къуру да радиогъа тынгылагъанлай туруп. Тыш къыраллы макъамла къулагъында зынгырдагъанлай. Аны да уллу тауушуна салыр. Не затны юсюнден жырлагъанын да ангыламайды. Аны тилин да билмейди. Сора къайдан ангыларыкъды. Ангыларгъа да итингени жокъду, къулагъында макъамгъа ушаш бир таууш болсун ансы. Тюз да ичгичиге ушайды. Радиосу бузулса уа -шайтанлы, къытургъан тели сунарса.

Арт кезиуде аллай бир кёп сылхыргъа тюбейсе. Ала орамлада, окъуу юйледе да бардыла. Акъыл алыр ючюн китап окъумайдыла. Сора къайдан акъыл аллыкъдыла. Баям ала цивилизация бла жангы техника прогрессден терс жанына бурулуп жаратылгъанла болурла. Огъесе компьютерлени жесирликлеридиле. Илму тилде алагъа «компьюторланы къуллары» дейдиле.

Марлен бошда турмайды, алай дайым иши да жокъду. Анга ишини юсюнден сорсала, техника бла ишлейме деп къояды. Алай ол къайдан техника бла ишлеучю болду? Школну да кючден-бутдан бошагъан эди. Школда иги окъумасанг, техникумгъа къалай кираллыкъ эди. Окъургъа киралмагъандан сора, монтерну болушлукъчугъу болуп ишге тохтайды. Ишлеген жери да юйюнден узакъда туйюл эди. Анда эки-юч жыл урунду. Битеу билими да олду.

Бир жол, область театргъа техник керек болгъаныны юсюнден билдириу окъуйду.

Аны иши къыйын туйюлдо. Бар эсенг, жокъ эсенг да киши сени излеп айланмайды. Анга уа ма, аллай иш керек эди. «Тюнене не иш тындырдынг, бюгюн а не этериксе», деп турмазча.

Театрда оюн кёргюзтюлген кезиуде, сахнада аберилени ары-бери кёчюрген, неда таматасы бир сылтау бла, сёз ючюн, кеф болуп ишге

чыгълмай кьалса, сахнада чыракъланы жандырыгъанды аны борчу. Анда уа – чыракъла кьалай жандыла, аланы жарыкълары сахнагъа тюз тиемидиле, артистлеге чырмау этемидиле, ол аны ючюн арталлы да кьайгъырмайды. Аны жарсыуу жаланда бирди – кьулагъына музыка эшитлгенлей турсун. Жашны аллай болгъанын ангылап, жаланда бек амалсызгъа кьалсала, чакъыргъандыла жумушха.

Атасы уа махтаулу геологду, ишин уста билген адам, бирге ишлегенлерини аллында намысы-сыйы жюрюйдю. Озгъан сексенинчи жыллада, коммунизмни муратларыны ёкюлю болгъан заманда, ол битеу дуняда хорларгъа керек эди, биринчи сабийине Марлен деп атагъан эди. Таза жюрегинден, Маркс бла Ленинни биринчи тауушларын бирге кьошуп, алача акъыллы, кьарыусузлагъа, жарлылагъа жан аурута билген адам болурча. Ол бир да сагъыш этмеген эди аны жангыз жашы саудан ёлю болур деп. Отоууна кирип, сау кюн телевизоргъа кьарагъанлай туруп, Бир адам бла байламлыкъ, шуёхлукъ жюрютмез.

Аны алай этгенин жаратмаса да, бу Тугельбай, неда Айтматовча белгили жазыучу болур деп, кеси кесине кёл этдиреди. Огъесе Алыкълула назмучуму, Муртабек Рыскуловча, артистми, Болат Бейменалиевча, Суйменкъл Чокморовча киноактёр не уа Атиевча суратчымы болур? Ол заманда атасыны жюреги жети кёкге чыгар эди.

Жашыны ызындан кьарай, кьуру да тыш кьыраллы жырлагъа, макъамлагъа тынгылагъанына да эс бургъанды. Ол а кьыргъыз тилде бардырылгъан бериулеге кьараргъа керек эди, ёз тилин билирча, адет-тёре билирча, халкъына бираз жууукъ болурча. Аны юсюнден айтханда: «Ол кьойла манга керекдиле» - деп кьойгъанды.

Аны эшитгенде, атасыны кьаны кьызды, солууу тыйылды. Жашына акъыл юйретип кюрешди. «Халкъдан айырылсанг жол жанында жангыз кючюклей кьалырса, ол заманда кьыйналырса», - деп да айтды. Алай аны айтханын жашы кьулагъына да алмады.

Сабий заманындан киши бла да шуёхлукъ жюрютмегенди. Бир тиширыуу бла окъуна сёлешип кёрмегенди ол жашын. Аны юсюнден а кьалай соргъун? Соргъан этсе не да ол анга кьаллай жауап берлик эди.

Бир жол айтды жашына, ананг сени юйдегили болгъанынги кёралмай кетди дунядан, мени да саулугъум кюнден-кюннге осалдан-осал бола барады. Пенсиягъа да заманым жетмей аны ючюн чыкыгъанма. Юйдегили бол. Ёлюп кеттгинчи бир туудукъ кёрейим.

- Не затха керекдиле сабийле, ала да бир заманда ёллюкдюле, - деген жууабы бла атасын арталлы да жюрегин кьыйнайды.

- Телисе сен, башсыз, сылхыр. Сабий ол жангы адамды, тукъумну ёсююйдю. Сабий болмаса тукъум ёчюлюр, сени тукъумунг. Эр киши, тиширыуу болса да, ызындан сабий кьояргъа керекди, - деп атасы жашына акъыл юйретип кюрешди. Хоу, сылхыр, жашы атасына бютюнд да бек ачыуланып, эшикни да кьаты уруп кетди.

Ол кюнден башлап атасыны жашындан умутлары юзюлдюле. Андан сора ол анга акъыл юйретип кюрешмедди. Айтханынга тынгыламаса, сёзюнгю бошуна кьоратып не этериксе. Тукъум ёчюледди. Не этериксе. Аны жашы алай болуп кьалды. Хайбуан, барып тохтагъан хайбуан.

Кеси этерин да билмеген, адам айтханны да этмеген.

Ол жалаңда кесини юсюнден сагъыш этеди. бир адам бла иши жокъду. Не затха да уллу кёллю. Къарны тойса, болду анга. Дуниягъа нек жаратылгъанындан арталы да сагъышы жокъду. Ол угъай да, келир заманны сагъышын окъуна этмейди. Жангыз къалса къалай жашарыкъды? Къайдан да жаратылгъанды быллай сълхыр?

Ким биледи, сабийлигинде тийишлисича эс буралмаймы къалды Марленнге. Айла, ыйыкъла бла ишлерге кетип тургъанды. Къайры кетсе да жашыны юсюнден сагъыш этгенди. Къалай тура болур? Ариу халда юйрене болурму? Ишге келген кюннүнден башлап ызына къайтхынчы хар кюнню санап туруп эди, жашына тансыкъ болуп. Огъесе байбийчеси Сакитми ычхындыргъан болур? Аны да битеу ёмюрю сабийим дегенлей кетди. Жангызымды, жанымдан да бек аны сюеме дегенлей тургъанды. Алай ол эртте кетгенди бу жалгъан дуниядан. Ауруп ёлгенди. Кесине бакъдырып да кюрешди. Алай ауруу аны хорлады. Ёле туруп да жашын кесине къысып, уппа этгенлей, къучакълагъанлай турду. Аллах гюняхларын къурутсун, жаннет чырагъы болсун. Огъесе жашны ассыры эркеми юйретдиле. Ким биледи? Сакитни дуниядан кетгени иги окъуна болур эди. Жашыны бу халын кёрсе, жюреги жарылыр эди. Бир жукъгъа жарамагъан, итиниулюгю болмагъан, гаккыбаш жашын кёрюп тургъан анагъа андан уллу не къыйынлыкъ барды.

Ким биледи, сабий заманында орус сабий садха бергенлери неда орус школда окъугъаны, неда юйде да къуру да орусча сёлешип турулгъаны ючюнню кеси миллетине тарта болмаз. Халкъындан аны хатасынданмы айырылгъан болур.

Арыкъсуу Марлен, къулакъларындан науушниклени бир да тешмейди. Не жумуш тындырса да, ол аланы дайым жюрютгенлей турады. Бир жол, биреу узалып аланы тешеди. Ол заманда Марлен алай ачыуланады, ол адамны уруп ёлтюрюп къоярыкъ эди. Ол а аны директору.

- Марлен, юйге бар деп, - билегинден тутуп, бир жанына элттип айтды. Сен энди сабий туйюлсе, кесинги къатдыр. Атанг дуниясын алышханды. Къоншуларынг сёлешип билдиргендиле.

Ол хариб а аны окъуна ангыламады. Дуниясын алышханды деген ол не затды. Алгъын аллай сёлзе эшитмегенди. Алай таматаны айтханын этерге керекди. Жаш юйюне тебиреди.

Бу беш этаплы юйню экинчи этажында, эки отоулу фатарда жашай эди. Атасына аны ишлеген жеринде берген эдиле. Битеу мюлклери да жалаңда фатарлары эди.

Жаш юйлерини аллында къауум адамны кёрдю. Анга да эс бурмады. Аланы араларында къоншулары, ол танымагъан адамла да бардыла. Экишер-ючюшер сюеледиле. Марлен алайгъа жетгенде, барысы да анга къарадыла. Ол ала бла саламлашхан окъуна этмеди. Бир заманда къоншулары бла байламлыкъ жюрютмегенди. Алайда тиширыула да бар эдиле. Алагъа окъуна салам бермеди.

Фатарны эшиги ачылып эди. Отоулада адамла бардыла. Ала да бир бирлери бла шыбырдашадыла. Жашны кёргенде тохтадыла. Марлен

аланы кьатлары бла ётюп, ич отоугъа кирди. Атасы тапчанда жатып, юсю да эски жабыу бла жабылып, аллында юч-тёрт киши шинтикледен олтурадыла.

Атасы эрттеден бери ауруп эди. Баям бу адамла аны кёре келген болурла. Жашы аланы кьатлары бла да ётюп кесини отоуна кирди. Наушникледен макъамла чыгъадыла. Адамла не затла айтханларын а эшитмейди. Хар замандача телевизорну кьурап» - тапчаннга таянды. Бираздан атасы эрттенликде айтханы эсине тюшдю:

- Мариш, бюгюн нек эсе да жүрегим кьыйнап турады. «Скорыйни» чакьырсанг эди.

Атасы бошдан айтхан сунуп: «Телефонуму ахчасы тауусулгъанды» - дейди.

Ол а анга ахча узата: «Телефонунга ахча да сал, олсагъатлай, «Скорыйге» сёлеш. Унутма, бек кьыйналып турама», - деди дагъыда атасы солууун кьыйын ала.

Алай жаш атасы айтханнга кьулакь салмады. Бюгюн болмаса – тамбла чакьырып. Кимге керекди аны атасы? «Аллах да аллыкь тьююлдо аны» деди ичинден.

Бираздан адамланы тауушлары чыкьды. Ким эсе да ачы таууш этип жилип башлады. Эшикни хыны ачып, отоугъа кьоншулары Эрмек кирди. «Къарачы сен мынга. Сыртындан тьюшюп, мышмырын да бузмай турганын. Атанг ёлюп турады, сылхыр. Сен адам тьююлсе, барып тохтагъан ит». – битеу кючюнден келгенни кычырды да, жашны кьулагьындан наушниклени алып, жерге атды.

Марлен секирип ёрге кьопду. «Санга не керекди», - деп тьююшюрге чапды. Аны акъылындагъы жаланда бирди. Наушниклени алып, кьулагъына салып, музыкагъа тынгыларгъа.

- Ёлген эсе не этейим, менми терсеме, - деди жаш дагъыда, кёзлерин жандрьп.

Жашны алай этгенин кёрюп тургъан кьоншула абызырап, не этерге билмей кьлдыла. Ол алай этер деп турмай эдиле. «Жангыз жашы, аны атасы ёлюп турады. Ол а кьулагъына да алмайды. Бу не тюрлю хайыуанды. Барып тохтагъан сылхыр кёреме», - дейдиле.

Эрмек тёзалмай: «Атанг ёлюп турады. Аны оноуун эт, асыраргъа керекди», - дейди.

- Не зат, Къалай? Аны менми асыраргъа керекме. Итле кибик юсюме атылып, сиз, - деп Марлен кьоншуларына тырман этерге кюрешди.

Аланы да тёзюмлери кьуругъанды. Бирлери жашны Марленни кьулакь артына жетдирип: «Атангы асыраргъа, санга болушургъа келгенбиз. Сора бизми терсбиз», - дейди.

«Ай, осалла», - деп, асыры ачыуундан Марлен жилиды. Атасы ёлгени ючюн угъай, желкесине кьол тийгени ючюн. Алыкьа аны алай бир киши да урмагъанды. Ургъан угъай, анга бир адам уллу окьуна сёлешмегенди. Бу жол а желкесине тийген кьол, кёзлерине от окьуна чакьдыргъан эди.

- Кьююгъуз, эшекни тьююп атмы этериксиз. Бу сылхырды. Андан хайыр жокьду. Игиден аман туугъан деп, мунуча адамгъа айта болурла.

Аны кьоюгъуз да атасын асырар кьайгы этейик.

- Ол адам тьююлдю.

- Итди.

- Туумай кьалгъан ол болгъу эди.

Кьоншула кетгенден сора, Марлен бир затла мурулдап, жангыдан тапчанына барып тыянды.

Эрттенликде адамла жангыдан жыйылдыла. Бирлери ахча жыйдыла, бирлери кьабыр кьаздыла. Кьысха айтханда, ёлгенни кьоншула бастырдыла. Ёлген ёксюз эди. Жокъ эди аны жууугъу-ахлусу. Хар жумушун да тийресини адамы этди. Эр кишиле жаназыгъа сюелгенде, жашны чакъыргъан окъуна этмедиле. Адамгъы тергемей, анга эс бурмай кьойдула.

Экинчи кюн, Марлен ишге келди. Аны юсюнден таматасына билдирдиле. Ол а жашны кесине чакъырып: «Боллукъ болду. Энди сен аны артха кьайтараллыкъ тьююлсе. Кесинги кьатдыр. Муну уа бизни атыбыздан ал. Бир жугъуна жаратырса» деп, конвертни узатды.

Жаш орамгъа чыкьды. Конвертни ачып, анда ахчаны кёргенде, кьууанды. «Бир айны столовагъа барып, барып ашаргъа боллукъду. Атасы ёлген да иги кёреме», -деп, сагъыш этди хайыуан.

*Къыргъыз тилден
ОСМАНЛАНЫ Хыйса кёчюргенди*

УСТА ХАПАРЧЫ

Суратлау литература миллетни ниет байлыгыды дей эсек, анга кёлю бла кюллукук этген халкына жүректен кюллукук этгенин бар заманда да унутмазга керекбиз. Сёзсюз, бу оюмну энчи белгилеген заманыбызда, бек алга юлгюге фахмулу адамланы атларын келтиребиз. Бир тюрлю кёзбасузу, Борис Мазихов кьабарты халкыны аллай жазыучусуду, китапларын ким да суйюп окьугьан, фахмусуна, ишине кёпле бюсюреген.

Борис Беспанович Мазихов 1940 жылда 7-чи апрельде Чегем районну Шалушка элинде туугьанды. Ол школда окьуучу заманында окьуна жазыу ишге кёл салыучусун, кьабыргьа газетни редактору болуучусун тенглери бююнлюкте да эсгериучюдуле. Алай, нек эсе да, школу бошагьандан сора, окьуун андан ары бардырыуну кьайгысын этмей, «Шалушка» колхозда сабанчы бригадада эсепчи болуп тохтаиды. Кертиди, кьысха халпарчыкьла, ахшы, алчы адамланы юслеринден материалчыкьла жазып, район газетге жибергенлей турады. Ол тукьум атын газет бетледе керсе уа, асыры кьууангандан, башы кёкге жетгенча бола эди. Баям, 1964 жылда Борисни Кьабарты-Малкьар кьырал университетни история-филология факультетини кьабарты тил бла литература бёломюне кирирге кёллендирген да ол зат болгьанды.

...Студент жылла – чыгьармачылыкь ишни отун тиргизген, алга учу нуулукьну кьанатын кьакьдыргьан жылла. Борис Мазихов битеу жашауун жазыу иш бла байламлы этерге университетде окьугьан заманында бютюн да таукел болады. Ол ахшы мураты Борисни «Ленин гьуэгу» газетни редакциясына келтиреди. Борис анда алга корреспондент, бёломню редактору, жауаплы секретарь болгьанды, артда уа аны газетни баш редакторуну кьуллугьуна салгьандыла.

Борис Мазихов бла Алим Кешоков

Б. Б. Мазихов КПСС-ни обкомунда басма жаны бла бѐломню таматасы болуп да тургъанды. Бусагъатда уа КъМР-ни Журналистлерини Союзуна правленини председателиди.

Фахмулу жазычу онбешден артыкъ проза китапны авторуду. Ала къабарты, орус тилледе да чыкыгъандыла. Аны «Акь кѣгюрчюн», «Буз дорбун», «Айсыз кече», «Чапыракъла акыгъан заман» деген чыгъармалары къабарты халкъгъа кенг белгиледи. Борисни иги кесек повести, хапарлары школланы, бийик эм орта билим берген окъуу юйлени дерс программаларына киргенди. Новеллала, повестьле жазганы бла къалмай, Борис кѣчюрмечилик ишни да тынгылы бардырады. Аны хайыры бла къабарты окъуучула Эльберд Мальбаховну «Страшен путь на Ошхамахо», Владимир Вороковну «Прощающие пусть простят» деген романларын сюйюп окъугъандыла. Борис Мазихов жамауат иште да кесин тынгылы кѣргюзтгенди. Эки кере ол КъМАССР-ни Баш советине, КъМАССР-ни обкомуну членине да айырылгъанды. Бюгонлюкде Борис Россейни журналистлерини Федеральный советине къошулады.

Чыгъармачылыкь эмда жашу жолунда жетишимлери ючюн анга быллай сый бергенди: РФ культурасыны сыйлы къуллукъчусу, Адыгея республиканы сыйлы журналисти, КъЧР-ни сыйлы журналисти.

Борис Мазиховну бир къауум хапары малкъар тилге да кѣчюрюлгенди. Аны туугъан кюню бла алгъышлай, уллу насып, саулукь тилей бу хапарла бла сизни шагъырей этебиз.

Борис МАЗИХОВ

КЪАРТНЫ ШИНТИГИ

Новелла

Къарт киши, паркда хар заманда барычу жеринде, къалын терек бутакъла салкъында, узун шинтикге олтуруп, сакъалын гулоч таягына тиреп, терен сагышха кирип эди. Таягы бирси акъсакъ-алла жюрютюучю таякъладан эсе иги да базыкъды, кесини да башы кюмюш бла ариу накъышланып. Терек тюбю бусагъатда салкъын болгъанлыкьгъа, тюш заман жууукълашханлай, алайгъа кюн тиерикди, сора къарт да, ёрге кѣтюрюлюп, юйю таба жол тартыр.

Алай бусагъатда уа ол «сагышлары бла ушакь эте турады. Кюн таягы, бир-бирде къалын терек бутакъланы араларында кесине жепи табып, къартны аякъ бурунларына тиеди да, бир кесекден жокь болуп къалады; къалын чапыракълы бутакъла аны аллын тыядыла, ол а ёрге – терекни тѣппесине «ёрлеп» кетеди. Къарт, сагышларындан къутулуп, табийгъатны ол тюрлениуюне да эс бурмайды.

Бир заманда паркны ара жолу бла ёрге бара тургъан адам, къарт таба

бурула барып, шинтикге олтурду да, мычымай бир хапарла айтып башлады. Къарт, къатына кеси миллетинден адам олтурса, къууанган этиучюдо, аны бла ёз тилинде хапарлашхан тынчды, Шахарда жашагъан адам бла, бютюн да ол оруслу эсе, акъылында болганны ангылаталмай, иги да къыйналычуду. Кеси миллетини адамыны сёлешгени уа анга, тюз тепсеуню тартыууча, хычыуун эшитилиучюдо.

Алай кёбюсюнде аны къатына сабийле келиучюдоле. Ала, къартны таягын алып, аны жыл санында адамланы эриклеп, таякъга да таянып, гупшурчукъла да болуп, къартлача атларга кюреше, зауукъ этиучюдоле. Бир-бирлери уа, акъсакълны хуржунуна узалып, тютюн орнун чыгъарып да ойнаучудула. Тамата, ала не этселе да, тынгылагъанлай турады, бетинде огъурлу ышарыуун ёчюлтмей.

Акъсакъл сабийле бла сёлеширге бек суйюучюдо, аланы оюмларына, атлача чапханларына сейир эте. Ала алайдан кетгенлей а, мудах болмай къалмайды. Да не этсин? Ала кетгенлей, тегерек шош болады. Ол, паркга тынгысыз къарай келип, ахырында къарамын сыйдам кёксюл ташла бла сырылгъан орамга тиреп, жай чилледе окъуна сууукъсурагъан этгенча болуп къалады.

Тамата бёлек заманны шинтигине келмей турду, келгенинде уа, тереклени чапыракълары жерге агъып, кеслерини да къууатлары кетип тургъанларын кёрдю. Сора, сакъл тубюне таягын тиреп, бир кесек сагъыш этди да, кеси кесине былай шыбырдады: «Эртте-кеч болса да, билеме, кетерикме. Бюгюн болмаса да – тамбла сёзсюзюдо бу дуняны ташларыгъым». Аны, хар атлагъаны сайын, чурукълары: «Къарт болгъанса, къарт болгъанса», – деп къыжылдай эдиле. Акъсакъл, ол сагъышларыны ауурлукълары бла демлеше, биягъы шинтиги болгъан жерге жетди. Алай, шинтикге бир къарт амма олтуруп тургъанын кёрдю да, аны таба арсарлы атлады. Тиширыуу намыс этди анга, ёрге кётюрюлдо. Ол кезиуде аны къатында ойнай тургъан жашчыкъ, акъсакълданмы къоркъду, амманы борбайларына чулгъанды. Тиширыуну намыс этгени къартха хычыуун кёрюндю. Болсада: «Къабартлымыса?» – деб’ а сорду. – Аллах ийман берсин».

Тиширыуу, къартха сау бол дегенни ангылата, башын къакъды.

Къартла шинтикни бири бир къыйырында, бири бирси къыйырына олтурдула. Ала, сёзню неден башларга билмейми, огъесе бир-бирден ийменнгенденми, иги кесекге дери тынгылап турдула. Алай акъсакъл бирздан ол тиширыуну ким болгъанын, къайда жашагъанын сора кетди да, ызы бла кеси хапар айтып башлады.

– Ол жарлы Хамит ёлюп къалганды. Мени эрттеден шуёхум. Ангылаймыса, эгечим? Алыкъа уа хайт деген заманы эди. Алтмышдан энди атлагъан. Кёресе да, – деп, къарт киши къолларын хауада ойнатды.

– Алаймыды, харип? Жаннетли болсун. – Тиширыуу аны жарсыуун терк ангылады.

Жюрегин кюйдюрюп тургъан затны анга айтып, къайгъыларын бир кесек селеитирге сую эди ол киши. Тиширыуну мудах кёзлеринде аны бушууна жарсыгъаны кёрюне эди.

– Жашауда сур затла кёпдоле, – деди акъсакъл. – Аланы хорлар кюч жокъду бизде. Хамит бла мен а не? Экибиз да урушда бирге эдик. Экибиз

да жаралы болгъанбыз, Хамитни имбашына тийген эди окъ, мени уа – аягыма. Алай, насыпха, Аллахны буйругъу бла элибизге сау-эсен къайтдыкъ. Ишледик, колхозну аягъы юсюне салдыкъ. Малда, сабанда да туйюлюр ючюн къалмадыкъ. Болса да, анга да сокъуранмайма. Ёмюрден ахыргъа ким жашайды? Мен да ахыр кюнюм жете тургъанын билеме.

– Не дейсе, къарындашым? – деп, тиширыу мудах бет алды, алай акъсакъалгъа уа кёл этдирирге кюрешди. – Аллай затны башынгдан кетерип къой. Алыкъа сен жаш адамса. Чырайынга да киши чурум табарыкъ туйюлдо. Аллах къызгъанмасын, мен бир заг ангылай эсем, хайт деген заманынгды.

Ол сагъатда къарт жауурунларын керди, белин тюзетип, кёкге базгын къарады. Тёгерек, жаз башында кибик, чагып тургъанча кёрюндю кёзюне. Кърдык чыкыгъан, терекле чапыракъ этген, гюлле чакыгъан заман сунду ол. Хауа да – бир таза. Солууунгу эркин ал да, зауукъ эт!

Тиширыугъа ол, жаш заманында къызлагъа къараучусуча, жут къарады. Тиширыу а, сёлешгенин да къоюп, шинтикге жабышып къалгъан кибик болуп, артал да къымылдамай, къымсыз олтурады. Аны Жыйрыгъы узун да, кенг да кёрюнеди, жамычы кибик. Сормай билликсе ол бери башха адамны кийимлерин кийип келгенин. Алай ариулугъуна уа къарап турусса, кёзлери да – уллула. Ала аны ийменчеклигин да билдиредиле. Къарт ичинден: «Быллай кёзле жалан да къабартгылы тиширыулада болургъа боллукъдула», – дейди. Алай тиширыуну бетинде эртте, къачан эсе да бирде ол сынагъан къайгъылыны, бушууланы илишанлары да эслендиле. Болса да, жашауу келген тиширыуну чырайын ала бузуп къоялмагъандыла.

– Бек ариу адамса сен! – деди къарт, тиширыуну кёзюне къарап. Ол алай айтыр-айтмаз, тёгерек асыры шошдан, башха болмай, сангырау адамгъа ушап къалды.

– Аны орнуна да сен жаша, мени ёлген тиширыуума бек ушайса. Сабийлерими аналары да адамны жүрегине хычыуун тиер сёз айтыргъа бек суююучо эди. Баш иенг а неге жарайды?

Тиширыуну кёз гинжилери къалтырадыла. Ол тынгысыз да, къайгъылы да болуп:

– Мени баш ием эртте ёлгенди. Отуз жыл да жашамагъанды факъыр. Урушну заманында Варшава тийресинде жоюлгъанды. Къабырыны къайдагъысын окъуна билмейме, – деди.

Тиширыу сабийчикни тобукъларына олтуртду да, башчыгъын кёкюрегине къысды.

– Баям, аны къарасын кийип, жашау негер излемей, жангызлай ашыргъан болурса жылларынгы.

– Сени Аллах сыйласын, бир да аллай къайгъыгъа кирмегенме. – Дорбундан сёлешгенча, тунукъ эшитилди тиширыуну ауазы.

– Киши тилемегенмиди?

– Ой, мени суйген ахлуларыма Аллах аллай бир къууанч берги эди. Сени да сыйынг тёппемде болсун ансы, кёпле тилегендиле. Салимни унутуп, ол ишни эталмагъанма, – деп, ол акъсакъал таба къарады да, аны кёзлеринде: «Бу не сантла сёлешеди?» – деген оюмну эследи. – Ой, анасын сатайым бу жашауну! Къайгъылыды, тынчлыкъсыз. Баш ием бир кюнде да

эсимден кетмейди, бюгюн-бюгече да кёз юсюмде турады. Саппа-сау сунама кесин да. Эки кызым барды да, сыйынг төппемде болсун, алада излейме аталарыны ахшы ышанларын. Кеслери да бек ушайдыла жарлы Салимге. Шукур болсун, ала жашауда жерлерин тапхандыла. Киеулерим да бек игидиле манга. Аллахха сёзюм ауур бармасын ансы, жашым болмагъанына уа жарсыйма. Ёлген кюнюнде басхычына жабышыр адамы болгъанын билгенни бизни жыл саныбызда жүреги бир кесек хош болады.

– Сенича ариу тиширыугъа ёлген-кетген хапарла айтхан ушамайды, – деди къарт. – Алыкъа уа не менме деген эр кишини да къарнын аурутурук туйюлсе. Акъылынгдан кери эт ол болмачы затланы. Алыкъа санга алай айтыргъа эрттеди. Ашыкъма ары. Тейри анда да артыкъ доюн болмаз. – Къарт бир суйдюмлю ышарды.

– Хау, Аллахны кьолундабыз.

– Сенден суйдюмлю тиширыу хазна кёрмегенме, тейри...

– Хоу бир да, сен а, бир Аллах, мени серлендире тураса, – деди тиширыу, бетин бир жанына бура.

– Тейри, туудукъчугъунг да бек залимчикди, – деп, сёзню къарт башха жанына бурургъа кюрешди. Бу тиширыугъа айтмаз затымы айтдым», – деп, иги да жунчуду. Ол кезиучокде жашчыкъ кесин акъсакалгъа атды да, мыйыкъларындан тартып, аны бла ойнап:

– Аппа, ап-ап-па! – деди.

Ол сёзле къартха хычыуун тийдиле эсе да, эсине уа кёп затны тюрдюле. Жашлары, сау келип, къатында сьолгенча, кесини да хайт деген заманы къайтханча болду. Бусагъатда аны бла ойнаргъа кюреше тургъан жашчыкъ кесиникиледен бирича кёрюндю анга.

Андан ары къарт бла тиширыу ушакъны теренинден теренине кире башладыла.

– Бусагъатда сабий жокъду, оллахий, лязим, – деди къарт. Эндиги жаш-къушла ашыкъгъанлай, тынгысыз болгъанлай айланадыла. Айтып, таматалагъа акъылларын ангылатханлары да жокъ. Бир керексиз затчыкъланы юслеринден даулашларын кьоймазла, демлешиулери тохтамаз. Жаш окъугъан китабын махтар, кыз а: «Сен жалан да шпионланы, аманлыкъчыланы юслеринден жазылгъан китапланы окъургъа сюесе», – деп, тырмандан кьырыр.

– Аланы даулашханлары, жарашханлары да жашлыкъ безиреуледиле. Биреу окъугъан китабын махтай эсе, ол айтханын-къалгъанын ангылагъан адамды, – деди андан арысында къарт, сёзюню тюзлюгюне ийнандыра. – Кертиди, экибиз китап ючюн даулашып кюреширик туйюл эдик. Сен ийнек саууп, сютно да сют машинада тартып, сора къайнатып, айран уютханынга къууана, мен да маллагъа аш салгъаныма ыразы болуп, тынч жашарыкъ эдик. Энди бизге, эки къартха, алай кёп зат керек туйюлдо. Мен бахчада жубаныргъа да бек сюеме. Сохан, наша, быхы тахталарым, кёгет тереклерим. Сабийлени да, кесими да толу жалчытама аладан жыйгъаным бла. Шахарда уа хар зат да къалай багъады!

Къарт кесини хапарындан зауукълукъ алып олтургъанын ким да ангыларыкъ эди.

– Ой, ахшы киши, къарайма да, мени терилтирге кюрешесе, – деди ти-

ширыу, тамагын ариулай, сёзюн бир кесек чамгъа тартдыраакъ этип.

Андан арысында тиширыуну бла эр кишини араларында хапар бир кесек сел болду. Къарт кёлондегин андан ачыкъ айтыргъа иги базынмай эди. Жашчыгъ' а бирде аммасыны, бирде уа эр кишини къюонларына минеди. Алай эте кетди да, бир тюрлю сылтау болмай тургъанлай, къычырыкъдан къырып, жилияп башлады. Аммасы, ёрге туруп, жашчыкъны къойнуна алды.

– Кетергеми дейсе?..– къарт бир кесек мудах окъуна болду. – Тамбла уа келликмисе?

– Билмейме. Ким биледи, келирге да болурма.

Тиширыу аз-маз ышарды. Бети бир кесек къызаргъан окъуна этди.

...Нальчик суу бойнундан салкъын аяз урду. Ол кезиуде терек бутакъла, чапыракъла да «шыбырдашдыла». Къарт да, кителени тноймелерин этип, кётюрюлюп, кетип тебреди. Сора, сабыр атлауун тохтатды да, артха айланып, паркны ариулугъуна жангыдан къарап, дуня зауукълугъун алды. Арлакъда, берлакъда ишлей тургъан тиширыулагъа да эс бурду. Ала мында гюлле ёсдюредиле, омакълыкъгъа салыннган чырпылы терекчиклени тизгинлерин жыяддыла. Бизге тышындан келген къонакъла, Нальчикни ариулугъуна сукъланып, баш ура, мындан алай кетиучюлерин бюгюн ангълагъанча, гюллеге, тереклеге жангыдан кёз жетдирип чыкъды да: «Нальчикни хаусыны ийиси жангы сюзюлген чагырны ийисине ушайды, – дейди къарт. – Ой, къалай залимди! Ол сагъышларынгы чачады да, кесинги алгъа учундурады...»

Къартны кёлю, бир уллу къууанчладача, жарыкъ болду. Келе-келе, кесини кийимлерине кёз жетдирди: «Тейри, бу кителим тозурагъанды. Бу жолдан сора муну киймезге керекме. Жангы кителим шкафта тагъылып тургъандан не хайыр манга? Юсюмдегин а Кашифге иейим, сюрюу ызындан баргъанда, кие туруп. – Аны акъылына дагъыда кёп зат келди. Тиширыу бла ушагъын да эсгерди жангыдан. – Тамбла хауа тюрленирик болурму экен? – деди къарт кеси кесине. – Тейри, жаугъан а этерик болмаз. Кюн бузуллукъ болса, онг бутум билдирлик эди, жауун жауарны аллында чанчып, буруп, жанымы алычуду. Аллах айтса, ариу кюн тиер».

Къарт юйге келгенде, даулаш бек къызыу бара эди, – къартны туудугъун пионер лагерге иерге деп келин, угъай деб' а атасы.

Жашы лагерге барырын сюеди келин, сабийни атасы уа элге барсын деп, къартладан тилге, адетге, тёреге, Кашифден а ишлерге юйренсин деп даулашады. Келини бла жашы даулашып башласала, къарт, алагъа сёз къошмай, аш юйге кетип, анда кесин жубата туруучуду. Алай бу жол а, келинин, жашын да тохтатып, айтханына къарап-къарагъынчы бой салдырды.

– Жай узунду,– деди къарт,– Жашчыкъ алгъа элге барсын да, бир ауукъ заманны Кашиф бла турсун, андан сора уа лагерге барыр да, анда солур... Жаш, сен келинни жанын былай нек къыйнауучуса? Кёремисе, къалай жиятдынт бюгюн да муну!

Атасындан бюгюннге дери аллай сёзле эшитмеген эди да, аны кёзюне жаш бек сейирсинип къарады, алай жукъ айтмады. Бир кесекден а жарашыулу ауазла эшитилдиле, эр бла къатын мамыр ушакъ башладыла. Ол затха къарт аладан эсе бек къууанды. Юйюнде быллай хал болгъанлай турурун

эрттеден кюсейди.

Заман бюгюнча терк озуп хазна кёрмегенди кьарт. Жангы газетле да келтирдиле юйге. Келин а ол кезиучюкде, бир уллу гоппанни айрандан толтуруп, кьайын атасына узатды...

Кьарт жангы кителин да кийгенди энди, кьарап турусса ариулугьуна. Аны кийгенде, кьартны жауурунларыны кенгликлери бютюн да бек эслендиле, кесини ёхтемлигин а айтмай кьой.

«Оллахий, бир хатасы жокьду, – деди ичинден акьсакьал, кюзгюню аллына сюелип, кесини юсюне-башына тюрслеп кьарай. – Не хатам барды? Бир жарагьан атым болуп, анга минсем, гинязгьа ушарыкьма. Аллай затха да жашлыгьынгдан юйренирге керексе ансы...»

– Аппа, кьайры эсе да кьонакьгьа тебреген болурса? – деди экинчи кюн туудугьу, аппасын бюгюнча омакь кийнип кёрмегени себепли.

Акьсакьал туудугьуну соруууна жууап кьайтарып орнуна хычыуун ышарьш кьойду.

Ол паркга кире келгенлей, бир заманда болмагьанча ариу ийис урду бурнуна. Кьартны шинтигинде уа адам жокь эди бу жол. «Тейри, ол тиширыу былайгьа бюгюн да келир, – деди акьсакьал. – Алыкьа заман барды. Юй жумушладан бошайлмай тура болур»,

Бир кесекеден, иги да жашаулу кьабартылы киши келе-келди да, кьартны кьатына чёкдю. Салам-келам болуп бошагьандан сора, тютюн тиледи. Кьарт жанында эрттеден журютген, жазылгьан тютюн орнун хуржунундан чыгьарды да, анга тютюн берди. Сирнек тартып, кьабындыргьан да этди. Тютюн иче тургьан, баям, кьарт бла ушакьлашыр ючюн этген болур эди, заманны сорду. Ол а шынжыры, кеси да бирча жылгырагьан сагьатын кьолуна алды. Баш бармагьы бла бир жерчигине кьатылгьанлай, аны башы ачылды. Сора кьарт, бир кёзюн кьысаракь этип, анга кьарады да, сагьат не болгьанын айтды. Ол кьабартылы киши, андан сора алайда кёп мычымай, кетип кьалды.

Тиширыу алайгьа тюш бола келди. Кьарт аны келе тургьанын узакьдан окьуна эслеген эди. Башха кийимле кийгенин, тюненеден омакь болуп келгенин да. Ол акьырын атлайды. Туудукьчугьу да андан артхаракь, сагьыш этгенча, нек эсе да сабыр келеди. Тиширыу, шинтикге жууукьлашханлай, кьарт бла алай шош саламлашды, кьарт аны сёзюн эшитген окьуна этмеди.

– Кьалайса, ариу? Юйде ишинг кёп болур эди ансы, бюгюн иги кесек мычыдынг.

– Хоу бир да, иш болуб' а. Не иш этген сунаса мени? Аякь-кьашыкь жуугьандан башха ишим жокьду. – Тиширыу ол сёзлени да шош айтды, кьарт таба кьарай.

Ол, шинтикге олтурмай, сюелгенлей бир кесек турду. Баям, кьартны кьарагьаны, жашчыкьны кукулуш этгени да жунчутдула аны. Кьарт а кьарагьанлай турду, кьолларыны назикликлерин, ариулукьларын да эследи, башында жангы жаулукьчугьуна да эс бурду, аны кьобюр ийис этгенин да сезди.

«Мында бу жангы кийимлени, баям, кьызы берген болур», – деп келди кьартны кёлюне.

– Сен да не айтырыкьса ансы, бал чибинле жаяргьа деп турама. Бал

батманларынг болсала, эригирге тышмейди.

– Бал батманламы дейсе? Ол а бек игиди, – тиширыу къартха ышарып къарады да, кесини бети къызаргъанын окъуна сезди. Аллай хал а аны бир кесек жашыракъ этгенча да кёргюзтдю. Бу сёзлени айтханында уа, ёню къалтырагъан окъуна этди:

– Да хау, бал чибинле жаймакълыкъ – ол иги ишти. Мен да элге тебреп турама. Кичи къызым Нарткъалада жашайды. Киеуюм бу арт кезиуде ичерге тюзелип къалгъанды да, хайырсыз, сабийлерин къыйнайды.– Тиширыу мудах болду. – Адамлыгъына уа не сёз, бир да шарайып табарыкъ туйюлсе. – Жашлыкъгъа хорлага болур ансы, бир да жашауну агъын, къарасын айырып къорешмейди. Айтып бир кёрейим.

– Сен анга не эталлыкъса? Бош ашыгъа болурмуса?

– Нек эталмайма? Этерме, Аллах бирди. Барайым да, жууукъ, тенг жыйылайыкъ да, сёлешейик жаш бла. Ким биледи, тынгылар, менден уялыр, таланнган.

– Жолгъа къачан атланыр акъылдаса? – Ол сорууда къартны тынгысызлыгъы эсленди.

– Не къадар терк тебреялсам, ол къадар игиди. – Тиширыу эки къолун кесини кёкюрегине салды. – Къызым къарыусуз, къоркъакъ сабийди. Тёзгенлей тургъан болмаса, уллу гузаба этгени жокъду. Аллайла уа жашаудан хайыр алалмаучудула. «Юч кече болады киеуюнг юйге келмегенли», – деп жазады къагъытында.

– Сен, къарайма да, кеси къайгъысын этген адам туйюлсе, – деди къарт. – «Сабийлерим, сабийлерим», – деп тургъан болмаса, алыкъа манга да жараргъа керекди деген акъылдан кенгдесе. Ийменчек, къоркъакъ тиширыуса сен да, къызынгча.

– Хоу бир да, ийменчек да не билейим, мен сабий къызымы болгъанма? Ол аман къызын къагъанакъ сабий барды. Барып, бир затына жарайым.– Тиширыу кёзлерини мылыларын сюртдю. – Бюгюн былайгъа уа, сени бла саламлашып, алай кетейим деп келгенме. Ариу сёзлеринг ючюн сау бол. Бек огъурлу да, таза да адамса. Сен айтханнга угъай дерик тиширыу табыллыкъ туйюлдю дуняда. Тиширыула ариу сёзлю адамны бек сыйючюдюле. Былай къарайма да, къаты адам кёрюнесе. Алай жюрегинги тазалыгъына уа шексизме.

Тиширыу ол сёзлени къартны кёлюн алыр ючюн угъай, аны юсюнден кесини ниетин ангылатыр муратда айтды. Киши уа, умутундан къурлай къала тургъанын сезип, амалсыз тынгылады. Солууун айландыралмай, бираз къыйналды, къоллары да къалтырадыла. Ол ёрге кётюрюлдю. Дагъыда терк окъуна шинтикге чёкдю.

– Манга дуняны башха тиширыулары керек туйюлдюле, – деди сора. – Къайда болса тиширыулагъа жан атхан жерим жокъду! – Эр киши ол сёзлени иги да кётюрюп айтды.– Терк къайтырыкъмыса артха?

– Аллах бирди, билмейме. – Тиширыу бираз ышарды, кесин эрттеден къазанлаша келген адамыны къатындача тутта. Бир кесекден а, шургулу хал алып, терен сагъышха кетди. Болса да, эс жыйды жангыдан.– Анда кёп къалмазгъа къореширме. Сау къал, ахшы киши, сабийлерингден къууан. Саулыкъ, насып да хар заманда нёгерлеринг болсунла. Биз кетдик, – деп,

кьартны кьолун тутуп, тиширыу алай айырылды.

Ол тиширыуну гюлле, терекле да ашыргъанча кёрюндю кьартха. Кеси да, аны хар атламын санагъанча, ызындан кьарагъанлай турду.

Кюн сайын да бара эди кьарт олтуруучу шинтигине. Бурунгулула: «Бек уллу байлыгъыбыз – ахшы умутларыбыздыла», – деп бош айтмагъанларына энди ол толу тюшоннген эди.

ШАУАЛАНЫ Хасан кёчюргенди.

АНАНЫ АМАЛЫ

(Новелла)

Лыланы сиз да танымай амалыгъыз жокьду. Башхасын кьоюп окьуна кьойсакь да, аны ити окьуна, асыры семизден, жылтырагъан этеди. Бизни тийребизде угъай эсенг, битеу элде окьуна итине аныча кьарагъан юй бийче жокьду. Аны арбазына табылгъан итле терк окьуна семирп, тёп-тёгерек болуп кьаладыла.

...Хоншуладан бири эт сатады деген хапар кьулагъына чалыннганлай, Лыланы чач тюгю ёрге кьобады. Ол асыры адыргъдан, этерин-кьалырын да билмей, не бахчасына чабады, не да, арбазындан чартлап чыгъып, эки кьолун да кёкюрегине эшме салып, орамгъа кьарай кетеди да, андан сора уа арбазгъа кьайтып, анда да мычыялмай, биягъы бахчагъа чабады. Ол хапар анга эт сатылып башланырдан алгъаракь келсе уа, тапхан затчыкъларын да жыйышдырып, базаргъа кетер не да элни бирси кьыйырында жашагъан кьарындашына кьонакыгъа ышырылып. Кьысхасы, юйден кетер ючюн не сылтау да излер. Ингирде кёз байланнгынчы, тауукъланы орунларына жыяр заманнга дери кьайтмаз.

Иш а Лыла малны союлгъанына кьараялмагъанда не да эт сатып алыргъа аны ахчасы болмагъанында да туююдю. Кимди адетни билмеген: биреу амалсыз болуп, малын сойду эсе, кьоншула, суйселе-суймеселе да, андан эт сатып алыргъа керекдиде.

Адетди ол. Кьоншу эсенг, анга кёре кьоншугъа болушхан да эт. Бюгюн кьоншунгу ийнегин кётюрем этдиле, тамбла уа сени ийнегинг тёшден кетерге боллукьду. Лыла уа, биреу ийнегин союп, этин сатады деген хапарны эшитгенлей, челеклени алып тохтачуладан бири эди, ол - эт алыргъа тебиреп кьала эди. Юйюнде кьакь эти да болсун, тюнене союлгъан этден холодильник тыкь окьуна болсун, - кьоншудан эт алмай кьоймагъанды. Адетди. Эл адет...

Шукур болсун, этни тылпыу эте тургъанлай, ашарыкь адамлары да бар... Алай.

Ма бюгюн да Шупаганы кичи жашы, аякь машинагъа да кьонуп, хар кьабакь аллында тохтай, «Ийнегибиз бутун сындыргъанды да, кесерге тюшгенди, атам бирер кесек эт алыгъыз дейди», - деп, элге айланып чыкьды. Аны эштип, Лыла адыргыгъа кьалды: алгъа бахчагъа чапды, ызы бла, кьабакьны тышына чыгъып, эки кьолун кёкюрегине

эште жюклеп, туурагъа къарап сюелди. Андан сора, челек да алып,

Шупагалары таба атланды. Ол кеси кесине хапар айта бара эди, биргесине баргъан тиширыулагъа эс бурмайды.

Шупагаланы юлерини къаты бла баргъан сууну боюнунда талла ёседиле.

Аланы бирини тюбюнде, акъ жабыу жабылгъан этден чибинлени чапыракълы бутакъчыкъла бла къоруй, юч-тёрт эр киши олтурады. Хараби да мында болмай не амалы бар эди. Къууанч неда ёлюм бла байламлы мал сояргъа иш тюшсе, эллиле аны чакъырыучудула. Жашагъан дунясын мал бла ётдюрген Хараби ол ишни тынгылы этип болгъанды. Тынгылы этмей эди эсе да, адамла союм иште ансыз болалмагъандыла. Юйреннгенденми болур эди?..

– Базар болсун! - деп саламлашды да, эки къолун да ал ботасына сюрте, Лыла алайгъа жанлады. - Неден бересиз?

– Бутундан болса, юч сом бла жарымдан, ичин - эки сомдан, къалгъаны уа юч сомдан.

– Аллахакъына, этчигибиз да барды, алай... Былай, сюеги къатышаракъ бир кесек тартчыгъыз. Шорпасы болурча. Чегилеринден да къалгъанмыды? Эки жашым да аланы бир бек сюедице.

– Къакъ этерге жараулусу уа керек тюйюмлюдо, Лыла? Ораза жете турады да.

– Угъай. Этибиз барды.

– Ма былайындан, аркъа сюегини къыйырындан жарарыкъмыды?

– Хараби аны кёлуне жетерге сюеди. Лыла да, аны ангылап, къуанады. Ачыуланган да этеди бир-бирде. Кёп жыл мындан алгъа, эсиндеди ма бюгюнча, эт алыргъа баргъанында, Хараби: «Алан, Лыла, эт сюексиз боламыды! Сейир адамса!» - деген эди. Алай, ол заманлада Хараби кёллерине жетерге сюйген адамла башхала эдиле. Арбазы толу сабийи болгъан тул къатынны аллында ол нек жойкъулланырыкъ эди! Энди уа, Аллахха шукур болсун, сабийле ёсендиле. Элде намыслары жюрюген адамла больандыла. Ол заманлада аланы: «Тул къатынны сабийлери», - деп, сындырып сёлешгенле бюгюн бек сокъуранадыла.

– Ма, оллахий, семиз чегилеринден салама. Быдырындан а салайыммы?

– Сал, Хараби, сал, хар жеринден да бирер кесек.

Бирси тиширыула, Лыланы жумушу битгинчи, тёзюп сакълайдыла. Этни тартып бергенден сора, ахчасын да телеп, нёгер тиширыуларын да сакъламай, Лыла кетерге тебирегенлей, юйден Шупаганы къатыны чабып чыкъды.

– Аллах-Аллах, келигиз, келигиз юйге. Ашым хазырды, - деп, Лыланы аллын тыйып тохтады. - Жангъызым ёлмесин, Лыла, эрттенликден бери да желинин санга къойдуруп турама. Сюйгенинги билеме да. Тартчы, Хараби, желинин.

Лыла сескеннгенча болду. Хараби териге чулгъанып тургъан желинин алды. Сютю чыгъа тургъанлай, базманнга салды.

– Юч кило.

Лыла агуман болуп сюеледи. Алыргъа да сюймейди, угъай деп

да кылай айтсын. Болсада, челегин жерге салып, анга желинни атды. - Эрттенликден бери сакълай эсегиз, эки сомну да кызгъанмам сизге, - деди ол. Аны кюнде кюйген бети кызыл шишлик болду. Ахчаны санап берди да, кетди. Алайда кыалгъанла ызындан кюлмюш этип кыарагъанча кёрюне эди анга.

Ма аны ючюн суймей эди Лыла эт алыргъа барыргъа. Ненча жыл озгъанды андан бери, алай аны киши унутмагъанды. Алыкъа отоуларын иги да танымагъан келинлери окъуна: «Лыла, сен желинни бир бек сюесе дейдиле, алчы», – дейдиле. «Кесигиз да кёрюр эдим суймесегиз», - деп, кеси кесине мурулдай, аллында жолун кёрмей, юйюне алай ашыгъады.

Ачыу да, жюрек кыйынлыкъ да бирден келедиле анга. Алай, ачыу терк окъуна суууйду; жюрек кыйынлыкъы уа, табада кюйген желинни ашагъанча, кесин билдирип турады. Ол а, табада кюйген желин угъай, жашау кыйынлыкъ эди. Лыла биягъы эсгериулерине кетеди. Не амал да этип, унутургъа кюрешген эсгериулерин туманлайдыла.

Эри ёлюп, юч сабийи бла кыалгъан жылны Лыла бир да унутмайды. Бек кыйын жыл эди ол. Лылача кыйынлыкъгъа тюшген кёплени юйлеринде жел эркин жюрюй эди. Ол да, тапханчыгъын тийишдирип, эрини ашын этди. Юйюрю кыйналып жашайды. Алай Лыла жунчумайды. Кесини тул къадарында жашауун башлайды. Кюндюз ишлейди, кече - тигеди, быстыр жуады. Тамата жашыны кийимлерин ортанчысына, ортанчысыны кийимлерин а - гитчесине жангырта, кёп жамау жамагъанды. Ма ол заманда «суйгенди» ол желинни. Хоншуда биреулен мал кесе, адамла этин чачып кете эдиле. Лыланы уа эт алыргъа ахчасы болмагъанын сабийле къайдан биллик эдиле. Ала эт кюсей эдиле. Лыла амалсыз болады. Ол да барып, желин, ич-мич хылы-мылыла алады. Ала учузуракъ эдиле.

«Неден да бек желинни сюеме, анга бир затны кыошмайма», - деучю эди ол. Кеси уа санланган этлеге аууз сууу келе кыарайды. Адамла анга ийнанганмы этдиле, огъесе ёхчегеми этдиле, кыалай-алай да болсун, Лыла желинни сюеди деген хапарны жюрютюп башладыла. Ол желинле ючюн ненча жилимукъ тёкгенин Лыланы кесинден сора киши да билмейди.

Сёз жайылгъан терк этеди, унутулгъан а - бек акъырын. Лыла желинни сюеди деген хапарны унутдурур ючюн ол не да этерик эди. Иш желинде да туююлду, желинни ашаргъа жарайды. «Сиз желинле бла ёсгенсиз», - деп жашларына эшитдирирле деп кюркъа эди. Хар заманда да ол хайыр болмазлыкъ желинни ма аны ючюн алады Лыла. Дагъыда кесин анга бек бюсюрегенча кёргозтеди. Бюгюнлюкде да алады желин, алгъын заманлада да ол аны керти да суйюп алып тургъанды дерча адамла.

Ой, унутуп барама. Бизни тийребизде угъай эсенг, битеу элибизде окъуна жокъду аны итича семиз ит. Тюгю окъуна кюнде жылтырайды.

ГУРТУЛАНЫ Салих кёчюргенди.

СЫН ТАШ

(Хапар)

Мутхуз, туман кюн эди. Эрттенликден окъуна кирши этеди. Артдан-артха къатыдан-къаты жаууп башлайды. Тюш ууахтыда уа, кёз ачдырмай, сакъ жауун къуяды.

Алай энди ишни арт болжалгъа салыргъа жарамазлыгъын Хажуда биле эди: къойла, тауукъла да союлгъандыла, лёкъум ийис а битеу орамгъа жайылып, аууз сууларынгы келтиреди, бек башы уа Хажуда, эфендиден башлап къарт къатынлагъа дери, битеу керекли адамланы чакъыргъанды. Къарт къатынласыз а быллай иш ёмюрледе да болмагъанды. Хажуда, узун аш юйде жангъдан жанып башлагъан отну къатында олтуруп, адамла жыйылгъынчы жауун тохтар, бюгюн мени ишиме чырмау болмаз деп, кеси кесин тынчайтыргъа къорешеди. Алай ийнанырыгъы уа келмейди: жауун бюгюнда къаты къуюп тебирегенди. Бюгюн башхаланыкъындан аман болмай, хар зат да тап болса эди. Бюгюнча кюнле алай кёп болмайдыла. Эрттеден этген ахшы мураты бюгюн толургъа керекди: Хажуда атасына сын таш саллыкъды.

Къабырлагъа баргъаны сайын ол кеси кесине аз тырман этмегенди. Юйде атасыны рамкада саргъала башлагъан суратына къарап, хар заманда да мудах болгъанды, къочсюннгенди. Атасы уа анга къарап, кёлкъалды этгенча кёрюннгенди. Жаланда бир зат чырмау болмаса, эртте окъуна сын таш салыргъа керек эди. Жнусну къайсы тюрмеде ёлгенин, къайда басдырылгъанын киши да билмейди. Атасыны къадары къалай болгъаны Хажуданы кесине да белгисизди. Мени атама да урушну палахы жетгенди, ол да жангылгъанладан бири болгъанды, - деп Хажуда бирде кеси кесин жапсарыргъа къорешеди. Анычала аз ткойул эдиле, - деп келеди Хажуданы кёлоне, - ала, тюз жолдан ажашып, абынганла эдиле. Артда ала терсликкери ючюн тутулгъандыла да? Тутулгъандыла. Сора, тийишлиси тенгли бир туруп, къутулгъандыла да? Къутулгъандыла. Къырал алагъа кечгенди да? Кечгенди. Дагъыда Хажуданы кёлоне былай келеди: урушну кезиуюнде алимле окъуна жангылгъандыла, мени атам а къол сала да билмегенди.

Керти да ол аллай бир терс болурму эди?... Ол заманда Жнус бла бирге тутулгъанла къайтхандыла да...

Ол сагъышладан сора Хажуданы жюрегине асыу болады. Ол аш юйню къабыргъасыны къатында эски гетен бла жабылып тургъан узун гыйы ташха къарап, сескеннгенча болду. Таш сал болгъан адамгъа ушай эди.

Жауун тохтады. Къартла бирем-бирем келедиле. Эфенди аш юйге жууукълашады, гыйы ташны эслеп, сакъалын да сылай, былай деди:

– Муратынга жет, жашым! Сен атанга хурмет этер ючюн къалмагъанса. Аллах санга жашау берсин.

Сора эфенди къолуна Къуран алады. Ол да, Къуран окъуй билген бирси къартла да сураны бирер къайтарып окъугъунчу, илибиже келтиредиле.

Азыкъ ашагъанда да, Къуран окъугъандача, бары да шум болуп ашайдыла. Алагъа къарап, эшта, азыкъ ашагъаннга да Къуран окъугъандан аз

магыана бере болмазла дер кибик эди. Илибжени да тауусхунчу, тылпыу эте тургъан кьой этни саладыла. Хар зат да тапды. Хажуда да ыразыды. Ашап бошагъанлай, бары да тышына чыкьдыла. Къартла намаз этедиле, жашла уа ауур сын ташны арбагъа саладыла, керекли затланы да алып, бары да шош халда арбаздан чыгъып, къабырла таба тебирейдиле. Хажуда адамланы санайды. Ала кѣп туйюл эдиле. «Къалгъанла уа нек келген болмазла? - деп ачуланыды ичинден Хажуда. – Ол Мед окьуна келмегенди. Алай узакъда жашамайды да. Бир уллу иши барча, эрттен бла окьуна шахаргъа кетгенди. Хамид а? Анга уа келирге тийишли туйюлмю эди? Элде немислиле тургъанда, Жнус Хамидни юйюрюне къолундан келгенни аямай болушуучу эди дейдиле да... Жыйырма жылны ичинде бары да атамы унутпму кьойгъандыла. Ол этген ахшылыкъланы да? Адам жаланда бир кере жангылгъан эсе, анга аны кечмеймидиле?»...

Къабырланы къалай эсе да бир шолдукъ бийлегенди. Эртгенли бери жауун жуугъан сын ташла, парадха тебирерге хазырланганча, ъхтем сюеледиле. Аланы бек эрттеден тургъанлары, асыры кѣп сюелгенден арыгъанча, жерге ийилгендиле. Сын ташла да къартлыкьгъа хорлатып, гуппур бола башлагъанча кѣрүнедиле. Адамла да ѣмюрлюк жукьугъа батханланы ырахатлыкъларын бузаргъа базынмагъанча, шош сюеледиле. Сын ташны арбадан акьырын тюшюредиле. Урларгъа келгенлеча, сѣлешген ауаз эшитилмейди. Эфенди юч кере да дууа тутду. Сора, жашлагъа айланып, шош халда былай деди:

– Нек турасыз? Жерни къазаргъа керекди. Теркирек къазыгъыз... Алай киши къолгъа жугар алмады. Сын таш салынырыкъ чунгурну къалайда къазаргъа билмей, бары да бир бирге къарадыла. Адам туугъан жеринден узакъда ѣлюп, анда басдырылгъан эсе, анга сын ташны ахлуларыны къабырларыны къатында саладыла. Атасыны бек жууукъ адамларыны къабырлары къалайда болгъанларын Хажуда кеси да билмейди. Адамланы арсарлы болгъанлары да аны себеплиди. «Ахырында ала урушда ѣлгенлеге салынган сын ташланы эледиле. Сын ташланы барыны да башларында кьызыл бешжуддузла жана эдиле. Былайда къазып башлайдыла. Сын ташны къазылгъан жерге салыргъа башлагъанларында, къартладан бири, алайгъа жууукъ келип, башын да чайкьай, былай айтды:

– Былайда салсакъ тап болурму да?

Бары да Хажмуратха бурулдула. Сора, эшта, бу керти айтады дегенча, бир бирлерине къарадыла. Ол сѣзлени эшитгенинде, Хажуданы эти-жени къалтырады. Хажуда ол сѣзледен къалай къоркъа эди!

Биреулен:

– Неси тапсызды? Оллахий, бек тапды... – дерге башлагъанында, Хажмурат, къабырланы ичи бла баргъан жолну ортасына чыгъып, къашларын да туйюп:

– Къара таный биле ушайсыз да, окьучугъуз, алайда не жазылгъанды... - деди.

Солдат къабырланы башларына салынган сын ташлада кертилип жазылгъан «Ата журт ючюн сермешде ѣлгенди» - деген жазуулары хар бири да окьудула. Хажуданы кѣз аллына да урушну кьыйын кюнлери келдиле. Урушда ол да болгъанды, андан бери озгъан жыйырма жылны ичинде кѣп

затны унутмагъанды. Ма «ура!» деп, кычырыкъ этип, солдатла алгъа чабадыла. Тегерек жанады, болгъан чачылады, букъу, туман кёкге кётюрюледиле... Сора уа... Немислиле тегерекден алыргъа мурат этедиле. Ол жаралы болуп жыгъылады, нёгерлери аны кётюрюп чыгъарадыла. Къыркъ экинчи жылда уа элге къайтады. Кюз артында бери фашистле келедиле.

– Энтта жангыдан биз бийлик этерикбиз, - деген Жнусну хырха ауазы Хажудагъа туман ичинден кычыргъанча эшитилди. - Жаланбыдырланы бийлиги бошалгъанды...

– Дуния, арба чархча, тегерек айлана турады, - дейди, аны айтханын жаратмай, элде эсли адамладан бири. - Бюгюн бир жанына бурулгъанлыкъгъа, тамбла экинчи жанына бурулургъа боллукъду. Жангылма, Жнус. Биз душманларыбызгъа бир заманда да туз гыржын бла тубемегенбиз... Алгъын къалай болгъанын эсинге бир тюшюрчю...

– Боллукъду, - дейди, тынгыларгъа суймей, Жнус. - Кёп тёзгенбиз, дарий келегизбизни басмагъа алышындырып асыры кёп тургъанбыз. Энди уа биз элге кызылланы къоймабыз...

Къалай болгъанын Хажуда не ол заманда, не шёндю да ангыла-ял-магъанды. Алгъын бир заманда да байлыгъы болмагъан, байлагъа да къошулмагъан Жнус гитлерчиле келгенлей, Совет властыны былай кёрюп болмай нек башлагъан болур эди? Ким биледи, ол битеу ёмюрюнде байлыкъгъа сукълана жашагъан болурму эди?.. Хажуда кеси уа не мурат эте болур эди? Бир да ангылаялмайды. Ол атасын нек тыйгъан болмаз эди! Сау эки айны агуман болгъанча тургъанды.

Жангы жылны кечесинде уа жукъудан аязгъанча болады. Элге энтта да кызылла къайтадыла. Эртгенликде Жнус думп болады. Атасын Ростовну къатында тутханларын Хажуда адамладан эшитеди...

Къабырлагъа келген жашла урушну юсюнден таматаладан эшитгендиле, жаланда китапладан окъуп биледиле. Ала Хажмуратха не айталлыкъдыла? Сёз айтхан адам болмады.

– Чёпню да терек этип кюреширге не кереклиси барды, - деди къартладан бири. - Жер хазырды. Теркирек салып, жайылыргъа керекди ансы, энтта жауун жауаргъа боллукъду...

Алай аны сёзюн тракторчу жаш бёлдю:

– Мени акъылыма кёре, Хажмурат тюз айтады. Тапсызыракъ кёрюнеди... Кёлюнге тиймесин, Хажуда.

– Мен а не? - деди мудах ауаз бла Хажуда. - Менми ёлгенме да? Мени атам ёлгенди. Шёндю анычаланы барыны да «гюняхларын» кечгендиле...

– Аланы башларына эркин этгенликге, уллу хурмет-сый беригиз, кётюрюгюз, махтагъыз деб а киши да айтмагъанды. Къазауатны «экинчи жанында» сермешгенлеге бирсиле бла бир тизгинде сын таш салыргъа жарамазлыгъы кимге да баям болургъа керекди. Ала ол дуняда да жарашаллыкъ тыйюлдоле.

Хажуда, кёлю толуп, кёзлеринден жиялумкъла тама башлагъанларын эслетмез ючюн бир жанына чыкъды. «Мен атама орден берсинле деп тилемейме да, - деди ол, ичинден кюе. - Быланы уа бек жууукъ адамларынга - шуёхларынга сана да тур! Ненча жыл озгъанды! Андан бери унутур заман болмагъанмыды? Мен жангыла иш болурмамы? Мени кесими да терслигим

болурму? Туугъан атама сын таш салыргъа эркин туююлмеми?.. Игилик этеме деп, аманлыкъ эте болурмамы? Атамы къачан эсе да бирде бир жангылгъанын ол сын таш адамланы эслерине тюшюргенлей турмасын. Ёлген атама хурмет этеме деп, айып келтире болурмамы?»

Хажуда не кѣп сагъыш этсе да, атасыны этген ишин жангылычлыкъдан башха тюрлю затха санаялмады.

Бирсиле уа бу чырмаулу сын ташны къалайгъа салайыкъ деп, жер излеп кюрешедиле. Ахырында Хажмурат, къабырланы бек къыйырында тохтап, къалгъанлагъа къычырды:

– Бери келигиз. Былайгъа салыргъа боллукъду.

Жангыдан жер къазып, сын ташны алайгъа салдыла. Хажуда уа, жукъ да айтмай, къарап турады. Ол кенгирекде тохтап, бир бири ызындан папиросланы букъулатады. Анга энди сын ташны салыннганы, салынмагъаны да бир кибик эди, бюгюн келип анга болушханлагъа уа ыспас этергеми, ёпкелергеми - билмейди.

– Ма энди тап болду, - деди биягъы Хажмурат, бир жанына кетип, сын ташха сукъланып къарагъанча, Хажуда уа атасына ишлетген сын ташны башында жулдуз суратны эследи. Ол ташны юсюнде кертилип ишленмеген эди, жаланда сураты ишленген эди, болсада ол жулдуз эди. Сын ташны ишлеген уста айтханларыча этгенди, кимни жууугъу къалай жашагъанын, къалай бла ёлгенин сора кюрешмегенди.

Хажуда бир кесекге, къымылдамай, шош турду. Жукъ айтмай, жулдузгъа къарай кетип, сора унутхан затын эслегенча, бояуу бла юйден келтирген челекчикни, буштукъну да алып, сын ташны къатына тебиреди. Буштукъну бояугъа сугъуп, сын ташны башына салыннган къанжалны бояды, андан сора уа жулдузну бояп башлады, Ол: «Хажуда, алай нек этесе, болгъаныча турма къой», - деп айтырла деп къоркъа эди. Алай киши жукъ айтмады. Келгенле, бир жанына бурулуп, бир зат да эслемегенча этдиле.

Хажуданы тамагъына таш тыгъылгъанча болду. «Адамла ёлгенден сора да тенг болмай кѣреме. Ала бир затны да унутмайдыла. Ахшылыкъны, аманлыкъны да. Атам кесини топуракъ юлюшюн туугъан жерден кенге тапханды... Былайда да жангызлай къалгъанды...» Хажуда бояуу бла челекчикни мылы жерге салды да, гуппууракъ да болуп, жангызлай юйге тебиреди.

АЛИКАЛАНЫ Владимир кѣчюргенди.

ЖУМУШАКЪ КЪОЛЛА

(ханап)

Ала туугъанлы да къабыргъа къоншу болуп жашагъанлыкъгъа, ётюрюкден не хайыр, Жанзила Ужаны тохтамай алагъа жюрюп тургъанын бир да жаратмай эди. Бек сейири уа Ужа къоншусуну ол халын да биле тургъанлай, алагъа барыуун а бир да тохтатмайды, Жанзиланы тюрт сѣзлери жанына тийген угъай, аланы эсине окъуна алмайды. Жанзила: «Ахырысы-

кысхасы, муну арт этегин аллына кьаплайым да, ёмюрге аягъы босагъама басмазча этейим», - деп, Ужаны кеси ичинден кёп кере жаныгъанды. Алай Жанзила ол акъылына кесин хорлатмай, тишлерин къаты кысып, тёзгенлей жашай келди. Биягъы Ужаны уа ишден келгени бла кьоншусуну босагъасындан атлагъаны тенг болуп тохтай эди. Ол хаухну къатында жылыугъа кысылып, хапарны кыздырып туруучу эди.

Гюняхы кесини болсун, Ужаны андан жангыз сёз айтмай чыгъып кетген заманы да болуучу эди. Аман отха кюйсюн, суйсе хапар айтсын, суйсе тынгылауну ийип турсун, аны ючюн Жанзиланы къарыны уллу аурумайды. Ананы жүрегин жандыргъан - Ужаны тохтамай аны жашына аралып тургъаныды. Ол жашны кёзлери бла ашаргъа жетдирип тохтаса, Жанзила олтургъан жеринден секирип туруп, Ужаны юйюнден кыстаргъа таукел бола эди. Алай дагъыда, кесине сабырлыкъ, тёзюмлюк алып тохтай эди.

Ужа Жанзиланы ол халын ангыламазча теличик туююл эди. Бир жол былай окъуна айтады:

– Жанзила, къарайма да, сизге жүрюгеними бир да жаратмайса. Аллах бирди, сени юсюнде ол затны эрттеден ангылапма.

– Аллах бирди, тюз ангылагъанса. Къолумдан келсе, сени босагъама басдырмазлыкъымы кылай ангыламайса?

– Ангыламай а, бек эрттеден ангылапма. Алай не этейим, сизге келмей тёзаллыкъ туююлма.

Алайда эки тиширыуну арасында сёз андан ары бармады. Кертиди, Жанзилада аллай сёзчюкле дагъыда айтыла турдула. Болсада, Жанзиланы жашы жетгенли, кьоншуланы арасында керексиз сёзле аздан-аз бола башладыла. Жаш келип, аланы къатларына олтурса уа, асыры тынгылауну басхандан, ауузларында кьууутлары болгъан сунар эдинг.

...Биягъы Ужа ишден кьайтханлай, сумкасын да босагъадан ары атып, кьоншулары таба кьууулду. Терезе аллында тышына къарап сюелген Жанзила, Ужаны келе тургъанын кёрюп, онгсунмады. «Аман сагъатлы болуп айланнгын», - деди ичинден.

Тюз да олсагъатда топ деп босагъадан Ужа тюшдю. Жанзиланы сагъышларын бузгъан да аны даууру болду. Ол юйге даууру бла киргенликге: «Жашны халы нечикди?» - деп, шыбырдап сорду.

– Аллахха жаным кьурман болсун, энди игирекди, - деп, Жанзила да шошчукъ жууап берди, - бусагъатда кьалкыгъанды, кел, арлакъгъа кетейик, бир кесек тынчайсын.

Ала экиси да, аякъ бурунлары бла атлай барып, босагъадан чыкыгъан жерге чёкдюле. Кёп затны юсюнден хапарлашхан да этдиле. Тейри, ала ол сагъатда орамны озуп баргъан тиширыула сёлешмеселе, кюнню кыздыргъанын да артыкъ эсге алмай, олтуруп, хапар айтып турлукъ болур эдиле.

– Жанзила, кылай турасыз, жарлы? - деди ол тиширыуладан бирлери, - жашны кызгъаны бираз сел болгъанмыды?

– Хау, арунг, - деди Жанзила, - врач укол этгенли, башыны кызгъаны кьол бла алып атханча болгъанды. - Тиширыула бир кесек заманны тынгылауну ийип турдула. Сора Ужа айтды:

– Жанзила, жаш не аш ашайды? Бюгюн манга жалнамы бергендиле,

чабып барып, бир зат алып келир эдим.

– Къаллайла жаншайса? - деди Жанзила, - мени ахчам-бохчам болмагъанын ким айтханды санга? Сенденми жарлыма мен? - Алайда Ужа айтхан сёзюне асыры сокъураннгандан, жауурунлары бирге жыйылып, боюну энишге жыйырылып, алгъындан эсе кёп да гитчечик болуп къалгъаннга ушады.

- Жанзила, былайда бир тюрлю терслигим бар эсе, айып этме, - деди Ужа, - ким биледи, сабий жашны бир кюсеген ашы зат болурму деген муратда айтханлыгъымды.

– О-хо-хо, - деди Жанзила, алгъындан эсе бир кесек шош бола, - аллай бирни ангыламазча сенден тели туююлме. Кесинги къыйнама, сен келтиргеннге къарап турмайма деген муратда айтханма мен да.

Ол сёзледен сора бир кесек заман озду. Ужа, Жанзила бюгюн аны жашны къатына жибермезлигин ангылап, «Аллахы, адамлыгъы да болмагъан»...деп, олтургъан жеринден акъыртын кётюрюлюп, юйюне кетди.

Бир кесекден Жанзила, сумкасын да къолуна алып, къайры эсе да къуулуп баргъанын эследи Ужа. «Баям, тюкеннге бара болур», - деп келди аны кёлюне. Сора Жанзила мюйюшден ары болгъанлай, ол аны юйюне ташайды.

Ужа юйге киргенде жаш уянып эди. Ол жашны къатына олтуруп, – аны мангылайын, чачын сылагъанлай турду, бир бирге хазна сёз айтмадыла. Энди Жанзила келе болур дегенде, ёрге турду, дагъыда энишге ийилип, жашны мангылайындан уппа этди.

– Терлеп тураса, энди игиге айланнганса, Аллах айтса, - деди Ужа.

– Аслан суратын ийгенмиди? Къачан келлик болур? Мен анга бек тансыкъ болгъанма,- деди жаш, Ужа кетип тебирегенде.

– Руслан, Аллах айтса, Аслан кёп турмай келликиди, - деди Ужа. Сора кёз жашларын жашха кёргюзтмез акъылда терк окъуна тышына чыгып кетди. Ким биледи, ол саусуз жашха къайгъы этипми, огъесе, сабийле юйюнде тургъан жашына термилипми жияды. Аны ангылагъан къыйын эди...Ужа кеси отоуна киргенлей, Жанзиланы да юйюне къайтханы тенг болду.

– Къозучугъум, не ашаргъа сюесе? – деди Жанзила, жашыны жарыгъанына асыры къууаннгандан, башы кёкге жете. - Ма, санга кётетле да келтиргенме, огъесе тауукъ этними жылытайым?

– Анам, бир суучукъ ичирчи.

– Къара анга сен. Сау кюнню ичинде ауузунга бир бурху гыржын кетмегенди. Ач къарангы суу ичерге къалай жарар?

Болсада, Жанзила жашына бир кесек суу ичирди. Андан сора Руслан къалкъыды. Алай, кёп турмай, ол элгенип уянды:

– Анам! - деп сёлешди.

– Не этесе, кёз жарыгъым!

– Анам, Ужа бек иги адамды да?

Жанзила, бирле этинден чимдигенча, сескенди. Алай кесине сабырлыкъ ала айтды:

– Хау, балам, бек иги адамды. Андан игини табаргъа окъуна къыйынды.

– Анам, аны кылай огъурлу, кылай жумушакъ къоллары бардыла.

Жанзила, алайда не айтыргъа билмей, армау болуп сюелди. Ол билип, Ужаны жумушакъ къоллары ёмюрде да болмагъандыла. Алай Русланны айтханы неди? Ужаны зыбыр къоллары анга жумушакъ нек кёрюндюле?

– Жашым, Ужа бюгюн бизге келип кетгенди, - деди Жанзила, - алай сен жукълап тура эдинг да, уятыргъа кёзюм кыймагъанды.

– Анам, ол мен уянып тургъанлай, бизге келип, башымы, мангылайымы да сылап, манга кёп ариу сёзле да айтып кетгенди, - деди Руслан.

Олсагъатда Жанзила, аякъ юсюнде сюелип турургъа къолундан келмей, кыатында шинтикге чёкдю. «Ой, мен харип, мен жазыкъ, - деди Жанзила ичинден, - кесиме кыаллай бир гюнях алып турама мен. Угъай-угъай, алай жарарыкъ тыйюлдю».

...Ол эртте болгъанды. Жанзила, Пятигорскеге барып, артха - юйге келирге онг тапмай кыалгъан эди. Жанзила, кече кыалыр жер излер, кёп айланганды. Ахырында ол фатар табады, - аны бир тиширыу юйюне чакъырады. Сёлеше келген кезиуде ол къабартылы тиширыу болуп чыгъады, бери эртте кёчген адам.

Аланы экисини да къадарлары бирге алаамат бек ушай эди: ала эрлеринден эртте айырылгъандыла, кыйынлыкъ, жарлылыкъ да сынагъандыла. Ол кюн Жанзила кече кыалгъан юйюнде сабийле да, аналары да бек кыйналып жашагъанларына жюреги ачып:

– Сени бир болушлукъ этер адамынг жокъмуду? - деп сорду.

– Дунияда бу эки кыагъанакъ сабийден сора адамым жокъду, - деди ол. - Эрим урушда ёлгенди, кесим а ата-анадан эртте айырылгъанма.

Жанзила анда юч кюн турады, сора эки тиширыу, сабийлени да биргелерине алып, Нальчикге атланадыла. Кыйын заман эди - уруш жылла, машинала жокъну орунунда. Ала машина сакълап орамда азмы-кёпмю сюелдиле, кечени бир кезиуюне юйге жыйылдыла.

Ол кюнден арысында эки тиширыуну жашауунда жангы кезиу башланды. Ала, бир бирлери бла келишип, экиси да эки жашчыкыны ёсдюредиле. Алайда Жанзила эрттеден термилген муратына жетеди – жаш къоллу болады. Кюнлени биринде Жанзила ол тиширыугъа айтады:

– Артда жашны менден сыйырмизгъа айт, Аллах бла ант эт, тилейме.

Ант этеди тиширыу: «Бюгюнден арасында Русланны кеси баланга санап кый».

Ала иги кесек заманны бир фатарда жашай турадыла. Артда Ужа ишге да тохтады. Аны кесине фатар да бердиле. Жашчыкыла уа туугъан кырындашла угъай, татлы тенгле болуп ёседиле...

– Анам, Ужа бек иги адамды да?

– Хау, балам, иги адам болмай а.

Ол кюн Жанзила кесини дуняда болгъанын, кыалгъанын да унутуп, заманны аманны кебинден ашырады, тангнга кёз кысмай чыгъады. Кёп сагъыш этгенден сора уа, Ужалагъа арсарсыз тебирейди. Ол аланы эшиклерин кючден-бутдан кыагъады. Ужа, эшикни ачып, бети кетип, айтыр сёзюм ауузундан чыгаралмай тургъан Жанзиланы кёргенде, жаны кетип, тили тутулуп, тургъан жеринде битип кыалгъанча, кымылдамай сюеледи. Бир кесекден Жанзила хычыуун ышарады. Ол заманда Ужагъа да жан киреди.

– Э кыыз, кир юйге, тышында нек сюелесе? - деди Ужа, жарык болуп.

– Бусагытта мени юйюмю бек уллу кыйынлык басыпды, - деди Жанзила, не бек кюреше эсем да, жюрек кыйынлыгымы хорлаялмайма. Къой, барыбыз да бирге жашайык, аманыбыз, игибиз да бирге болсун. Русланны сен тапханса, ийнан, бюгюн ол мени жюрек тамырымды, алай аны ана жылыуундан айыраллык туююлме. Бу ишни сабийлеге баям этерге керекбиз.

Бир такыйкяны ичинде Ужаны бети жюз тюрлю болду. Ол эринлерин ачытхынчы кяпды. Сора былай деди:

– Жанзила, Русланны сенден сыйырмазгя Къуран бла ант этгенме.

– Къой-къой, ичинген чыкыган сабийлеринг ючюн Къуранны бир жанына быргяп къояргя боллукъса, – деди Жанзила. - Ишни жашха баям этмей болмайма.

Эки тиширыу бир бирлерин ол кюнча бир заманда эркелетмеген эдиле, аланы кюлген тауушлары битеу дуниягя къууанч - игилик келтирген сунар эдинг.

* * *

Алгъаракъда бизге жангы фатар берген эдиле. Мен жангы кьоншуларым бла шагърей болур мурадда эшиклерин кягяма. Андан чырайлы эр киши чыгяды.

– Жууук болугъуз, бек тап заманыбызгя келгенсе, - дейди ол.

– Баям, биз кьоншула болурбуз?

– Хау, алайды, шагърей болургя суююп кякыдым эшигигизни, – дедим.

– Бек сау бол, мени атым Русланды. Была уа мени аналарымдыла: муну аты Жанзила, муну аты уа Ужа...

Чачлары бирча чал болган жашаулу тиширыула, огъурлу ышарып, мени хант кьангагя олтуртдула.

ШАВАЛАНЫ Хасан кёчюргенди.

КЪОНГУРОУ

Стол юсюнде телефон кыстау зынгырдайды. Вахтада турган жыл саны жетген тиширыу телефон таба кярады, алай аны алыргя ашыкмады. Стаканнга татлы суу куйду да ичди, телефон а тохтаргя ушамайды, аяусуз зынгырдайды.

Аны ангылап:

- Алло, общежитие... Къайсы номерди? – деп суху сорду. Мен сокъур туююлме, энтта айтама, эшикден ачыклары былайда тагылмайдыла, анда адам жокъду, ненча сёлешдигиз, ненча айтама жокъдула отоуларында. Къачан келликлерин да мен кяйдан билеме, манга айтыпмы кетедиле. Бюгюн байрам кюндю, демонстрациягя кетгендиле. Келселе не айтыргя – айтыгыз...

«Ичгенин ичине жыялмай кюреше кёреме ким эсе да, ауазы да аны

айтып турады».

- Кимсе сен а? Ким? Хазретни шуёхуму?

Алай бла телефонну салдыла да кьойдула. Уллайгъан тиширыу да телефонну жерине сала, армау болду. Женя демонстрацияда кёп турмады. «Хазрет мени сакълап турады – кеч кьалыргъа амалым жокъду» - кьууанч тыпырлы жырларыгъы, учарыгъы да келе общежитие таба ашыгъып келеди.

Кюн да бюгюн жарыкъ тиеди. Орамла да шарла, байракъла бла ариу жасалып, адамла да жарыкъ бетли майданда айланадыла.

Суйгени бла тюбеширигине кьууана чурукъ табанчыкълары да таууш эте, атлагъаны аягъы тюбюнде жерни сезмей учуп баргъанча ашыгъып барады Женя уа. Тёгерекдегилеге ышара, кеси кьууанганча, хар ким да кьууанган сунуп общежитие кьатына жетди. Тёгерекге къарап Хазретни кёрмеди, чабып коридоргъа кирди, алайда да жокъ. «Кетипми кьалгъан болур, - Угъай, угъай алай этер амалы жокъду, - деп вахтёр тиширыуну кьатына барды. Ачхычны сурагъанлай, ол не айтыргъа, кьалай айтыргъа билмей апчыды. Сора:

- Эртгенликде, эр киши ауаз сурап сёлешгенди сени, артыкъ хата болмагъанды, алай машина ургъанды да больницагъа алып кетгендиле. Айтыууна кёре жанына кьоркьуу болмаз, - деди.

Ардан келедиле ол сёзлени магъаналары Женяны акъылына. Къушкъанат битип келген Женяны, кьанатлары сынганча болду.

- Хазрет ауруп турады деп сёлешгендиле, хатасы болмаз, алай... алай...

- Ким? Ким сёлешгенди? Не болгъанды? Не зат деп сёлешгендиле?

Женя кьайгъылы болду.

- Ким эсе да шуёхума деген эди. Аллах айтса, жанына кьоркьуу болмаз, машина уруп больницагъа алып кетгендиле дегенди.

Не этерин билмей, амалсызгъа кьалып, кесин эшикке атды. Автобусла кёрюнмейдиле, таксиге адам кёп, жаяу терк болушлукъ берген больницагъа чапды. Жолда бара демонстрациядан келе тургъан биргесине окъугъан тенглери тюбедиле. Женяны кьайгъысын билгенден сора, аны жапсарыргъа кюрешдиле, «Ётюрюк иш болур», «Ма кёрюрсе бош хапар туйюл эсе ол», «Эсинге алма, хар зат тап болады»...

Жюрекге ол да асыу...

Терк болушлукъ берген больницада доктурла, ишлери болмай шахмат ойнай тура эдиле. Ала акъыртын Женяны жанына къарадыла, алай шахмат ойнагъанларын кьоймадыла.

Женя Хазретни тукъумун айтып – быллай адам келтиргенмидиле сизге – деп ауазы кьалтырай сорду. Араларында жыл саны бла бирсиледен таматаракъ ёрге туруп журналны алып къарады.

- Угъай, аллай адам бюгюн бизге тюшмегенди, - деди.

- Сора больницагъамы алып кетген болурла, кьайсы больницада болур, - деп Женя жилимсырады.

- Кимни излейсе, къарындашынгмыды?

- Угъай.

- Эрингмиди.

- Угъай, угъай.

- Шуёхунгмуду?

- Тилеген этеме, больницалагъа сёлешигиз да, къайдагысын бир би-
лигиз, - деп Женя амалсыз болду.

Тиширыу телефонну къолуна алды да сёлешди, кимни эсе да сурады
да быллай адам бармыды сизде деп сорду.

- Угъай, анда да жокъду быллай тукъуму бла, аты бла адам, - деди.

Не этерге билмей, кёп да сагъыш этмей бирси больницаладан бирине
барайым деп атланды.

«Сейирди, ол акъ халатлы тиширыу ненча сорду менден, огъесе Хаз-
ретге бир зат болуп, бу байрам кюн мени жарсытмайым депми къойду.
Огъесе? Билмейме! Женяны эсине келмеген къалмады. Къайда болур?..
Къайда болур Хазрет?.. Ёхчеге этгенча Хазретни шуёхларындан кишиге
да тюбемейме. Аладан къайсы шуёх сёлешген болур эди общежитиягъа?
Хазретни больницагъа тюшгенин билген Женя болса барлыкъмы эди ол
эрттенли демонстрациягъа? Атам да этерик тойюл эди, окъуундан къы-
сталлыкъ болса да». Иги сагъышла келмейдиле Женяны башына.

Алай бла башха больницагъа жетди. Эшикни сакълагъан толу къатын
Женяны ичине жибермеди.

- Къарындашымы машина ургъанды, аны бери келтиргендиле, сау-
лугъундан саусузундан хапарым жокъду, мени ары ичине бир ий, тилеген
этеме, - деп Женя жияды.

- Хар бу эшик аллына келген аллай бир жумуш бла келеди, хар бири-
гизни ийип турсам, мени ишимден къыстарыкъдыла, сеничала уа мында
кёпдюле. Кир охо, терк чыгъаргъа кюреш, манга сёз жетмесин, - деп ол
къатын Женяны больницагъа ийди.

Женя приёмный отделениягъа терк чабып, жиягъаны, ёпке солууу да
бирча онгсуз этип сурады Хазретни.

- Угъай. Аллай адам келтирмегендиле бюгюн бизге, - деп акъ халатлы
тиширычукъ Женя таба къарады.

Аны амалсызлыгъын кёрюп, ара больницагъа уа баргъанмыса, анда уа
болурму? Тохта, бусагъат мен ары сёлешип билейим.

- Алло! Алло! Кимсе? Не ишлейсе? Байрам бла да алгъышлайма
Зоичка, - деп хапарлашды. Ызы бла – Машина уруп адам келтиргенмидиле
бюгюн сизге. Тукъуму къалайды? – деп Женя таба къарады – Хазрет Алха-
сов. Да, да, Зоя, сау бол, - деп чолпуну жерине салды. – Кёресе да, анда да
жокъду. Бир жашны келтиргендиле, кеф болуп, ол тойюл эсе билмейбиз,
биргесине къагъытлары жокъдула, келсин да кёрсюн ол эсе дейдиле.

Биягъы андан ары шахарны ара больницасына чапды, ол тойюл эди.
Къарыуун да тас этип, ингирге общежитиягъа къалай жетгенин Женя кеси
да билмейди. Вахтада тиширыудан энтта бир сорду, сёлешген ким эди, не
зат айтып айтханды. Ол да айтханын къайтарып энтта да бир кере айтды.

Нёгерлери Женяны тёгерегин алдыла, хар бири Женягъа болушургъа
хазырдыла? Алай не бла, къалай? Аладан айырылгъанлай бир нёгер къызы
Женяны къагына келди да:

- Не затха бу Хазретни ызындан чабып айланаса, табылыр, кел бизге
андан эсе, къонакъ жашла да бардыла, байрамны байрамча ётдорейик,

къайгыларынгы да чачарса. Хазрет санга эринг туююл, къарындашынг туююл, не этесе да муну. Кел.

- Угъай. Угъай. Бусагъатда мени къайгъым ол туююлдо, Хазретни табаргъа керекме, - деп чабып, тышына чыкъды, ким биледи, Хазретни шуёхларындан бирине тюбер эсем деп. Эшикте адам аслам, арлакьда ариу макьам эшитиле, жаш тёлю уа тепсей тура эдиле. Аланы къатлары бла мудах озду. Къайда болур Хазрет, машина уруп, ёлюп элге алып кетген болмазламы, ярабий не амал этейим. Ашхам къарангы болгъунчу артха барайым деп келе тургъанай, общежитияны ючюнчю этажында балконда сюелип тургъан Хазретни тенгин эследи. Хазретни къайдагъысын ол билмей амалы жокьду деп чабып ёрге минип эшикни къакьды. Кьолунда да стаканы бла ичинде да аракъысы бла эшикни Хазрет ачды. Хазретни ичгени бетинде кёрюне эди.

- Кел, кел!.. Ёт бери, - деп сёзлерин да кючден айта, Хазрет Женяны чакьырды, стаканындан аракъысы да тёгюлдо.

- Жашла, къарачыгъыз, ким келди бизге, къаллай алаMAT адам келди, деди ол.

Женя къарыусудан, эшикге таянды. Стол артында олтургъан жашла уа ышара, Женяны чакьыра эдиле.

- Бюгюн ким эсе да сени машина басханды деп сёлешгенди да...

Жашланы дауурларына да къарамай, Женя Хазретге хапар айта тебигенлей:

- А-а, мен безирегенем, сени телефоннга чакьырмагъандан сора, мен ойнагъанем алай айтып, - деп Хазрет кюлдо, ол кюлгени бла уууртлары бютюнда къызардыла...

Женяны кёз аллына бюгюнню къыйын кюню эсине келди. Бир больницадан бирсисине адыргы чабып, не этерин билмей, амалсыз болуп, тыш адамла болушургъа кюрешип. Бюгюн мени къыйналгъанымы... Ол а мен къайгылы туююл эди...

- Безиреген... ойнап... Безиреген, - не айтырын билмейди Женя, андан башха зат айталмай чабып энишге тюшдю, ызындан Хазретни не зат айтханын да эшитмей эди ол. Общежитияда отоуна чабып кирди, бауурланып тёшекге жатды.

- Не этесе?.. Не болгъанды, Хазрет ёлюпмю къалгъанды керти да? - нёгерлери чабышдыла.

«Не зат айтайым мен былагъа, къалай ангылатайым, не зат деп айтайым?.. Хазрет безиреп кеси сёлешгенди - деп къалай айтайым мен бу къызлагъа?»

- Ол ойнап сёлешгенди, - андан ары зат айталмай, бети бла жастыкъгъа бастырылды... Бюгюн Женяны жүрегинде Хазрет керти да ёлген эди.

ШАУАЛАНЫ Разият кёчюргенди

ГАЗАЛАНЫ Амина

*Газаланы Амина 1993 жыл Яникой элде ту-
угъанды. Хунерли кыызчыкъ назму жазып сабий
заманында окъуна башлагъан эди. Аны назмула-
ры «Заман», «Горянка» газетледе, «Минги Тау»
журналда да басмалангандыла, «Тейри кы-
лыч» деген жыйымдыкъ китапха да киргендиле.
Аминаны назмулары малкъар поэзиягъа жангы
сёз болуп келе, анга жангы къууат берлигине*

кимни да бир ишеги жокъду

*Кёп болмай, «Минги-Тауну» китапханасында Аминаны «Жауунну
кёзлери» деген назму жыйымдыгъы чыкъгъанды. Ары кёошулгъан бир
къауум чыгъармала бла сизни шагъырей этебиз.*

***

О анам,
къарангымы боллукъду кече?!
Булутла жапдыла бийикни.
Гюняхлы дуньядан,
гюняхсыз жан кёче,
тёгюледи къаны кийикни.

Сен мангамы келген эдинг,
уучу, бир айт?!
Нек тураса былай кериле?
Шо сенсиз да тамамды!
Ызынг бла къайт!
Бёрюле,
    бёрюле,
        бёрюле!

О Аллах!
Сынадынг деп тарыкъмайма мен,
бу кыйын,
    бу къатыш кезиуде.
Кесимими кёреме?
Манга кюзгюден...
Биреулен...
    сууукълукъ кёзюнде.

О бёрю жыйыным,
нек къаршыбыз былай,
бузлагъанча мени жүрегим?

***

Узакъда, узакъда
мен кёреме отну жарыгъын,
мен барама анга,
къарыуум да,
кючюм да къуруп.
Боранда
къыйындан да къыйынды
жангы атламым,
мен барама анга,
сууукъну бла желни унутуп.

Ийиси да келе,
мен сеземе отну жылыуун.
Бусагъат жетерикме.
Тохтап къарасам а узакъ –
зат да жокъ.
Сындырады алай жашауну алдауу.
Кёк къаппа-къарангы,
жер – сууукъ,
чыммакъ акъ,
чыммакъ акъ.

Ах, артха - ызыма къайтыргъамы
керекди манга?
Да къайтсам, хорлатсам,
алдарыкъма мен умутуму.
Жокъ башха амалым,
атларыкъма жалан да алгъа.
Узакъда,
узакъда
табарыкъма
жаннган отуму.

***

Жазама дейме да,
жазалмайма,
жырлайма дейме да,
болалмайма,
учама дейме да,
учалмайма,
къачама дейме да,
къачалмайма.

Жашау кезиудю дейме,
болмайды,
умут толады дейме,
толмайды,
жарсыу къояды дейме,
къоймайды,
Аллах бизден
бир зат да сормайды...

***

«Угъай» десем,
ол «хау» боллукъду, нек?
Арабызда уа
тынгылауду чек.

«Угъай» десем да,
мен чекни бузама.
Манга уа, айтчы,
ол неге керек?

***

Ах, суйгеним!
Кёрсем ауанангы –
Аллах шагъат! –
Манга саугъады ол да.
Къуруда сагъынама атынгы:
«Къалайса?» - деп,
узатмагъанлай къол да,
кетеме мен.
Сууукъду къарамым.
Жаун а
ызынгдан къарап
жиляйды.
Жарамайды,
жарамайды...
наным...

Жаун а
хар затны да ангылайды.

Жаун а
шош жууады ызымы,
кесим айтмазымы
ол шыбырдайды.
Биледи да
къучакъламазымы,
мени ючюн сени
ол къучакълайды.

САУ БОЛ!

Сау бол!
Кечикмей уятханса
адамлыкъгъа ийнаныудан.
Бир алапат дарман тапханса,
кючлюдю ол
отдан,
уудан.

Сау бол!
Керти да ыразыма:

магъаналы эди ол дерс.
Неге да энди
мен хазырма –
боллукъ туююлма энди терс.

Сау бол!
Терен ангылатханса,
бу жашауну даражасын.
Сен ахчала бла
тенг салгъанса,
санап айтханса багъасын.

Кесинг да бетинги ачханса,
учуз,
багъа эсе да ол.

Сау бол.
Жарсымай уятханса.
Эртте керек эди.
Сау бол!

БАРАМА КЁПЮРГЕ

Ийнанмай
тюшлеге,
къапдырмай
итлеге,
сюеме ётерге –
барама кёпюрге.

Атлайма, абынып
къалмаз ючюн
батып,
кирмез кибик кёрге,
жюрек:
«Ёрге, ёрге!
тазалыкъгъа, кёкге».

Къыйын, узакъды жол,
тюзлюк,
мени бла бол.

Элгенме,
насыбым,

жюрек рахатлыгъым:
болса тынчлыкъ юйде,
дагъыда жеримде.

Алданмай
байлыкъгъа,
буудурмай
зарлыкъгъа,
кюйген эсе да жан,
къара ниет,
хорлан.

Хорлар ючюн,
ийнан,
керекди кёп заман,
заман а – акъылман.

Къыйын, узакъды жол,
Аллах,
мени бла бол...

«Жюреклени азатларча этерме бир зат!»
Болмай кьалса уа - да не? –
Умутум кьатымда:
энтда кёрюме,
тынмазма этгинчи азат.

***

Кетсек да биз,
жангы кюнню сакълар
жерден чыгып келген
жашил кырдык.
Мени уа бюгюн
жюрегим жарыкъ:
таза ниет,
билеме,
кёруулар,
къара сагышланы
битеу хорлар.
Керекмиди
бизге андан артыкъ?
Жангы кюннге къарап
кьууанайыкъ,
кьыйынды деп
тарыкъмайын къадар.

Кетсек да биз,
жазда терек чагъар.
Бу дуньяда насып да,
кьыйынлыкъ да
берип,
адамланы Аллах сынар.

Билеме мен,
кьаллыкъды адамлыкъ да,
Билеме мен –
кьаллыкъды ёмюрге.

Да сора нек кьоркъабыз
ёлюрге?

***

Кюрешме
болургъа ёхтем,
къарачы жаууннга сабыр.

КЕЛЛЕТ БЛА ДАННЁХ

Кеси адамынгы юсюнден жазгъандан кыйын иш болмаз. Бир жаны бла, хапарынг не керти эсе да: «Да сен аны юсюнден алай айтмай, кылай айтырыкъ эдинг да?» – деге боллукъдула деп, арсарлыса. Бирси жаны бла уа, ол а айыпха саналгъан миллет сырыбызды, жуугъунгу махтаргъа, юлгюге келтирирге неда ол чекген кыйынлыкълагъа таза жюрегинг бла жарсыргъа ийменсинген этесе. Алай, мен былайда айтырыкъ адамны менден эсе иги таныгъанла, Аллахха шукур, алыкъа сау-саламатдыла да, артыкъ дау эшитирик

болмам деп ышанама.

Бурун заманланы таурухларында, шёндюгою алимлини тинтиу ишлеринде, таулу халкъ кесини жашау тарыхында аллай-быллай титиреулуккеге тубей келеди деген эсгериуледе Ата журтубузну душмандан кьоруулагъан эр кишилеге, жашлагъа энчи эс бурулады, айырмалы магъана бериледи. Бир жаны бла къарагъанда, ол тюздо. Адамны жанындан татлы, андан багъалы заты жокъ эсе, биреу а: «Хо, мени артымда кваллыкъла насыплы жашасынла ансы!» – деп, кызауат урушда жанын, жигитча, арсарсыз берген эсе, аны аты ёмюр-ёмюрлеге дери халкъны ауузунда сакъланыргъа керекди. Жаш тёлюге андан тап юлгю келтираллыкъ туююлсе.

Алай, былайда мени оюмум башхаракъ болгъаны себепли, быллай ниетге тауусум тамгъа салырдан алгъа, бираз тохтап, аны оноуу, «Сорулгъан иш сёгюлмез» дегенча, ашыкъмай, сабыр сагъышланып сюзюлсе, тап болур дейме.

Да, кертиди, не заманда да эр адам, юйню, юйюрню, Ата журтну кьоруулачусу болуп, къанлы кызауатлагъа, мен былайгъа хорларгъа келгенме, керек болса уа, ёлюрге да хазырма деген ниет бла барады. Бир ненча жылны ичинде, урушну харкюнлюк азабын санамай, статистлени айтыуларына тынгыласакъ: орта эсеп бла тергегенде, урушха баргъанладан юйлерине саулай ючден бири кыйтады.

Келигиз, эр кишилени даражаларына бир тюрлю бир ауана кьондурмай, халкъыбызны башына, Ата журтубузгъа чексиз кыйынлыкъ тюшген кезиуде урушну палахындан башсыз квалгъан тиширыулагъа уа не кюн келгенини юсюнден айттайыкъ. Юлгюге иги таныгъан адамларыбызны кьадарларын алып тенглешидирейик.

Мени атамы ортанчы къарындашы Зокаланы Келлет, къара кючю кыйнагъан, ниет жаны бла кылыгы тохташхан, отуз тёртжыллыкъ чынтты таулу жаш, фронтха 1941 жылда кюз артында тюшгенди. Къарындашла бешеулен эдиле, алай, эшта, урушха барыргъа, бетден-бетге сермешледе сюелирге, кьошакъсыз солдат, аскерчи болургъа Келлетден тийишли аладан бири да болмаз эди. Уугъа барса, туюкюнню кёзюнден ура эди, терисин бузмайым деп. Атам айта эди: «Бири

бирини ызындан анабыз беш жаш тапхан эди да, сиркиулук, хыли эте болур эдик, туююле турдукъ. Бир жол анабыз Келлетге къол жетдиреди. Ол а, алтыжыллыкъ сабий, анабызны кѣзюне къарап: «Бу жолдан сора сен мени туюсенг, мен бу юйге от салырма», – дейди. Ол кезиуде аны бетинде, кѣзлеринде, ауазында болгъан белги асыры сейирден, къатыдан, анабыз, элгенип аязады да, ол кюнден сора Келлетни бир заманда да ойнап окъуна урмады. Келлетни базындыргъан, ъхтем этген хунери аны аскерчи къанында урушчу болургъа буюрулгъан борчунда эди. Аны ючюн туююлмю эди урушну биринчи жылында юч кере саугъалы болгъаны?!

Келлетни фронтдан сабийлерине, юй бийчеси Даннѣххе ийген 60 письмосу сакъланадыла. Урушну ал эки жылында совет аркерчилеге къаллай зарауат сынаргъа тюшгенини юсюнден, аны отунда айланганладан башлап, журналистле, жазычула, къырал политикле окъуна мингле бла китапла чыгъаргъандыла. Аллах къыйынлыкъ берип, адам улун сынагъан эсе, ма бу урушда сынагъанды.

Быллай урушха тынгылы хазырланмай, анга тийишли сауут-сабалы болмай, бир ненча миллион сайлама совет адамыбыз, жесирликге тюшюп, анда ачдан къырылды, бир ненча миллион а къайда болса къула тюздеде белгисиз, иесиз оба тѣбеле болдула, кѣплери юйлерине бутсуз, билексиз къайтдыла. Былайда бегирек неге бурулады эсинг десегиз, аллай жаханымни ичинде айланган Келлет кесини письмоларында, къайры эсе да бир бош, кезиулю жумушха баргъанча, ол жерден эригиулю хапар айтханча: «Саума, саламатма. Урушабыз. Бир-бирледе жаралы да болама, алай, сизге къайгырама ансы, жокъду хатам», – деп къойгъан болмаса, бир сѣз бла, башха белги бла тарыкъмайды, жарсымайды.

Совет властыны, компартияны таматалары фронтда тургъан жашларыбызны, душманны огъундан ълмеген эсегиз да, былай этсекдамы жарылмаз жюреклеригиз дегенча, тутадыла да, сабийлерин, къарт ата-аналарын, саулай халкъларын, ъмюрлюк журтларындан сууруп алып, сибирликге къыстап сынадыла.

Ислам динни хадислеринден биринде, мамыр кезиуде къыралны таматасына бюсюремей, аны оноуларын жаратмай эсенг, барып, анга дау этерге, бетине тюкюрюрге, жаягына окъуна жетдирирге эркинсе, алай, Ата журтунга жау чапды эсе уа, бек алгъа аны ууатыргъа, жерингден къыстагъынчы, жанынгы аямай урушургъа борчлуса деп айтылады.

Билмейме, бизни Келлет бу жорукъну билипми, огъесе къыралыма берген антымы толтурургъа керекме депми, алай, кѣчгюнчюлюкге тюшген халкъланы адамларын урушдан эркин этерге деген буйрукъ чыкъгъанда да фронтну къоюп кеталмагъанды.

1943 жылны аягында, Келлет фронтдан ъшонюнде эки майдалы бла суратын иеди юйюне, сабийлерине. Уллу Ата журт уруш бошалгъанлы 65 жыл болду деген кезиуде уа, къыралыбызны военный архивинден: «Сизни атагъыз, гвардияны тамата сержанты Зукаев Келлет 1944 жылда 1-чи майда «За отвагу» деген майдал бла са-

угъаланнганды. Ол майдал кесине берилмей къалгъаны себепли, аны сизге военкоматыгъыз къууанчлы жыйылыу къурап, берликди», – деп билдирген эдиле. Андан бери къызларыны аты бла мен Сердюковха, Медведевха, Путиннге, военный архивге не кёп жаздым эсем да, не ол кеслери айтхан майдалны, не башхаланы кёрмедик. Сууукъ жууапла, магъанасыз сылтаула этип, тапдырмадыла.

Зокаланы Келлет 1944 жылда, ауур жаралы болуп, 31-чи октябрьде Варшавада госпитальда ёлгенди. Нальчикни ветеранла советинде Абдулаланы Мустафаны айтыууна кёре, Келлет ючюнчю майдал бла 1944 жылда 1-чи майда саугъаланнган эсе, андан сора да фронтда алты ай туруп, жаралы бола да, дагъыда фронтха къайта тургъан эсе, анга жаралары ючюн да, ёлгени ючюн да энтта да эм азындан эки майдал берирге борчлу эдиле. Ахырын табалмайма.

Ахшы, дейме, Келлет эр киши, аскер къуллукъчу эди, къазауатха барыу аны сыйлы борчу эди да, борчуму толтурама деп, кеси кибик миллионла бла бирге, сёзюне, антына ие болуп жоюлду. Даннёх быллай къаргъышлы азапны, ёлчемсиз къыйынлыкъны къалай кётюралды?

Тынчлыкълы, мамыр заманда окъуна, ана, кече-кюн демей, сабийини юсюне къапланнганлай, аны бла бирге ёле, сау бола жашайды. Муну уа -къара танымагъан, тил билмеген таулу тиширыуну юсюнде, къарылгъач балачыкълача, не бересе деп, ауузларын ачып тургъан беш къызы, таматасына – онеки, кичисине – эки жыл.

Мен юлгюге былайда кеси адамымы – Даннёхню келтиргенликге, эрлери фронтда, кеслери уа сабийлери бла бирге тутмакълыкъ сюрюнлюкге атылгъан таулу тиширыуларыбызны юсюнден айтханым ангылансын дейме. Аланы барысына да, ала сыйрат кёпюрден теппе-тенг ётгенлери себепли, бир жыйымдыкъ атны атап, Даннёхле деп къойсакъ, тюз боллукъ болур.

Бизни тийребизде окъуна Келлетден сора да, кёп сабийлиле: Хоханаланы Баттал бла Туменланы Шейитни алтышар сабийлери, Черкесланы Назирни – бешиси, Атабийланы Къонакъны, Батчаланы Къанаматны, Зашайланы Цициуню, Къадырланы Аллахбердини, Зокъаланы Адалбийни тёртюшер сабийлери бола тургъанлай тюшгендиле фронтха. Аладан юйлерине саулай ючюсю къайтхандыла – Зашайланы Цициу, Хоханаланы Баттал, Черкесланы Назир. Ала да 1945 жылны аягъында, къатынлары – Даннёхле – сабийлери бла бирге кёчгюнчюлюкню жаханым азабындан тоюп бошагъандан сора келгендиле.

Мында, Ата журтунда, чынар агъач бла от этиучю, отунну отха къучагъы бла салыучу Даннёххе къаллай бир заман керек болду Орта Азияны салам отуна юйренирге! Айхай, ол да кереклиси тенгли бирми табыла эди? Табылса уа, биреулен, башха жумушха бёлюнмей, таулу къатын юзметлни ийгенча, бир къысымчыкъ жанып ёчюлгюнчю, ызындан башхасын салыргъа керек эди. Алайсыз хударну окъуна биширалмай эдинг.

Бу сабий оюнду деп, Даннёх жүрексинип, кече ортада,

тамата кызычыкларындан экисин биргесине элтип, аулакѣда, суу илипинлени жагъасында ёсген тереклени башына минип, аланы бутакъларын кесип да кёрдю. Ачыуундан, амалсыздан, эришип эте эди ансы, чий чыбыкѣла хансдан, къаураданмы онглу эдиле, не жана, не жылыта билмей.

Алай, иш анда туююлдо, башхадады. Эр кишилеге окъуна кюндюз, къалын агъачны ичинде жютю балталары бла отун этиу кыйын жумушладан бирине саналычу эди. Бу уа былайда, - ёмюрюнде отун этеме деп, агъачха бармагъан таулу тиширыу, къарангы кече терек башына минип, бир болмачы балта бла аны бутакъларын кесерге кюрешгенин кёз аллыгъызгъа келтирип кёрчюгюз!

Кеси акъылы бла ойлап, башха жерге кечерге суюме деп, хазырланып, анда орнала тургъан адамгъа ол жангы жер бла танышыргъа, къалайдан, къаллай мадарла этип жашаргъа боллугъун билирге заман керекди.

Жер этегине кыстала туруп, ырысхынгдан абери алыргъа 15-20 минут берилгенде, беш сабийни кычырыклары тьялмагъан кезиучюкде Даннѣх не зат алаллыкъ болур эди? Насыбына, жюреги эриген оруслу солдат, Келлетни фронтдан ийген суратын къабыргъада кёрген эди да, быстыр тикген машинангы ал деп юйретген эди. Артда айтычу эди Даннѣх, жаныбызны ол сакълагъанды деп.

Алгын, бизни аналарыбыз эрге чыккыган заманда, биргелерине элтген келин хапчукланы санында быстыр тикген машинасы болмай амалы жокъ эди. Таулу тиширыу битеу юйюрюне кийимлени кеси биче билирге керек эди. Герменден келген «Зингер», бош быстырланы кьой да, чарыкъланы олтанларын окъуна тиге эди. Кече ортагъа дери олтуруп, бир уууч ун ючюн, ненча чарыкъ тикген болур Даннѣх!

Ачдан, жалангачдан онгсуз кезиуде бютюнда ауур кыйынлыкъ алыкъа кеслерине къараялмагъан ууакъ кызычыкъланы ёсдюрген адамны башына тюшеди. Жаш жыртылгъан кёлеги-кёнчеги бла айланганлыкъгъа, аллай хал бир уллу эсленмейди, беиш этерча туююлдо. Къыз тиширыуну уа тап, тизгинли тутмай амалынг жокъду. Дунияны кытлыкъ буугъанда, аш-азыкъ къайгъыдан сора да, беш кызыны юслерин, чачларын жууаргъа сапын тапхан окъуна уллу жарсыу эди Даннѣххе.

Адамларыбызны ачдан ёлгенлерин кёпле тутадыла эслеринде. Саулай юйюрле, эрттенликге 4-5 адам ёлюп чыккыганы болгъанды. Ёлген этмегенди ансы, бизни Даннѣх да ётгенди ол кыйын сынауну юсю бла. Бир жол, мирзеучюгю арталлы бла да тауусулуп, район араны базарына барады, бир-эки кило унчукъ алайым деп. Сатыу ишинден бошагъандан сора, келгенден ары, кыйын кызымы – ол тийреде жашагъан Салихатны, кёре барайым дейди. Салихат бла Келлет эки къарындашдан туугъандыла. Къайтды, Салихатны кёрдю, бир кесек хапар айтып, ызына барыргъа ашыкъды. Салихат а, бир зат къапдырмай къалай иейим деп, терк окъуна хударчукъ этип узатды Даннѣххе. Ол а, андан жангыз бир кере уртлап, хант аякны къангагъа салады. «Нек ашамайса?» – деп кысханларында: «Къалай эсе да

бармайды», – дейди да, эшикге, арбазгъа чыкъгъанда уа, алайда башы тегерек айланып, эси ауады. Дуния гузаба болуп, бетине суу сылап, ичирип, аяздыргъанда да, былай нек болгъанын айтмайды. Ол а кез тууралы, байтамал иш эди. «Сабийлерими къабарыкълары болмай, не келтиреди деп, мени аллыма къарап, мен а былайда жылы ашны, аласыз, кесим къалай ашарем?» – деп, эси ачдан аугъан чекге жетгинчи тѳзгенди. Ары дери уа, ол кюннге дери, сабийлени юлюшлери аз боллукъду деп, ненча кече къалгъанды ушхуурсуз, жүреги шор тарай?! Бу адыргылыкъ къылыгъын сабийле эслеп къойдургъан эдиле ансы, ала азыкъларын ашап бошагъынчы, мен артдаракъ, суууса, ашарма, неда кѳлѳм бармайды деген сылтау бла, алагъа аяп, кеси абери ашамай болгъанды. Быллай жашау этгенни тюнкеси юзюлмей, ачдан эси аумай къаламы эди!

Белгилиди, адамны намысын, адамлыкъ сыйын сындырыудан уллу, андан ауур зарауат болмайды. Ачлыкъ, къыйын ауруу, ѳлѳм окъуна аллай бир ууатмайды адамны, аны бети, намысы сындырылгъан кезиудеча.

Къуру мен туююлме, битеу халкъыбызгъа келгенди бу палах деп, не затха да тѳзе эди Даннѳх, алай, тутмакъланы сакълагъан итле-ча, къапмай сѳлешалмагъан, огъурсуз комендантланы хор къылыкъларын кѳтюралмай эди. «Ма эрими фронтдан жиберген письмолары. Ма была уа – аны сабийлери. Ай сайын, кюн сайын мени ары бла бери нек сюрюп айланасыз? Была бла мен къайры къачарыкъма?» – деген сѳзлерин эшитдиралмай эди сангырау комендантха.

Базар район арада эди. Чарыкъла тигип, чындайла, жаулукъла эшип, аланы сатаргъа базаргъа барыргъа тюшсе, ары барыр ючюн а, эркинлик къагъытны да анда бериучю эдиле. Аллай къагъытынг болмай тутулсанг а, не 100 сом тазир берип къутула эдинг, неда он суткагъа тутмакъгъа ура эдиле. Быллай тизгинни бузгъанланы тутмакъгъа ийгенден эсе, комендант, белги берип, ачыкъ тилеп, ол он тюменни алыучу эди, нек дегенде, ахча кесине къала эди да, андан.

Бир жол, Даннѳхню базарда кѳреди да: «Сен мында нексе, эркинлик къагъыт алмай? Он кюннге тутуллугъунгу неда 100 сом тазир тѳлеригинги билмеймисе? – деп, урушуп, – тамбла комендатурада бол», – дейди. Даннѳх а, тутады да, эрттенликде беш сабийин да алып барады. «Тазир тѳлерча, ахчам жокъду, – дейди. – Быланы уа, ууакъ къыз сабийлени, кеслерин къояргъа къоркъгъан этеме. Ол себепден, барыбызны да тутмакъгъа сал», – дейди.

Комендант, ачыуланып, къычырып, сылыкъ сѳзле айта тургъан кезиуде, Даннѳхню насыбына, алайтын ѳтѳп баргъан милицияны начальниги, къыргъызыл жаш, бу дауур неди деп, эшикни ачып, бери киреди да, халны билгенден сора уа, Даннѳххе жумушакъ, ариу айттып ашырады юйюне.

Дуния жаратылып, къыралла къуралгъанлы бир ненча минг жыл озуп келгенли, властьланы аты бла неда патчахны буйругъу бла кюйсюз мурдарлыкъла, харам ишле этиледиле, миллионла бла адамла къанлы урушлада къырыладыла, жалгъан даула бла тутуладыла,

саулай миллетле жер юсюнден тас боладыла, алай, барын да бирге жыйышдыра келеме да, бизге- таулу халкъгъа, этилген атрыкълыкъ, адамны ангына сыйынмагъан хор харамлыкъ, мурдарлыкъ бир заманда да болмагъанды деген оюмда тохтайма. Къалай, нечик? Аллай соруугъа жууап берир ючюн, дуняда бола келген зарауатлыкъланы бирге тенгleshдирип, алай ангылатыргъа боллукъду.

Не кѣп уруш болгъан эсе да, бу артдагъы экинчи битеудуния уруш барындан да кюйсюз эди деп, тарыхчыла ол акъылгъа эртте келишгендиле. Нек дегенде, бу урушда 50 миллиондан аслам адам къырылгъанды деп.

Совет Союзу миллетлеринден бек уллу азап белорус халкъны башына тюшгенди, Уллу Ата журт урушну зулмулугъуну хатасындан хар бешинчи белоруслу ѳлтюрюлгенди дейдиле. Алай аны юсюнден, тенгleshдирип, бир гитче юлгю келтирейим. Къашхатаудан урушха 225 адам кетип, 172-си анда жоюлгъанды. Башхача айтханда, тѳртеуленден ючюсю бу къырал ючюн жанын бергенди. Мен юлгюге Къашхатауну келтиргенликге, битеу таулу эллерибизни, битеу таулу халкъыбызны къадары да алай болгъанды. Халкъыбыз саулукълу, сюек саулу болгъаны себепли, адамларыбызны, 60-70-жыллыкъланы окъуна, саулукълары, къара кючлери, 20-жыллыкъладан башха туююл эди, бютюнда, ол жыл, бу жыл туугъанды дерча, паспортлары жокъ эди да, бары да бирден сибирилип кетген эдиле урушха.

Ол алай бола тургъанлай а, битеу халкъ бла бирге ол урушда тургъан адамларыбызны къарт аталары-аналары, къарындашлары, эгечлери, сабийлери, сиз халкъны душманларысыз деген кир тамгъа жабышдырылып, кѣчгюнчюлюкге, тутмакълыкъ болумгъа урулгъан эдиле. Ачдан, тифден, хауасы жарашмай, жюрек ачыгудан ичлери кюйюп, ненча адамыбыз къырылды анда? Ким тергегенди аны? Бирле халкъыбызны жарымы дейдиле, бирле ючден биринде тохтайдыла. Эллилерибизни, къоншуларыбызны, жууукъларыбызны эсге тюшюрюп башласагъ а, он адамыбыздан тѳртюсю кѣчгюнчюлюк азапны хатасындан къырылгъаннга чыгъады.

Мен бу шартланы нек келтиреме? Бир-бирледе халкъыбызны азап кюнюн учузландыргъа кюрешгенле: «Сиз геноцидни сынамагъансыз, ол башха къыйынлыкъды», – дерге суююучюле.

Ата журтубузгъа къайтхандан сора, мен Даннѣх бла сѣлеширге, аны къатында олтурургъа, анга тынгыларгъа барыучу эдим. Ол айта эди: «Кѣп тюрлю затдан да къыйналдым, ач да, жалангач да болдум, жууукъларымдан, тенглеримден кѣплени аргъы дунягъа ашырдым. Алай, анда, сибириликде, сабийлени атасы ѳлдю деген къагъытны алгъанымдан сора уа, манга тюшген ачы бушууну, зулму мурдарлыкъны башыма сыйындыралмай эдим. Тели болур чекге жетип, кесими ѳлтюрейим деп, кюе эдим. Кеси кесиме соруула сала, алагъа жууап табалмай, шайтанлы болмай къалгъаным бюгюн да сейирди манга. Сейир болмай а, аталарын, бу къыралны, бу властыны душмандан къоруула деп, ол къанлы къазауатда ѳлтюреди да, сабийлерин а, сиз къыралны душманларысыз деп, тутмакълыкъ болумгъа урады,

сиз да мында ёлюгюз деп. Айтчы энди сен манга, ол не тукъум кыралды, не тукъум властьды? Ол жаныуарлыкъ туююлмюдю? Ёлюмден, кеси кесими асмакъгъа асардан ма бу сабийле къоймагъандыла ансы, жашауум ахыратдан башха туююл эди. Мен ёлсем, была да кырыллыкъдыла деп тыйгъан эдим кесими...»

Мен а, энтта да къайтарып-къайтарып айтама, бизни таулу тиширыула, эрлери урушда жоюлгъанла – Даннѣхле – къаллай жаханамде, жүрек жаралы отда кюйгендиле, ангынга сыйынмагъан оюмну башларындан кетералмай. Быллай болумну юсюнден айтханда, сау къалгъанла ёлгенлеге сукъланырла деп бошдан айта болмаз эдиле. Геноцидни эм эриши, кюйюнч халына бизни таулу халкъ тюшгенди, аны ачы ууун а къазауатда ёлген жашланы юй бийчелери ашап жашагъандыла.

«Жашай баргъан алтын аякъ бла суу ичер» деген буруннгу таулуланы акъылман сѣзлерин эшитмеген болмаз. Уллу Аллахны кючю бла, Даннѣх, беш сабийин да тукъумларыны тыпыр ташларыны юсюне сау-саламат къайтарып, алайда юйчюк да сюегенди. Къызлары толу юйюрюлю, сабийли болуп жашайдыла. Кеси да, жаннетли болсун, жыл саны сексенден озгъандан сора ауушханды. Бек халал ишлеринден бири уа, кыралла аралы жолла ачылгъанда, сабийлерин, алагъа туудугъун да къошуп: «Атагъызны - Келлетни, къабырын кѣрюп келигиз», – деп, Польшагъа жиберген эди.

Алайды да, билмейме жангыла эсем да, кыралымы, Ата журтуму къоруулайма деп, урушда жан берген эр кишиними огъесе аны ууакъ сабийлери бла къалып, жаханам азапны бу дуниясында сынагъан таулу тиширыунуму кыйын эди борчу деген акъыл башымдан кетмейди.

ЗОКАЛАНЫ Зейтун.

ЭСКИ ЖУРТДА БАЙРАМ

БЕРТГЕ АТАЛГЪАН АДАБИЯТ МАРАФОН ТЮРКГЕ ДА ЖЕТДИ

Алыкъын эсибизден кетмегендиле Гуртуланы Бертни аты бла элле-рибиздеги эм Нальчикдеги орта эм бийик окъуу махкемелерибизде ётген тынгылы байрам ингирле. Республикабызны газетлери аланы юсюнден жазгъандыла, телевидениясы бериуле этгенди эм радио бериуле къуралгъандыла. Алай бла башланган эди Бертни жашау ызын, аны чыгъармачылыгъын энчилеген адабият марафон. Ол Нальчикни къауум школларында, педколледжде эм университетде бек ариу бардырылгъан эди.

Ол эсделикге деп къуралгъан марафон а, чекден ётюп, Тюркге да жетгенди. Къауум заман озду республикабыздан Тюркню юч шахарына бла бир элине правительстволу делегациябыз барып къайтханлы. Биз ары барырдан алгъа Тюркге къарачай-малкъар халкъны маданиятына жораланган байрам ётгенди. Ары къатышхан тойчуларыбызны бир къаууму, кетип къалмай, бизни делегациябызгъа къошулдула. Тюз алай а Ростовдан келген журналист, къумукълу драматург Осман Ибрагимов, Къазахстандан келген жырчыла, домбрачыла. Москвадан да келип эди уллу алим, тарыхчы, Россейни Лермонтов Комитетини сопредседатели, Каспий бла Къара тенгиз тийредеги къыралланы илму-излем Институту директору – В. А. Захаров бла Наджибулла Рустам заде.

Бизни делегациябызгъа башчылыкъ этгенле, Россейни Лермонтов комитетини сопредседатели Додуланы Аскер эм аны антлы тенги Атабийланы Алий – Битеуроссей гуманитар академияны Шимал Кавказдагъы бёлюмюне – СГА-гъа кёп жылдан бери тамата болуп тургъан. Билим чексизди, адамны алгъадан-алгъа элте барады, аны билимине жангы билим къоша. Алий аны кеси да сезе, чекни узакъдан салады: битеу да Кавказны илму жаны бла Академиясына башчылыкъ эталгъанын кёргюзтеди. Барды энди аллай, жамауат даражасындагъы Академия, саулай да Кавказны юсюнден илму-излем ишле бардыргъан. Ол Академияны ишин жетишимли къурагъан а – бизни Алий. Додуланы Аскер а, терен хыйсап этип, узакъгъа кёре билген таулуду. Аны назму китапларында ана тилни ариулугъу алай тап эслене барады, поэтни айтхан сёзлери таудан акъгъан тагы сууланы, биргелешип, таза таууш этгенлерин эсинге саладыла.

Мени дагъыда бек ыразы этген неди десеги, - хар заманда, къарап турама да, эслейме: эки туугъан къарындашла кибик, бири бирине билеклик эте, Додуланы Аскер бла Атабийланы Алий халкъыбызны бетин ачхан огъурлу ишлени бирлешип бардыргъанларын. Бу жол да ишлери алай баргъанды. Ала майдалла юлешген кезиуде къайда Москвадагъы Лермонтов комитетни сопредседатели Додуланы Аскер, къайда Кавказ академияны аты – аны ишин а жетишимли бардыргъан – Атабийланы Хакимни жашы Алий. Ол Жамауат-гуманитар Институтну Къабарты-Малкъардагъы бёлюмюн биринчи болуп ачханды эм аны Жамауат-гуманитар академияны даражасына жетдиргенди. Жыл сайын ол ректорлукъ этген СГА къыралгъа хайыргъа бийик билимли филологланы, психо-

логланы, юристлени, экономистлени хазырлайды. Додуланы Аскер да, талай жылны ичинде «Минги тау» журналны баш редактору болуп, жарыкъландырыуда эм халкъыны маданиятын онгартыуда жетишимли ишлейди. Бек халал ниетли эм келбетли адам, чамы эм халы бла тегерегин къууандыра келген телевиденияда таулу бериулени тамата оператору Ботталаны Мурат да бизни делегациябыздады. Бек айырма, ишин бек тынгылы эте билген специалистди ол. Дагыда бир Мурат келеди биргебизге, «Балкария» ансамблде тепсеучюю ол, тепсеуюнде чынтты таулу жигитни сыфатын кёргозтеди. Ишлеучю жерлеринде ишлерин, юйлеринде жууукъ адамларын, сабийлерин да къоюп, Халкъ жазыучу Бертни намысына чыкыгъандыла ала узакъ жолгъа, Тюркге, аны ол туугъанлы 100-жыллыкъ байрамын кенгнге, тюрк миллетлеге да жаяр муратда. Санлы бирде эслейме тепсеучю Мурат къоюн хуржунундан бир сурагчыкыны чыгъара да, анга къарай кетип, артха салгъанын. «Кимни сурагчыгъыды ол?» - деп сурайма. Ол кёргозтеди. Сурагчыкъда аны къызчыгъы. Атасын ашыра туруп, Муратны «Санга не саугъа келтирirme Тюркден?» деген сорууна, къызчыкъ, аны тансыкълай да къучакълай: «Жукъ да керек туююлдо, кесинг кел», - деп жууаплагъанды. «Берт ючюн» деп, адамларын юйден узакъ жолгъа ашыргъан аланы жууукъларына кесими да жүрекден ыразылыгъымы билдирирге сюеме.

Делегациябызда тиширыула да бардыла, фахмудан бек онглула, ишлерин терен билгенле, субайлыкъ да кеслеринде. Мишаланы Ахузат – телевиденияны баш редактору. Эрттеден бери да аны аты фахмулу журналистча белгилиди. Ышангылы инсанды. Аны къатында олтуруп келген фахму жаны бла энчи ююшлю Асанланы Кулинады. Ол, сахнагъа чыгып, бек ариу жырлаучуду, композитор фахмусу да барды, телевиденияда редакторлукъ этгенлей турады бюгон да, тынгылы бериуле къурай, адамла бла бетден-бетге тюбешип, ала бла селешеди, алай бла телевизоргъа къараучуланы терен ыразы этеди. Гуртуланы Лейланы уа несин айтаса, - тукъумубузну намысын кетюргенди бу хунерли ариу жан. Ол а не эди, Лейля миллет тепсеуюню тепсерге чыкъса, кезню къамата ариулугъу, усталыгъы. Шимал Кавказны эки да республикасы – Къабаргы-Малкъар эм Ингушетия Лейланы «Маданиятны сыйлы къуллукъчусу» деген даражагъа чыгъаргъандыла. Аны жыр айта билгени уа не къадар къууандырады жүреклерибизни. Белгилиди романсны жырлагъан тынч иш болмагъаны. Лейла уа аланы, бютюнда итальян романсланы, ёню бла женгил алыргъа тюзелгенди. Аны бла да чекленмегенди таулу къыз, энди уа ол илмуну жолуна да чыкыгъанды. Гуртулары адабиятха ёчдюле, андан илмугъа да алай. Андан да болур Лейланы адабият ючю бла илмугъа кёл бергени. Ол аспирантураны ахыр жылына жетдирип, бизни барыбызны да жангы хунери бла къууандырып, Бусагъатда уа Лейла Берт туугъанлы 100 жыл толгъанына тепсеу бла, жыр бла тюберге суююп, делегациябызда келеди. Арабызда эм кичибиз эстрада жырлары бла бюгон къыз негерлерини аллында баргъан Гергокланы Халиматды. Жангы фахму, жангы «булбулчукъ» жүреклерибизни жарытады. Ариу ёню – табийгъат саугъасы. Аны жырлагъанын радио бла кёбюрек эшитирге сюесе, телевизорда кёбюрек кёрюноююн излейсе.

Алайды да, интеллигенциябызны айырма къаууму огъурлу иш тындырыркъа Тюркге тебиреген эди. Май айны 26-сы учар кюннюбюздю. Аэропортха жыйылдыкъ. Ол кюн табийгъатда бир хошлукъ, ариулукъ бар эди: кёк кёксюлдюм, мамукъ таула кибик, акъ булутла кёкде къаланып. Жерде – жашил кырдык. Кюнден жерге жылыу келе. Эрттенги гитче желчик, аны къолу кибик, сабырчыкъ эм сыйдам бетинги сылай озады, не сууукъ, неда къызыу демезчады. Аллахдан тилек этеме: «Бу тебиреген кюннюбюзча, къайтыр кюннюбюз да былай ариу болсун! Тюркде этер ишлерибизни да, я Аллах, сен онгдур!» Бертни намысына этилген ишле бир да болмагъанча бийик даражада ётдюле. Басымым къыйнар деп къоркъа эдим да, ол да мени бирчик да къыйнамады. Биргеме алгъан дарманларыма къатылгъан да этмедим. Сейир туююлмюдю ол: Тюркню жери да, - адамларыча, къонакъбай.

Учуп барады самолётубуз ол биз алгъаракъ, жерден ёрге къарап кёрген ариу кёкде. Багъалы окъуучум, айып этме «ариу» деген сёзню кёп айтханыма. Мен ариулукъну санатына хайырын адамлагъа жайгъанны кеслерине ал борч этгенлеге бла келеме. Жарыкъ чамлары бла барыбызны да кёллюбюзню кётюре келгенлеге уа не айтырыкъсыз. Ол а туююлмюдю ариулукъ? Чамчы адамланы, айтыугъа кёре, жашаулары узаяды. Кюлген а – нерваланы чыдамлы этеди дегеннге мен толу ий-нанама. Чамчы чамы бла узун жолну къысхартады. Бизни кёкде барлыкъ жолубуз экисагъатлыкъ болгъанлыкъгъа, стюардессабыз чыгъып: «Креслоларыгыздагъы бел бауларыгызны беллеригизге къысыгъыз. Стамбулгъа жете турабыз», - дегенине бираз сейир да этдик. «Къалай? Олсагъатха уа?» - деген оюм келди, нек дегенде нёгерлерибизни ойнай-кюле, чам эте келгенлери заманны барыуун, аны бла бирге уа жолубузну узакълыгъын эсибизде къысхартхан эди. Бираздан кесибииз да сездик самолётубузну бир ненча кере энишгерекден-энишге жол тутуп башлагъанын. О, Тюркияны жери, кёгюнгдеча, бизни жерингде да сакъла, тюз ниет бла келген къонакъларынгы! Самолётубуз Стамбулну аэропортунда бек тап къонду. Келирибизни сакълап тургъан кулдукъчуланы къаууму тюшген кезиубюзде жууукъ жанлап, бизни таматарларыбыз да аланы алларына келе, эки жаны да, бир бирге къол узатып, саламлашдыла. Кимле бла келгенлерин бизни башчыларыбыз Додуланы Аскер бла Атабийланы Алий алагъа билдирдиле. Бир бирге баш уруп саламлашдыкъ. Арлакъда тургъан эки жаш адамы чакъырып, къуллукъчула бла бизге ала этерик жумушланы билдирдиле. Жашладан бири бизге беш кюннге берилген автобусну жюрютеди. Юч шахар бла бир уллу элде байрам тюбешиулерибизни ахырына жетдиргенден сора бу жаш бизни дагъыда автобусу бла былайгъа келтирирге борчлуду. Андан сора уа, ол жаш бла саламлашып, анга ыспас этип, Стамбулну аэропортундан Нальчикге учаркъыбыз. Бирси жаш да байрам кюнледе бизни бла боллукъду, автобуса биринчи миннгенибизден башлап, ахырынчы байрам тюбешиубюзге дери. Аны борчу – автобусда бара туруп, не ариу, не сейир юйлеге, эсгертмелеге кёзюбюз жетсе, аланы юсюнден хапарларгъа, аланы тарыхларына да бизни эсибизни бура. Жаш бек билимли гид эди.

Биз Стамбулда тохтамагъанбыз, алай аны самолёт бла келе тургъан

кезиуюбюзде башдан энишге къарап кёрдюк. Бек уллу шахар, мегаполис. Къуру кеси окъуна къыралгъа саналырча. Мен алай сунама. Ёмюрледен ёте келип, бай тарыхлы Стамбул жер юсюнде къаты сюеледи, бюгюн, XXI ёмюрге ол бизге да ачыкъды. Къарачайлыла бла малкъарлыла ол деменгили, бай, ариу шахарны атын жангы туугъан къыз сабийчиклеге атайдыла. Бизде Макка, Мадина шахарланы атларын жюрютген тиширыула да бек кёпдюле.

Автобусубузгъа кирдик. Гид биргезибизге. Биринчи барлыкъ жерибиз Анкарады. Айтыугъа кёре, жолубуз узунду, бешсагъатлыкъ. Автобусну ичинде ауузланабыз.

Бир кёкню тюбюнде, бир жерни юсюнде, тюрлю-тюрлю халкъланы ёз уялары бар болгъанча, алайбыз тюрк тилли журтла. Деменгили тюрк тил, теренди тамырынг, сен кёп жерледе эшитилесе, ёмюрлени шагъатыса, ёмюрле бла сыналгъанса, сен, адамча, тёллююсе, терекча, бутакълыса. Бутакъларынгы арасында буруннгулу къыпчакъладан къалгъан мени миллетими бутагъы. Бюгюн ол «Малкъар» атлы жерди. Бийикдиле аны таулары, анда дарман суула жер тюбюнден боркъулдап чыгъадыла, тагы суула агъадыла, кюмюшча жылтырай, кёллери уа – кёк кёзлю... Сау Европаны кёреди, башындан энишге къарап, мени журтумда сюелген эки башлы пелиуан тау - «Эльбрус». Биз тауланы сюебиз, таусуз болалмайбыз. Тау да излейди таулуларын. Сюргюнде болгъаныбызда эшитген бир жырны тизгинлери эсиме келедиле: «Ой, мен назик муртку терекчик, эменни жанына жетсем эди...». Ой, мен къалай сюе эдим шо бир кереге окъуна Тюркияны кёрюрге, буруннгу малкъар мухажирлени туудукъларына тюберге. Бара-келе тургъанла айта эдиле: тилни бизден эсе ала таза сакълайдыла, адетлирибизни, тёрелерибизни да алай. Ала-ны айтханларын кеси кёзюм бла кёрюрге, кеси къулагъым бла эшитирге сюе эдим. Аллах аллай онг береди ала бла, Тюркню башха огъурлу адамлары бла да бетден-бетге тюбеширге.

Тюрксийда

Б а р г ь а н
жолубуздан кёп
да къорагъын-
чы, онг жаны-
быздан Мермер
тенгиз чыкъды.
Школ картала-
рыбызда аны
биз «Мрамор-
ное море» деген
ат бла таный-
быз. Толкъун-
лары бар деп
эслеялмайбыз.
Уюп тургъаннга
ушайды. Юсю
уа – жашили-
рек миялача. Бу

жерледе озгъан ёмюрледе кьаты урушла баргъандыла. Кёпню кёрген тарыхлы тенгиз...

Трассаны жаны бла баргъан бир тёшло жерле кёрюнедиле. Ачыкъ топуракълары сап-сары. Быллай топуракъны таулула сюргюн жыллада Орта Азияда кёп кёргендиле эм «муслийман топуракъгъа» санагъандыла. Баям, анда къуртла болмазла. Бу тёшле тау этеклеге ушай келедиле, алай таула уа жокъ. Сары топуракълы тёшлени бегейтирге, хауаны салкъыннга айландырыгъа, алай бла табийгъатны да ариу этерге гитче битимчикле орнатылыпдыла. Аланы тюппе-тюз сырып, тиширыула къоллары бла жерге басдыра келедиле.

Быланы кюрешгенлери бизде зеленхозну ишчилери клумбаланы жасагъанларына ушайды. Арлакъ узайып, ол жашил битимчиклени уллу ёсгенлерин да кёрдюк. Тут да Жангы жылны назылары – ийнелери уа жокъ. Барысы да теппе-тенгле. Кёрген кёзге – асыу. Къысыр жерлени, кюле тургъанча, ариу жасайдыла.

Анкарагъа жете турабыз. Бу шахар уллулугъу бла Стамбулну ызындан барады. Автобусубузну ичинден къарап кёребиз аны сейирлик мекямларын, таза орамларын, тюрлю-тюрлю тюкенлерин, уллу витриналарын. Къайры къарасанг да - низамлыкъ, тазалыкъ, артыкъ дауур да жокъ. Шахарны этегинде, бизде Долинскедеча, курорт бёлюм барды. Биз анда жерлеширикбиз. Ол курорт районну аты – «Гельбаши». Кеси да тенгизге жууукъ. Курортха барлыгъыбызны билгенден сора, сагъайып, алгъа къарай келебиз. Къаллай болур жетер жерибиз? Алыкъын кёпмю барлыкъбыз? Бу сорууладыла кёлюбюздеги. Автобус дагъыда бираз энишгерек энди. Алайлай кёз туурабызгъа бир алаамат зат чыкъды: бизден бир жанында тёшло жерде кеме сыфатлы ишленген этажлы къала! Ол айбат отельди. Аты – «Паталья – Гельбаши». Мен а ичимден анга «Алтын кеме» атадым. Тышындан тюрсюню чий алтынчады. Юсюне кюн тийген заманда уа ол бир да ариу. «Баям, бизни къонакъгъа мында аллыкъ болурла», - дейди Доду улу башчыбыз. Алай эсе, бу бизден артха къала нек барады? Энди кёрюннген да этмейди. Автобусубузну аз-аздан ёрге чыгъа баргъанын эслерча туююлдо. Иги кесек баргъандан сора уа, жомакъдача, шофёр бизни «Алтын кемени» арбазына жетдирип къоймаймыды? «Жетдик. Тюшюгюз», - деди ол. Биз мында, курортну айырма отелинде юч кече къаллыкъбыз. Кюндюз а биз келирден алгъа Кавказ маданият Кюнлерини мурдорунда Гуртуланы Бертни ол туугъанлы 100 жылы толгъанын Тюркде белгиленген байрамына кьатышырыкъбыз.

Орналгъан жерибизни ичи да, тышыча, сейирлик. Фойеден ёрге биринчи этаж. Аны башы Кемени тюбюдо, полу дейик. Андан ёрге этажлада баш да, пол да жокъ. Тюбюнден ёрге ачыкъ зугул. Хар этажда зугулну тегереги экишер метр кенглигинде адамланы баргъан жоллары. Коридорла дейик алагъа. Ол коридорлагъа айланнган къабыргъа, анда уа каюталагъа кирирча эшикле тизилип. Коридор бла баргъан адам зугулга жыгъылып кетмез ючюн, зугулну тегереги хар этажда да лак ичирилген жасы къангала бла къуршаланыпдыла. Аладан къолунг бла тутуп барыгъа да боллукъса. Алай бла хар этажла, эшиклери да тюбюнден ёрге, неда башындан энишге кёрюнюпдюле. Эшигинден чыгъып, эки

метрлик зугул коридор бла бараса да, лифтге жетесе. Алайдан энишге фойеге дери, неда кьайсы этажгьа сойсенг да, лифт бла тюшесе. Ёрге да алай. Тюркюлени тюрлю-тюрлю межамла ишлеуде сынаулары уллуду. Каюталаны ичинде ариу жасалгъан жерлери, кенг балкону, столу, телевизору... Балкондан кьарасанг, - Кемени арт арбазы, кеси да кенг, пляжгьа дери жете. Ары чыгьа барсанг а – эки жаны тюрлю-тюрлю накьышлы акъ тапкала. Ала бла энишге да тюш, ёрге да чыкъ. Ариу клумбала, Кюнчыгьыш табада ёсюочю битимле, ариу чакьгъан чырпыла, бирин айт да, бирин кьой. Тёп-тёгерегинг – айбатлыкь. Сууну элеп, ёрге алай бюргенча, чыракъчыкьла бла тюрсюнлю этип себедиле фонтанла. Тапкала бла энишге тюшсенг, клумбаладан да арлакь ётюп, уллу, кьолан салкьынлыкьланы тюбюнде столла омакъ шинтиклери бла. Столланы артына олтуруп, чай, кофе ичерге боллукьду. Тапкала болгъан жерден онг жанынга биразчыкъ баргъанынглай, агъачдан ишленген палуба сыфатдагьы ашхана. Палубагьа отельни ичинден тышына чыкъмай ётерге да онг барды. Ингир ала биз бу палубагьа жыйылабыз. Отельдеги ресторанны башчылары бизни алгьа Кавказдан келгенибиз бла алгьышлайдыла, кьонакьларына хурмет этедиле. Бизни жаныбыздан да алагьа сёлешгенле чыгьадыла, ыспас этгенлерин билдирип. Палуба бек узунду, аны узунлугьуча уа палубаны ортасы бла бир кьыйырындан бирси кьыйырына дери аш салынырыкъ кьанга. Аны эки жанындан да ариу ишленген шинтикле. Ингир аяз бери эркин киреди. Палубаны жангыз да башы жабылыпды. Тёп-тёгереси ачыкъ. Башы бла уа чыракьла тартылыпдыла. Палуба бизге ресторанлыкь этди. Бизни делегациябызгьа Шимал Кавказдан дагьыстанлы режиссёр бла ростовчу журналист кьыз, дагьыда Кьзахстанда жашагъан, домбрада согьуучу юч ногъайлы жаш да кьошулдула. Москвадан келген кьонакьларыбыз да биргебизге. Таматалыкъ этген а – академик В. А. Захаров, Кьара эм Каспий тенгизлени арасындагьы халкьланы маданиятларын тинтген илму-излем Академи-

Дюсен Касеинов бла Гёлбашины мэри

яны ректору. Ол манга бек огьурлу сыфатда кёрюндю: Кавказны сюеди, биледи, кеси да муслийман динни сайлагъанды, хадж кьылыргьа барлыкьды. Отельни оноучуларындан кьуулукьчу келип, бизге хошкелдисин айтды. Бизни таматабыз да анга, тийишлисича,

ыразылыгъын билдирди. Къуллукъчу кетип, шапала къалдыла. Таматабыз бизни къауумгъа къошулгъанлагъа да сёз берди. Ала ким къайдан болгъанларын барыбызгъа да билдирдиле. Алай бла уллу жыйын болдукъ. Аш къангагъа кёп тюрлю ашланы тюрлю-тюрлюлерин келтире башладыла, ызындан а аланы алышындыра. Къонакъ алыуну бу ингири аламат ётдю. Андан сора хар бирибиз каюталарыбызгъа жыйылдыкъ. Мамыр кёкге жулдузла чыкъдыла. Ай жарыкъ жарытады. Кесибиз да жарыкъ кёллюбюз.

Эрттенликде эртте турдукъ, нек дегенде, бизни энтта да жол сакълайды. Муслийман халкъла аны атын суйюп сагъыннган Касеинланы Дюсен бла аны «Тюрксой» атлы штаб-квартирасында тюбеширикбиз. Ол биз келирни биледи. Билмей а, ол «Тюрксойну» Программасын къурагъанды. Ол программагъа кёре жыл сайын тюрк халкъладан бизни кибик жыйынла келип, ёз миллетлерин тарыхлы эм бюгюнлю маданиятларын Тюркде ачыкълап кетедиле. Аны хайырындан жер юсюнде, къайда жашасала да, тюрк миллетле, бир бирлерин тас этмей, адабият-маданият, тарых, адет-тёре жанын да билгенлей, аланы жууукълугъун ангылай, жүрекклери бла бир бирге тартынадыла. Ёсе келген тёлюлеге да тюрк дуниясы ачылады, къылыкъ-эстетика жаны бла да алагъа, ата-бабаларыны ахшы сынауларын ангылай, анга къоша, аны байыкъдыра барыргъа онг табылады. Бир адамгъа окъуна башха тюрк миллетли адам бла шуёхлукъ жүрютюп башларгъа онг чыкъса да, ол да жетишимди экисине да. Шуёхлукъну ол тюрлюсю бла да адам адамгъа керекли кюнде къарындашлыкъ этерге боллукъду. Ол а аманмыды? Бек игиди.

Биз, автобус бла келип, «Тюрксой» атлы идараны аллында тохтадыкъ. Ол кезиучюкде уа къауум къуллукъчула къатыбызгъа жанлап, саламлашдыла. Ала, бизни ашыра бир кенг эшикни ачханлай, бизни да ичине кийиргенлей, жан-жанына тохтадыла. Ол кезиуде уа келбетли биреу, олтургъан столуну артындан къобуп, биз таба келеди. Додуланы Аскер бизге тыншчыкъ билдирди: «Ма буду Дюсен. «Тюрксойну» башчысы. Касеинов Дюсен».

Бизни таматаларыбыз да – Аскер бла Алий – Дюсенни аллына терк чыкъдыла да, ючюсю да, бири бирине къол узата саламлашдыла. Дюсен бизге алгъын болгъан тюрк миллетлени маданият фестивальларындан къалгъан тюрлю-тюрлю кёрмючлени, альбомланы, китапланы, журналланы, буклетлени, суратланы да кёргюзтдю. Штаб-квартираны арт къабыргъасына таяндырып, байракъла тизмеси. Ала дарийден эдиле, миллетге кёре тюрсюнлюкклери, башларында уа жютю чукуйлары. Муслийман байракъла, бир тамырдан жаратылгъан маданиятланы белгилегенле. Дюсен «Тюрксойну» Программасы бла этилген, этиллик ишлени юсюнден да хапар айтды. Ол Програмагъа кёре, бек кенгден тутуп иш бардырады бу сейирлик инсан. Кёп тюрк миллетлени маданиятларын аланы хар бирине ача, аланы жууукълашдыргъанды. Кертисин айтсакъ, биз тюрк миллетле жашагъан жерлени санын окъуна артыкъ бек билмегенбиз, «Тюрксой» ол кемликни бизден кетере барады. Хакасланы маданиятындан кёпмю билебиз? «Тюрксойну» хайырындан тюрк миллетле бир бирибизни биле, таный барабыз. Аллай иш бизни кёллюбюзю

кётюргенден сора да, дослукъ ниетибизни ангылатады, тарыхыбызны терен билирге итиндиреди. Бек магъаналы ишледиле «Тюрксойну» ишлери. Минг-минг кере ыспас бу ишни бардыргъан адамлагъа, Дюсен да аланы таматарлары болуп!

Къарачай-малкъар халкъны тили, адабияты, маданияты «Тюрксойну» Программасына кирген бизни уллу жетишимибизди, бютюнда тилин тас эте тургъан миллетлени тизгинине тюшюп тургъан кезиуюбюзде. Тилин тас этген халкъ кеси да жокъ болуп къаллыгъы белгиледи. Бизни адамларыбыз энчи-энчи неда делегацияла халда Тюркге бара-келе тургъанлары миллетибизге хайырлы болгъаны бек туурады. Дюсен Касеинов а малкъарлыла бла къарачайлыланы эрттеден таныйды, аланы сюрдюнде сынагъан къыйынлыкъларына да кеси шагъатды. Ол кеп заманны ичинде Къазахстанны маданият Министерствосуна башчылыкъ этип тургъанды. Дюсен «Тюрксойну» атындан тюрю-тюрю саугъала да берип, бизни ашханагъа чакъырды. Бек сейирлик сыйладыла. Энди уа Дюсен бла бирге Гельбашидеги муниципалитетге барабыз. Анда бизни муниципалитетни башчысы Якуп Одабаши сакълайды. Жарыкъ бетден тюбешдик, Якупну уллу, кенг агъач столу, бизни уа, анга къарашып, акъ столларыбыз, бири бирине ай халда кысылып. Якуп бу курорт жерни юсюнден хапарын башлады. Бютюнда кеп ол аны ариулугъуну юсюнден айтады: флорасыны, юйлерини, къалаларыны юсюнден. Ариу оюу-къыйыулары болгъан къала бу жерде бек закий устала ишлеп кетгенлерине шагъатдыла. Ариу къалаланы кеслерине деп бай адамла ишлетгендиле. Якуп къарындашыбыз Гельбашини флорасы бла фаунасын билдирген альбомчукъланы хар бирибизге саугъа халда береди. Къарасакъ, бизде болмагъанлары бар, алай, Аллах кечсин, кесибизде, Кавказда бу жаны бла бизни табийгъат кеп кереге да байды. Аны себепли бизни, Кавказны уланларыны эм кызыларыны, Гюльбашини флорасы бла фаунасына артыкъ эсибиз кетмеди. Алай «сюймекликни гокка хансыны»

Дюсен Касеинов саугъалайды

юсюнден хапаргъа уа адам эсин буруп тынгыларча эди. Ол Тюркню Гюльбашиден башха жерлеринде ёсмейди. Нек? – деп сорлугъунг келеди. Жууабын тюрк мифологияда табаса. Жаш бла кызы бири бирин бек сюедили. Къыз онглу юйюрденди. Аны анасы тапхан къадары

чакълы кызны кёлюн жашдан айырырга кюрешеди. Ахырында жаш, кыызга термиле, кыйынлыкка ёледи. Адам зараны болмаса, иш алай боллукъ туююл эди. Кыыз, суюгенини кыабырына барып, алайда ёлюрге анасына ант этеди. Аны кьаты жарсыуу барган сууга айланып, кызыны жолун кеседи. Кыыз ол суудан ётеме деп батылады. Андан сора сууну эки жанында бир да болмагъанча ариу гокка хансла битип башлайдыла. Жагъаны бла жанындагылары, жашны суюмеклигинден жаратылып, бирси жагъада битгенле уа кызыны суюмеклигинден, ала жыл сайын ариу чагъадыла, эки жагъа уа ала ючюн деп бир болалмайдыла. Ма былайдады трагедияны мурдору. Тюркню адамларыны арасында «Суюмекликни гокка хансыны» намысы, биздеги кызыл гюлнюча, бийикде жюрютюледи. Быллай суюмекликни юсюнден кюнчыгышдагы эм жөнуб жанындагы кыраллада кёп дастанла жазылгъандыла. Аланы эсибизге тюшюрейик: «Лейли бла Меджнун», «Тахир бла Зухра», «Бузджигит бла Сахуп-Джамал» эм башхала. Ол суратлау ниет Европаны адабиятында да тюбейди: Шекспири «Ромео бла Джульетта» деген трагедиялы чыгъармасында, Шиллерни «Фитначылыкъ бла суюмеклик» деген поэмасында эм башхалада. Терен суюмекликни шаирла табийгъатны кесинде да излейдиле: ариу битген кызыл гюл бла бек ариу жырлагъан кьанатлычыкыны – булбулчукьну арасында да керти суюмекликни табдыла, эки ариу акъ кьанкьазны бири бирине чынтты суюмеклиги адамлагъа юлгюдо. Суюмеклик керти да ариу ийманды. Аны юсюнден хар ёмюрде, хар кьайда да назмула, жырла, дастанла жазылып турлугъу баямды. Бек ариу гокка хансха, башда сагъыннганыбызча, гюл саналады. Аны бла байламлы бир-бир муслийман халкълада жангы туугъан сабийчикге, ол кыыз бала болса, анга ариу сыфат тежей, атына «гюл» деген сёзню кьошадыла. Юлгюле: Гюля, Айгюл, Гюлчикек, Гюлчехра, Гюлназ, Гюлнара, Гюлтекин, Гюлшан, Гюлзар, Гюлябатын, Гюлёз («Тюз да гюл кеси» деген магъанада). Жанлары мал бла бир этерге суюген малкьарлыла бла кьарачайлыла не ариу хансны да мал ашха кьошуп кьоядыла. Таулу кишилени гюллеге артыкъ эс бурмагъанлары адетге айланнганды. Ала башханы кьолундан саугъа халда гюлню неда гюл кысымны алмайдыла. «Элт ары, тиширыулагъа бер!» - деп кьоядыла.

Табийгъат Гёлбашиге бек сыйлы саугъа бергенди – кёк кёзлю «Гёй гёллени». Якуп кьарындашыбыз аланы юсюнден алай суююп, кёлю кётюрюлюп айтады... Биз аны кьууанчын ангылайбыз, болсада, бир орус жырда «Болгария бек ариуду, алай Россиядан ариу а жер башында да жокъ» дегенлей, «Гёй гёлле бек ариудула, аладан да ариу а кесибизни тахлыкъ эм тюпсюз «Кёк кёллерибиз».

Эшта, бу сезим жаланда манга келген болмаз эди. Кьолундагы биз саугъагъа берирге деп келтирген Котляровлары жарашдыргъан эм басмалагъан, уллу китап чакълы альбомну ачып, Доду улу Аскер кьонакьбайыбызгъа Малкьарны «Кёк кёллерини» суратын кёргюзтдо. Хар суратны жанында орусча эм ингилизча кьысха билдириуу да бар эди. Тюркде ингилиз тилни бизде таулула орус тилнича эркин ангылайдыла. Якуп кьарындашыбыз анымы кёрдю! Тамашагъа кьалды. Альбомну бетлерин ача барса, хар кёрген суратдан кёзюн артха алалмайды. Аны алай сейир-

тамаша этгенин кёрюп, бизни жыйыннга кьошулган ногъай жашла, ростовчу къыз нёгерибиз эм кьумукьлу кьарындашыбыз, Бертни юсюнден артдаракъ доклад этерик Москвадан келген академик В.А. Захаров да, жерлеринден туруп, Якупну тегерегине жыйылдыла. Хар бири кёрюрге сую эдиле ата журтубузну ол альбомдагы тахлыкь суратларын. Якупну бек кьууандырдыкь, бу альбомну кесине энчи саугъа этгенибизни айтып. Ол, бёлюннген сёзюне жангыдан кече, «Сюймекликни гокка хансыны» суратын кьолуна алып, ол сурат юзmezчикледен этилгенин айтды. Живописьде бу жангы амалды. Анга энди бизде «песочная живопись» дейдиле. Тюркде бу амал бла ишлеген суратчы Кьумчуду. Эшта, бу суратчыны псевдонимиди. Ол кьумгъа ушаш ууакъ юзmezчиклени быстыргъа жабышдыра барады. Айтыуларына кере, юзmezчиклени тюрсюнлери табийгъатны кесиндеги бояуларынды. Ол а бютюнда сейир – жашил, кьызыл, сары, кёк... Якуп хар бирибизге рамкасы болган «Сюймекликни суратын» саугъа халда берди. Сора барыбыз да бирге суратха тюшдюк. Кьонакъбай хар бирибиз бла энчи-энчи да суратха тюшдю. Сора, Нальчикден бери дери узакъ жолну кьыдыргъаныбызны бизни эсибизге сала, бир иги солтургъа суююп, тенгиз жагъасына келтирдиле. Алайда бизни катер сакълай эди. Ненча бар эсек да, хар адамыбыз сайын анча тюркю жашла палубада бизге кьалауурлукъ этерге жыйылдыла. Алай, биз кьутхарыр керекли да болмаганбыз, сакъ болганлары ючюн а ала да сау болсунла. Сериуюн желчик чачынгы-башынгы, бетинги сылай озады. Гёлбашини кёлюнде ол Якуп айтхан, бизде болмаган сейирлик кьанатлыланы кёрдюк. Ууакъ, сабыр толкьунчукъла бизни катерибизни, бешикнича, акьырын тебирете барадыла. Кёкде жарыгъын, жылыгун ийген кюн, аны тюбюнде тенгизде уа, кёкюрегинги толтурган, жүрегинге бир кьууанч сезим берген тенгиз хауа. Солууну бу тюрлюсюн эрттеден сайлагъанма. Юйюбюзде бираз туруп, дагъыда иш бла Бакугъа

кьайтсам, эм алгъа ишни ызындан болалмаучу эдим. Алгъа Каспий тенгизге баш урмай а: катер бла тенгизде ары жарым сагъат, артха уа, Бакуну узакъдан саулай кёрюрча, чыракъларын, тейри кьылычдача, тюрсюнлюклери кёрюннген заманда, палубаны жаны бла, шууулдай, катерни эки жаны бла ёте барган жашилдим толкьунлагъа тынгылай, пристаньнга

Гуртуланы Мариям. Анкара

алай къайта эдим. Андан сора, кълюм ачылып, этер ишлерими кёз кёре иги бардыра эдим. Ма бюгюн а манга Гёлбашиде ол зауукълукъ кёп жылла озгъандан сора дагъыда бир къайтып келди. Отелибизде бираз солугъандан сора Тюркню белгили акъылманларыннан бирини – Мехмет Акиф Эрсойну атын жюрютген Маданият арагъа жыйылыргъа керекбиз.

Бюгюнню кюнубюз бек жууаплыды, бютюнда ингири. Сагъат 19-00 болгъанлай, Гельбашидеги Маданият арада Анкараны жамауаты бла тюбеширикбиз. Аланы асламы – малкъарлыла бла къарачайлыла боллукъдула. Берт туугъанлы 100 жыл толгъаны бла байламлы бу биринчи Байрам ингирибизди.

... Уллу зал, галёрка да топпа-толу келгенледен. Тюркияны телевидениясыны оператору, журналистлери да мында. Кипрден келген фотокорреспондент да бар. Орусча иги билген тилманч да мындады. Айтыуларына кёре, бу Байрамгъа къарарыкъла келген звоноклагъа кёре, Америкада, Великобританияда да къарарыкъдыла, ол умутларын Евроныйос бла кёрюрге амал табарыкъла да бар болгъанын билдирдиле. Аны билгенле къонакъбай журналистледиле, биз а ишибизни бардырлыкъбыз. Бизни телевидениябызны айырма оператору Ботталаны Мурат эм терен сынаулу баш редактору Мишаланы Ахузат да иш юсюне сюелдиле. Корреспондентле бизни жыйыныбызны адамларыннан кезиу-кезиу интервьюла аладыла. Тилманч алагъа болушады. Кипрчи орта жашаулу фотокорреспондент тиширыуну къолунда узун, быргъыгъа ушайыракъ фотоаппараты. Ол хар барыбызны алына ашыгъышлы, кезиу-кезиу жетди. Окъ атханча, быргъыдан бетибизге бек кючлю жарыкъны иеди. Ол кезиуде, тёзюп, кёз къакъмазгъа керексе.

Бу маданият араны, залыны эркинлигине кёре, сахнасы да уллуду Аны арт къабыргъасында узунлугъу 6 метр, кенглиги 4 метрге жетген бир ариу кёксюлдюм баннер тагъылыпды. Аны сол жанында Бертни белине дери уллу сураты. Суратны онг жанында быллай билдириу сёзле: Кавказ маданиятны Кюнлеринде Къарачай-Малкъар халкъны жазыучусун эм поэтин эсгерюрге тежелген Собрание (Жыйылыу). Баннерни тюп жаны бла уа төрт организацияны эмблемалары: «Тюрксой», «Къарачай-Малкъар», «Россияны Лермонтовгъа аталгъан Комитети», Анкараны «Одунпазари» атлы мэриясыны эмблемасы да. Келгенлеге юлешинген «Чакъырыу билетлени» тышларында да тюз бу сурат. Билетни ич жанында уа – Байрам тюбешиуню Программасы.

Президиумгъа айырылгъанла сахнадагъы узун столну артында жерлерин тапдыла. Мэрияны къуллукъчуларындан бир жолдаш байрам жыйылыуну алгъыш сёзле бла ачды. Залдагъы ол къадар адам бирден къарс къагъадыла, Бертни суратына къарай, бизни келгенибизге да ыразылыкъларын билдире. Баш докладны академик В.А. Захаров этди. Хар айтханын тилманч залдагъылагъа кёчюрюп турду. Докладны аты – «Берт Гуртуев – честь и совесть балкарского народа». Адамла алай сагъайып тынгылай эдиле, чибин учса да, аны тауушу эшитилирча. Докладчы Берт да халкъы бла бирге сюрюнде болгъанын эшитдиргенде уа, олсагъат кёплери, бири бирине къарашып, Бертни суратына да кёз

жетдире, жарсыулу эм тынгысыз болдула. «Сюрдюн» деген сёз залдан аз-маз кёулагъыма эшитилди. Алагъа къарап, «сюрдюн» деген сёзню ачылыгъын дагъыда бир сездим. Баш доклад бошалгъандан сора кысха сёз бла бизни делегациябызгъа таматалыкъ эте келген нёгерлерибиз да сёлешдиле. Ала Бертни 100-жыллыкъ юбилейине эсгертмелик халда Гонконгда чыгъарылгъан майдалланы, Лермонтов атлы Россейли Комитетни майдалларын алагъа тийишли адамлагъа юлешдиле.

Мени бюгюн да эсимден кетмей тургъан бир зат болду. Чыгъып сёлешген кезиуюбюзде алгъадан манга да сёз берилген эди. Бу къадар жыйылгъан адамланы аллында сюелген кезиуюмде ийналмадым, мен тауча сёлешсем, ала мени ангыларла деп. Ангылатама деп, кыыкъ-мыкъ этиуден а не хайыр. Ма аны ючюн эди орус тилни сайлагъаным, тилманч да къатымда бошундан турмайды дей. Нёгерлерим, мени Тюркге биринчи келгеними да эсге ала, эсима салдыла: манга дагъыда сёз берилгенде, арсарсыз тауча сёлеширге керекме.

Этгеним да алай болду. Алай болмай а. Мен кёрюп турдум залдагъыла баннердеги суратха сюююп къарагъанларын, халкыбызгъа сюрдюн кыйынлыгы жетгенине жарсыгъанларын – ала бары да жүрегими эритедиле. Жюрегимден кёушлача учуп чыкыгъан керти сёзлерими айтама. «Багъалы къарындашларыбыз, эгечлерибиз! – дейме. – Биз огъурлу кюнде, байрам эте, тюбешдик. Сиз мени атамы таныдыгъыз. Аны сюйдюгюз, жүреклеригизге алдыгъыз. Баш урама сизни аллыгъызда быллай кёууанчлы тюбешиюно кёууаргъа болушханлагъа. Алгъын жолубуз жабылып, бир бирни кёрмей, кёп турдукъ. Энди, Аллахха шукур, жолубуз ачыкъ. Энди бир бирибизни тас этмезбиз. Ырахат жашагъыз, багъалы къарындашларыбыз эм эгечлерибиз, ана тилибизни, маданиятыбызны да байыкъдыра. Мухажирлик сынагъан ата-бабаларыбыз кыйын кюнлеринде мында тапхандыла уллу болушлукъну. Тынчлыкъ, мамырлыкъ, насып битеу да тюрк халкына!» - бу алгъыш бла бошадым айтыр сёзюмо. Аны жерлешлерибиз бек жаратадыла. Аллах аны къабыл этсин.

Энди уа антракт башланды. Антрактны кезиуюнде эки жанындан да адамла жуууукъларын излерикидиле. Насыбына, Атабийланы Али юч жангы жууугъун тапды. Мени къатыма да юч

Анкара. В. А. Захаров Бертни юсюнден доклад этген кезиу

тиширыу жанладыла. Бири кьартайган, экиси жашыракъ. «Биз кьачхынчылабыз», - деди таза тау тилде тамата тиширыу. Кёлю толгъандан, кёзлери мыыландыла. Къызла арлакъ турдула, амманы сёзюне катык этмез ючюн. Экибиз сёлешибиз – амма бла мен. – «Къайдан келгенсиз?» - деп сордум. «Бизде, Сирияда уруш барады. Мен мында, юч жашым а анда от ичинде айланадыла. Бир затларын да билмейме». Ой, жарлы ана, таулу ана! «Кичи жашым быланы да, мени да, чекден бери ётдюрюп, артха къайтханды», - деди ол дагыда. Сириядагы урушдан бизни республикабызгъа келип турган черкес юйюрлени эсима тюшюрдюм, аланы юсюнден телевидения бла да билдириуле болгъандыла. Ала Долинскеде, башха жерледе да тохташхандыла, мында къалып къалыргъа суйгенлеге да онг бериледи. Бу къыйынлыкъгъа тюшюп турган жерлешлерибизге уа ким угъай дерик эди, бери келалгъаны тау элlege келселе? «Бизде уа кечинирмегиз?» - деп сордум, не айтырымы, не этерими билмегенден. Бош сордум. Алайсыз да табадыла иги болушлукъ мында, Тюркияда, журтларына жууукъда. Алагъа биринчиден не керекди? – Къырал башчыла жыйылып, оноу этип, урушну тохтатыр амалын излериклери. Мен а энди таулу ананы аллында, Аллахха айланып, тилек этеме. «Я, Аллах, Сириядагы къанлы граждан уруш терк бошалсын!» - дейме. Аллахха иеме, къолларымы ёрге узатып, тилегими: «Я, Аллах, бу амманы аллында юч жашы да сау-саламат сюелип къалырча сен эт!» Тёртюбюз да «Амин, амин!» - дейбиз. «Къайгысын тышына айтхан адамны къайгысы кемирек болур» деген айтыу барды. Ол керти эсе, таулу ананы жарсыуу бир кесекчикге окъуна кемирек болган болурму?

Антракт бошалгъанын билдирдиле. Тёртюбюз да, эгечлеча, къучакълашып айырылдыкъ, Нальчикге къайтханыбызда да, ол таулу амманы эсгере, Сириядагы къозгъалыугъа, телевизорну къуруп, къарайма. Экранда сауутлары бла жашла ары-бери чаба неда от ачханларын кёрсем, «ярабий, ол амманы жашлары быланы арасында болурламы?» деген оюм акъылыма келеди. Саулукъ, къарыу, чыдамлыкъ да санга, мудах кёзлю, тынчаймай турган сириячы таулу анагъа! Барысына да таулу жерлешлерибизге!

Бусагъатда уа, контрактны ызындан алгъадан хазырлагъан концерт программалары бла сахнагъа жырчыларыбыз эм тепсеучюлерибиз чыгъарыкъдыла.

Асанланы Кулина Бертни эки ариу, лирикалыкъдан толу жырын жырлады. Аланы атлары: «Экибиз эки жагъада», «Кёзюм къарайды узакъгъа». Аланы радио бла терк-терк бере туруучудула. Ала жаш тёлюге, тагы суу кибики, таза эм терен суймекликни магъанасын ангылатадыла. Эки жырда да керти суймекликни юлгюсю барды, алада халкъыбызны тил байлыгы, тин жаны бла къолайлыгы да кёрюнеди.

Гергокаланы Халиматны аты эстрадагъа чыгып жырлачуланы арасында энчи белгиленирчады. Байрам ингирибизни къууатлы этген ол эди. Быллай фахмулу жырчыла эстрадагъа, ийнанабыз, кёп да чыгъарла, бизни халкъыбыз не айтырын да жыр бла билдирала тургъанды, къара танымагъан кезиулеринде да.

Гуртуланы Лейла бла Анахаланы Муратны жангъдан бир кёрюрге

бек суйюп эдиле. Кязимни байрамы Тюркде алгъа ётген эди. Ол кезиуде таулу мухажирлени туудукълары Лейла бла Муратны сюжетли тепсеулерине, тамашагъа къалып, алай къарагъандыла. Бу тепсеу, мен билип, 1957 жылдан бери сахнадан кетмегенди, аны башхала да тепсегенин мен студент жылларымдан бери кёре тургъанма. Болсада, бу жолдача ариу тепсегенлени уа кёрмегенме. Аперим бизни, акъ мёлек къанатларын жайып баргъанча, сахнада уста тепсеген эгечибизге – Гуртуланы Лейлагъа! Аллах суйген жан, Аллах сени фахмула бла байыкъдыргъан, ариу эгечибиз, маданиятыбызны тепсеу бла, жыр бла да чакъдыргъан. Аллах айтса, мындан ары да Гуртуланы туудукълары жашауларында адабиятха, маданиятха, илмугъа элтген жолланы тас этмей барырла, халкъыбызны иги бетден кёргюзтгенлеге къошулгъанлай. Таулу жашланы игилерине айтадыла «жигит» деп. Анахаланы Муратны тепсеген халында белгилиди аны «жигит» атха тийишлилиги. Энди тынчды ангылагъан, залдагъыла, быланы тепсеулери башланганлай, олсагъат смартфонларын нек чыгъаргъанлары.

Энди уа делегациябызгъа къошулгъан юч ногъайлы домбрачыла къзаха жырланы болмагъанча ариу жырладыла. Юслеринде, башларында, аякъларында да тёрели къзаха кийимле. Ол кийимлеринде да ариу миллет накъышла, бизни накъышларыбызгъа ушайыракъла. Бир да сейирлик! Аланы, юйге къайта, самолётда да эсгере келгенбиз. Бу жашла мындагъы ногъайлыладандыла, алай кёчгюнчюлюкден къайтмай, Къзахстанда къалып къалгъандыла, бизни халкъны бир кесегича. Ногъайлы жырчыланы таматасы бизни телевидениябызгъа къонакъча чакъырылгъанды. Ол бизни журналистлерибизге бу санатха къалай юйреннгенин, музыканы суйгенледен жыйын къалай къурагъанын, домбраны нек сайлагъанын – аланы барысыны юсюнден да толу хапар бергенди. Бизни жамауатыбыз ол къонакъны домбра согъуууна, жырлагъанына да суйюп тынгылагъанды.

«Балкария» ансамбль тепсейди Кония шахарда

Бу байрам тубешиуюбюзден да, кёлюбюз кётюрюлюп, жюрегибиз къууанып, отелибизге алай кьайтдыкь. Энди уа биз жангы жолгъа чыгъарыкъбыз. Сау къалыгъыз, халал тюрк къарындашыбыз Якуп Одабаши, «кеме» отелибиз, айырма ку-

рорт Гёлбаши!

Тамбла биз таулула кёп жашагъан шахаргъа – Коньягъа кетерикбиз. Жолубуз Башхоюкъ элни юсю бла да ётерикди, аны себепли эрттеден бери бу элде орналып къалгъан таулула бла да саламлашыргъады мура-тыбыз.

Экинчи кюн, Коньягъа бара, Башхоюкъгъа жетип, алайда бу элде кёп санда жашагъан къарачай-малкъар жерлешлерибиз бла саламлашыргъа тюшдюк. Ала бизни сакълап тура эдиле. Уллулугъу Башхоюкъ тенгли болгъан аз журтла кёрмегенбиз. Ала, артда ёсе, айный кетип, сахар мардагъа жетип да къаладыла. Баям, Башхоюкъ да ол мардагъа жете тура болур. Бек уллу элди. Кеси да кёп миллетли. Ол миллетлени арасында уа таулу халкъны саны, Аллахха шукур, асламды.

Къарачайдан, Малкъардан да хапар сурайдыла, бизни кёргенлерине кёллери кётюрюлюпдю. Башхоюкъда аланы маданият Аралары барды. Ол бир этажлыды, алай бек эркинди: уллу заллары сахнасы бла, тап къуралгъан китапхана иги китаплары бла. Аланы арасында тюрк, ана тилибизде басмаланган китапла да бар. Къабыргъада суратла. Бу китапханагъа саугъагъа биз да бердик Бертни уллу суратын, чыгъармаларыны ючтомлугъун, ол тугъанлы 100-жыллыгъы бла байламлы басмадан чыгъарылгъан «Къызыл шах-шахла» деген назму китабын эм «Жашау ызы, оюмлары, тенглери» деген «Библиография» халда 500 бетден да артыкъ болгъан китапны да.

Башхоюкнун маданият Арасында жаш тёлню юйрету да, айтханларына кёре, иги барады. Аны хайырындан сабийле тау адетлени да биледиле. Ала тауча да жырлайдыла, тепсейдиле. Бери Къудайланы Мухтар келип, таулу сабийлени ариу тепсеулеге юйретип кетгенин да эслеринде тутадыла. Мухтаргъа бек ыразы болгъанлай къалгъандыла. Аны ауушханына да ала жарсый эдиле. Маданият арадан отуз метр чакълы узагъыракъда, анга бетлешип, бир деменгили межгит сюеледи. Аны башы кюн тюбюнде кюмюш кибик жылтырайды. Кёкге айланган жангы айы, жулдузчугъу да.

Маданият Ара бла межгитни арасында уа, бутакъларын кенгине жайып ёсген терекле. Ол терекле тюбюнде, салкъында бизни артистлерибиз концерт кёргюзтдюле. Ол концерт Башхоюкъдагъы таулуланы эслеринде къаллыгъы баямды. Концерт бошалгъанлай, къонакъбайларыбыз терекле тюбюню салкъынында столла, шинтикле тиздиле. Аланы жанындан тамата бизни, къонакъланыча, стол артына чакъырады. Шапала, тюрлю-тюрлю ашланы келтирип, аланы столлагъа тизедиле. Тёредеча, олтурмай, не жумушха да кеслерин хазыр этип тургъан жаш тёлню да бар, сабийле да, арлакъдан-берлакъдан къонакъ алыу къалай баргъанына, ойнай-ойнай, кез жетдиредиле. Жамауат биргеди. Уллусу-гитчеси да. Къарты, жашы да.

Элпек келген ашланы арасында таулу гыржын, айран да бар. Гыржын, къош къалашча, бираз гитчерекди. Таулу ашланы арасында биз танымагъанлары да бар. Ала Тюркдеги таулуланы аш хазналарына кирип къалгъандыла, бизде мантыча. Бизде энди мантылагъа алай тюзелгендиле, хычин биринчи жерни ала эсе, манты уа андан кёп узакъда къалмай-

ды. Энди мантыны таулуланы төрели ашларына кьошаргъа боллукъду.

Тамада демография жаны бла хал бираз тюрлене башлагъанын да айтды, соруубузгъа жууап бере. «Алгъын, миллетибизни сакълар ючюн, - деди ол, - къызларыбыз кеси жашларыбызгъа барып турдула, тойларыбыз таза да таулу тойла болуп. Алай энди жашлагъа иш тапхан кыйыныракъ болгъанды. Къызла черкеслеге да барадыла. Болсада тил жаны бла экилери да бири бирин ангылайдыла, тюрк тилни биледиле да. Тюрклю жашланы, къызланы да – кавказлы болмагъанланы да дейим – киеу да, келин да этип башлагъанбыз. Ол юлгюле бюгюнлюкде алыкъын азыракъдыла башда айтылгъанладан эсе», - деп, бошады хапарын Башхоюкъчу жерлешибиз. Таулу къайда жашаса да иш кёллюдю, ашынсууун мадара биледи. Болсада «Тойгъан жерден туугъан жер багъалы» деп, бошундан айтылмайды нарт сёзде. Адамгъа туугъан жеринден, ана тилинден багъалы не зат болур? Ол экисин сакълар ючюн, не мадарны да этерге керекбиз.

Коньягъа делегациябызны жартысын элтген автобусубуз энди бизни да алыргъа къайтды. Адетде болгъанча, саламлашып, эки жаны да бири бирине алгъышла айта, биз Башхоюкъдан чыкъдыкъ. Коньягъады жолубуз. Кечесинде да анда къаллыкъбыз.

Конья артыкъ уллу сахар туююлду, болсада бек кенгди, эркинди, сахар даууру да азды. Анда кёп таулула жашайдыла, айтыугъа кёре, аладан уллу къуллукълада ишлегенле да аз туююлдуле. Коньядагъы отелибизде жерлешдик. Бираз солуп, сахаргъа чыкъдыкъ. Ариу юйлени кёребиз, алай энчи жер да барды биз барлыкъ. Ол а неди десегиз, XIII ёмюрню бек белгили шаирыны – Джелалэддин Румини обасы. Кесини обасы уллуду башхаладан эсе, юсю да жер бетли къаты жабыу бла жабылып. Баш жанында, жабыу юсюне салынып тургъан уллу тюрбаны. Ол жерде къабырла дагъыда бардыла, Румини ахлуларыны болурла. Къабырланы барыны да төгереги бла, тюплери кенг, ёргеден ёрге кенглиги кьорай

Къазахстанны делегациясы жырлайды

баргъан, башы уа ачыкъ ожакъ кибик, кёкге айланган тешиги бла таш къабыргъалары бардыла. Битеу бу къурулушну аты – «Румини мавзолейи». Ал ж а н ы н д а г ы ы къабыргъаны, адамла мавзолейге кирирча, кенг эшиги барды. Бу ал къабыргъа тюбюнде ёрге дери на-

къышлы. Эшиклери да алай.

Румини юсюнден, бизни төгерегине жыйып, сейирлик хапарла айтхан Айжаякъ эгечибиз эди. Мавзолейни аллында Айжаякъ бла бирге суратха да тюшдюк.

Джелалэддин Румини юсюнден дагыда бир къысха билдириу. Ол 1207 жылда Балхда белгили дин тутхан алим кишини юйюнде туугъанды. Хорезмшах Мухаммадха жууукълашхан ол терен билимли алим бирден, Хорезмшахны этген ишлеринде жангылычларын айтып, аны бла жау болуп къалгъанды да, андан узакъгъа, Коньягъа кетип къалгъанды. Жашы, Джелалэддинге ол кезиуде жангыз да алты жыл толуп эди. Андан бери жаш Коньядан бир жары кетмегенди, анда окъугъанды, ишлегенди. Атасыча, Джелалэддин, чынтты алим эм суфий ниетлени жаратхан шаир да болгъанды. Суфийлик – ол кезиулени «демократ» ниетлени магъанасын тутады. Джелалэддинни назмуларын эркинликден кем болгъан асламла, анда, мында да жыйылып, бирге окъуп тургъандыла. Суфийлик философияны бир тюрлюсюдо, бир бутагъы, энчилиги. Ол насыйхатла бла да байды. Джелалэддинни чыгъармачылыгъы халкъ чыгъармачылыкъгъа да жууукъду.

Битеу алып къарагъанда, фарс-таджик поэзия битеу дуняда да бек алгъа эм да бек тереннге кетген поэзияладан бириди, XIII ёмюрню ал кезиуюнде Чингизханны ордалары Хорезмшахланы империясын чачтук этип озгъанына да къарамай.

«Румини мавзолейинден» отельге къайтып, бираз солудукъ. Хар къалгъан жерибизде ашланы, тюрлю-тюрлю этип, саладыла. Былайда эсге алынады: бир адамгъа жарашхан аш бирсине жарашмазгъа боллукъду, саулугъуна кёре. Неда биреу гурманды, башхасы уа угъай. Белок ашаргъа жарагъан битимледе кёпдю дей, бир-бирле этни неда эт къошулгъан ашны ашамайдыла. Бирле уа, диеталагъа кёре, аладан жаратханларын кеси сайлап алады. Тюрлю-тюрлю кёгетле, бал, жау, татлы бёрекчикле... - берекет, къайры къарасанг да, ресторан залгъа кирсенг. Башха болмай, хан къонакъла кибикибиз.

Ингирде, сагъат онсегизде Коньяны Къырал театрында Бертни туугъанлы 100-жыллыгъыны намысына профессионал тепсеу Ансамбльни артистлери уллу Концерт бередила. Бизде жюриген белгили халкъ тепсеулени тепсейдиле. Алагъа къарагъан бек сейирди: ол тепсеуле чынтты къарачай-малкъар тепсеуледиле, болсада юслерине къырау къакъгъанча, жашагъан жерлериндеги тепсеу маданиятдан къошакъла билинедиле. Бютюнда бек «Тюз тепсеуде». Бизде, Нальчикде да бусагъатда тепсеулерибизни бир къауумуна жангы элементле кирип башлагъандыла, аланы асламында дагыстан халкъланы тепсеулеринден юлго алынганчады. Арада къумукъ маданиятдан бизге ётген аз зат болмаз. Сёз ючюн, тиширыуну миллет кийиминде болгъан алтын-кююш белибауу, тюймелери... Ол таулу тиширыуну байрам кюнлеге асыралгъан кийимиди. Ол кийимин кийип тепсейди таулу тиширыу тойда-оюнда. «Абзеххе барыу», неда «Чеченнге барыу» деген тепсеуле тауча тепсеудиле, къайдан келгенлерини белгиси уа тепсеуню атында. Бу эки тепсеу, таулулагъа бек эрттеден бери кёчюп, келген жерине кёре, тюрлюлюкле-

рин алгъандыла.

Таулу эр кишилени, жашланы «аякъ бюгюуде» жигитликлери да башха халкъладагъы эришиуледен энчирекди. Нартланы заманында окъуна, эпос билдиргеннге кёре, аллай эришиуле аланы араларында бола тургъандыла. Сёз ючюн, арбаны шинжиледен толтуруп, ол шинжилени ун этгинчинге дери юслеринде жалан аякъ тепсегенди эришген нарт, Госансамбльни артистлери бла бирге, ёсюмлерине кёре, жетинчи-сегизинчи класслада окъугъан таулу сабийле да келген эдиле. Ала тепсеуде «жигитликни» кёргозтдюле. Кезиу-кезиу экишер чыгъа эдиле сахнагъа. Бири жаш, бири къыз. Экиси да бири бирин кьолу бла белинден чалдиш тутуп. Алгъадан артха аякъ бурунларында тенг секире барадыла. Ары айланадыла, бери айланадыла, баргъанлары уа артха-артха. Аякъларын алай терк аладыла, кёзню къагъып ачхынчын. Жангылгъан, абынган эсде да жокъ. Бек тамашагъа къарадыкъ. Быллай жигитлик терклик бла белгиледи. Ол бизни тауларыбызда барды, алай жаш бла къыз тепсеген, былайда уа «жигитлик» кёргозтген кезиулеринде бири бирини белине узалмайды. Ма, тепсеуню, орналгъан жерине кёре, ушашлыгъы бла бирге энчилиги да, азербайджанлылада жаш, неда нёгери бла бирге сол аякъны онг аякъны тобукъ башындан арлакъ тутуп, аны алай кьалтыратадыла, электротокга кьошхан сунарса. Къауум жаш, гюрен тохтап, аякъларын кезиу-кезиу ала, гюренлей онгча-солча тебе да тепсейдиле. Бизде уа, таулулада, мен ангылагъаннга кёре, аякъ бюгюуде жигитлик эки аякъны да къайсы жанына эм къалай да бек терк алгъандады. Эсимдеди Долинскеде баргъан бир илму конференцияда узакъладан келген кьонакъла бла фойеге солургъа чыкъгъаныбыз. Анда уа – биреу тауча аякъ бюге, ары-бери да кетмей, бир жеринде. «Аякъларымы былайда, не этип да, ууатмай кьоймам» - деп, ант этгенча, алай кете эди жаш ёрге-энишге, кьынгыр-мынгырына! Жыйылгъанла да, кёз къакъмай, къарай эдиле ол

тамашагъа. Ма терк аякъ алыуну дагъыда бир тюрлюсю, жигитликни белгиси. Ол «жигит» а ким эди? – Белгили жырчыбыз Тёппеланы Алим.

Атама жораланган уллу байрамгъа келип тепсеген бурунгулу мухажирлерибизни бюгюнню туудукъчукларына, къайтып,

Эскишехир. Фырат Пурташ сёз айтады

эсими белеме. Сахнагъа чыгып, тепсеп, бизни кеслерине кьууанырча этип, эрттен а таматала бла бирге бизни Эскишехирге ашырыргъа келгендиле. Аламат жангы тёлю, халкьыбызны ариу тёрелерин билген сабийле. Кетерик автобусубузну жанында бирге жыйылып, сакьлап турадыла таматаланы сёлешгенлерине чырмау этмезча, сёзлерин да бөлмезча. Мен, аланы кьатларына барып, сорама: «Тюнене кьалай ариу тепседигиз. Сизни алай терк аякь бюгерге ким юйретгенди?» Тауча сорама. Ала кирпиндиле, кеслерине кьонакь энчи эс буруп, ызындан а махтагъанына. Ала, жуугъуракь жанлап, мени кьуршаладыла. Кёзлеринде – сабий кьууанч! Мени педагог жанымда да алай. Педагог бла сабийлени бирге тюбешиулери... Берген сорууума, бетлери жарып, жууап кьайтарадыла. «Таматала юйретгендиле» - дейди бири. «Таматаладан юлгю ала, юйреннгенбиз» - деп, кьошады бирси. Барды алада чынтты таулулукьну сезими! Келген кьонакь аланы энчилеп махтагъанына сабийле бек ыразы болдула... Махтаугъа тийишли сабийни махтаргъа да керекди. Сау кьалыгъыз, сабийле! Тюркияда насыбыгъызны табыгъыз! Бизни делегациябыз, автобусуна жыйылып, жангы жолуна чыкьгъанда, сабийле да уллула бла бирге кёз тутхан кьадарда ызыбыздан кьарап турдула.

Эскишехирге тебиредик. Юч сагъат бла жарымдан биз ары жетдик. Бек сыйлы отельде тохташдыкь. Аны ресторанында ауузланнгандан сора номерлерибизде бираз солуп, Одун Пазары муниципалитетге келдик. Бу мэрияды. Аны кьуллукьчуларындан бири аллыбызгъа чыкьды эм барыбызны да мэр болгъан жерине чакьырды. Ол кезиуде уа мэр Бурхан Сакаллы да, кабинетинден бизни аллыбызгъа чыгып, кьолун делегациябызны таматасына узата, келе эди. Барыбыз да аны кабинетинде олтурабыз, мэрни келген жерибизни, Эскишехирни юсюнден билдирилелерине тынгылайбыз. Айтыууна кёре, бу сахарда да малкьарлыла бла кьарачайлыла кёп санда жашайдыла, кеслерин иште ариу кёргюзтюп, иги кьуллукьлада да ишлейдиле. Тюркде Кавказ маданиятны Кюнюн эм Халкь поэти бла жазыучусу Гуртуланы Берт туугъанлы 100 жыл толгъаны бла байламлы байрам тюбешиулени кьурагъанда, тёрт организацияны эмблемаларыны арасында Одун Пазары атлы муниципалитетни эмблемасы да бар эди. Бурхан Сакаллы бла суратха тюшдюк. Ол да бизге эсделикге тюрлю-тюрлю суратла эм башха саугъала берди. Энди тёрт сагъат заманыбыз барды кеси аллыбызгъа айланыргъа, Стамбул бла Анкарадан сора уллулугъу бла ючюнчю жерни алгъан Эскишехирни ариу юйлерин, орамларын кёрюрге. Тюркню бирси сахарларындача, мында да, кьайры кьарасанг да – тазалыкь. Бюгюн бизни артистлерибизни ахырынчы концерт бериулериди. Ол жарыкь бетде айырылышыуну белгисиди. Концертни башлардан алгъа сахнада керек боллукь техниканы сынадыла. Сахнаны арт кьабыргъасында ол Анкараны театрында тагъылып тургъан баннер мында да кьарачуланы кёз алларында тагъылыпды. Театрны тыш эшигини жанында аны гитчерек, бир метр бла жарым узунлугъу болгъан тюрлюсю темир аякьлы рамада, ётген-сётген да кёрюрча салыныпды. Бу байрам тюбешиуге Эскишехирни адамларын жаяргъа деп салыныпды. Юйюбюзге кетер кюнюбюзде да биз аны, бан-

нерни да биргебизге алып келгенбиз. Ингирде, 19 сагъатда театрға Байрам ингирде кёп адам жыйылды. Солууларын алалмагъанча, сейир этип тынгылай эдиле ала Бертни къаллай инсан болгъаныны эм аны чыгъармачылыгыны юсюнден доклад этген академик В.А. Захаровха. Аланы жюрек жарсыулары билинди докладчы бизни халкъыбызныча, аны бла бирге уа быллай адамны – Бертни да сюргюн сынагъанын айтханында.

Къысха сёз бла чыгъып сёлешгенле дагъыда болдула. Манга да, сау болсунла, сёз бердиле. Таза жюрегимден къонакъбайлагъа ыспас эте, мени кёлумден кетмезлик атама, анга – халкъланы арасында до-слукъну бек суйген адамгъа – бийик багъа бичгенлери ючюн таза эм терен ыразылыгымы билдирдим. Берт туугъанлы 100 жыл толгъаны бла байламлы хазырланылгъан кюмош майдалланы эм Бертни китап-ларын да докладчы, Бертни намысына бу Къууанч ингирни къурап, бизни да кеслерине къонакъ этгенлеге юлешди. Бек ыразы эдиле. Кеслери да Эскишехирни мэриясыны атындан эсделик сувенирле юлешдиле.

Контрактдан сора артистлерибиз, жыйылгъанлагъа намыс эте, тын-гылы хазырлагъан концертлерин бердиле. Аны бла бошалды бу огъурлу тюбешиу. Кёлубюз кётюрюлюп, отелибизге къайтдыкъ. Тамбла келген жолубуз бла артха барлыкъбыз, Стамбулну аэропортуна. Юйюбюзге ат-ланыр кезиу жетди. Кечеден окъуна аберилерибизни, саугъаларыбызны да, чемоданларыбызгъа жыйып, хазырландыкъ. Тангнга дери солургъа да керекди.

Эрттенликде эртте турдум да, энди бары да фойеге жайыла тура болурла деп, энишге тюшдюм. Бир инсан жокъ. Чемоданымы мюйюш-ге тюртноп, сакълайма. Администратордан паспортуму да алып, фойе-деги диваннга олтуруп турама. Тюркге биринчи келгеним ючюн болур эди, башхаладан эсе артыкъ алгъа чыкъгъанма. Кече да, сагъайгъандан, сагъат ючде къобуп къалгъанма. Керекли кезиуню, жолну, халны да иги билген нёгерлерим а, ашыкъ-бушукъсуз фойеге жыйыла башладыла. Ала Тюркге алгъын да келе-келе тургъандыла. Машалла, автобусубуз да жетди. Аны багажнигине къол жүгюбюзню да жыйдыла, жол азыкъ да салдыла.

Стамбулну аэропортуна дери жол алай къысха да тюрюлюдю, ол 5-сагъатлыкъ жолду. Аны себепли жолдан эригирик болурбуз деген оюм келеди башыма. Аны уа бир да айтмай къоюгъуз! Эскишехирден чыкъ-гъанлай, автобусубузну ичинде жангы «концерт» башланмаймыды! Бу «концертни» отун тиргизгенле уа – башчыларыбыз Додуланы Аскер бла Атабийланы Али. Адамланы жолдан арытмаз ючюн къуралгъан «кон-церт».

Биринчиден, жырчыларыбызгъа кеслери сайлагъан жырларындан бирерин жырларгъа борч салынды. Ала борчдан артха турмадыла. Ку-лина ариу ауазы бла Бертни жырларындан бирин эшитдирди. Ол жырны лирика ёзеге алай тапды, эрттегили суймеклик жырлагъа ушайды. Ол жырны аты – «Экибиз – эки жагъада». Халимат да жангы жыр жырла-ды. Гуртуланы Лейла итальян романсны жырлагъанда, тилни билмесек да, магъанасын а жюреклерибиз бла ангыладыкъ. Романсланы жырлагъ-ан а тынч болмагъанын телевидениядагъы концертледе кёрюп ючюн

къалмагъанбыз. Шимал Кавказда эки да республиканы Сыйлы артисти – жырчы, тепсеучю – Лейла мындан ары да бизни кѣп къууандыра туруп. Башхаладан алгъаракъ, шофѣргъа жууугъуракъ олтуруп келген эки Мурат – Ботта улу эм Анаха улу – анекдотланы башыбыздан себедиле. Кюкю, лахор! Энди уа таматарларыбызны масхаралары, уядан къанатлычыкъла учуп чыкъгъанчадыла: «лакъырдалары», «тарыгъыулары», адамланы кефлерин ача, бир да эрикдирмейдиле. Бу халда ойнай-кюле, аэропортха жетип къалдыкъ.

Келген заманыбыздача, къауум тюрклю къуллукъчула къатыбызгъа келип, бизге юйюбюзге сау-саламат жетерибизни тежеп, таматарларыбыз бла да энчи саламлашып кетдиле. Хар кюн сайын бизни бла шахардан шахаргъа жол сала, бюгюн да бизни аэропортха жетдирген шуѣхубуз шофѣргъа да ыспас эте, аны бла да ариу айырылдыкъ. Аэропортну ичинде самолѣтубузну келирин сакълайбыз. Аны бла Тюркге келген эдик, энди да аны бла Нальчикге къайтырыкъбыз. Ол да бизни кѣп сакълатмады. Аны ичинде орналып, Тюркде къалгъан таулуланы, келбетли тюрклюленни да жангыдан эсибизге тюшюрөбиз. Къалай огъурлу эдиле биз Тюркде ѣтдюрген беш кюн!

Самолѣтубуз Нальчикни аэропортуна жетди. Жерге тюшдюк. Кеси жерибизге. Таксиле тизилип турадыла. Мен кѣкге къарадым. Тамам Тюркде кѣргенибизчады. Анда-мында ѣре къаланнган булутла да жерлеринде. Бу не сейирди! Табийгъат кеси да бизден айырылмай, биргебизгеми келип турду, сау-саламат къайтханыбызны кеси кѣрюрча? Табийгъат бла адам, Аллах айтса, бир бирге жууашлай туурла.

Эниште да къарадым. Тѣгерегимде: туугъан жерибиз, жазны къайнагъан заманы, кѣп тюрлю терекле, май айны кырдыгы да жап-жашил... Бу сенсе, багъалы Къабарты-Малкъар, бизни жашил республикабыз! Кюн ахшы болсун, Ата юйюбюз!

11.07.2014 ж.

ГУРТУЛАНЫ Мариям

ТУКЪУМ ЖЫЙЫЛЫУ

Таулуланы: «Шауданла, жыйылып, кёл болгъанлай, тукъумла, жыйылып, эл болгъанлай», - деген сёзлерини магъанасын къайсыбыз да уста ангылайбыз. Элни эл этген, жамауатны атын иги бла айтдыргъан да тукъумладыла, адамладыла. Бу арт кезиуде республикада тукъум тюбешиуле асламыракъ бола башлагъанларына аны ючюн къууана болурбуз. Мен акъыл этгенден, ала ёсюп келген тёлнюю миллетни, ол санда тукъумну да бетин, намысын, аны адет-тёрелерин бийик даражада сакълай билирге юйретедиле. Бусагъатда, алгъынча болмай, тау элледен тышында тюзледе, шахарлада да хар бир тукъумдан кёп адам жашайды. Ачык айтханда, жаш адамла бир бирни танымай жууукълукъну бузмаз ючюн окъуна, таматала, алагъа ким къалай жууукъ жетгенин айтып ангылата, аланы бир - бирлери бла иги шагъырей эте, танытыргъа борчлудула.

Тукъум тюбешиуледе къаллай ахшы адамларыбыз болгъанларын, жашауну жолунда кимден къаллай юлгю алыргъа кереклисин биледиле эмда башха кёп тюрлю соруулагъа жаш адамла абаданладан тынгылы жууапла табадыла. Ма, сёз ючюн, хар таулу аууздача, мени туугъан элим Огъары Малкъарда да уллу, намыслы, жашауну хар тюрлю сынауунда да кеслерин иги жаны бла танытхан, эл, жамауат да атларын айтырча бир къауум тукъум жашайды: Мусуклары, Мисирлары, Улбашлары, Уяналары, Мамайлары, Жылкыбайлары, Нёгерлары, Темуккулары, Атабийлары, Асанлары, Гелялары...

Алгъын, таматала айтханнга кёре, элибизге «шах Малкъар» деп болгъандыла. Бери адетге, ызгъа, кылыккыгъа, намысха, кысхасын айтханда, элни хар тюрлю иги тёресине юйренирге башха элледен, бир-

си тау ауузладан да келип болгандыла. Битеу ма бу шартла Геляланы Черек ауузунда бардырылган тукъум жыйылыууларын да айтылгандыла. Эски журтда байрамга келгенле бусагъатда тукъумда бек тамата, 93-жыллыкъ Геляланы Бий-Солтанны жашы Хажимуратха суйюп, уллу сейир этип тынгылагандыла. Ол айтханнга кёре, Геляланы Малкъар аузунда жашагъан тукъумладан энчилиги болмаганды, жалаңда юйюр санлары асламыракъ болганды. «Миллетибиз сынагъанны сынап, ол болгъанлай бола келгенбиз. Совет Союзну не Социалист Урунууну Жигитлери деген атны жюрютген адамларыбыз бардыла деп да махтаналлыкъ туююлбюз, болсада, къара иште уруна, он бармакъларыны халал къыйынлары бла, адамлыкъ деген ышанны хар жаны бла да бийикде сакълау бизни баш ёзегибиз болгъанлай жашагъаныбызны эслейме сабийлигимден окъуна», - дейди тамата.

Тукъум жыйылыуулары магъаналылыкъларын чертип, Хажимурат акъсакъл ата-бабаланы жашау халларын, адетлерин, ызларын, къылыкъларын, атларын да унуттурмай, жаш тёлнюю эсине сала турургъа ма биз, абаданла, борчлубуз, анга уа быллай тукъум тюбешиуле бек уллу себепликди, дегенди. Дагъыда кёп затны юслеринден насийхат халда айта эди ол кюн тамата.

Тюбешиуно ачхан, бардыргъан да Геляланы Мухтарны жашы Сахадин болганды. Ол сёзню киеулеге - Бёзюланы Идрисге, Энейланы Салихге бергенди. Ызы бла Геляланы Ариука бла Чомай сёлешедиле. Аланы хар бири да тукъумну къаллай иги адамлары бола келгенлерин, бюгонда окъуу-билимде, культурада, медицинада, эл мюлкде, башха ишледе къаллай энчиликлери, жетишимлери бла тукъумга ёхтемлик бергенлерин белгилегендиле. Алагъа эм башхалагъа юч жюзден артыкъ адам суйюп тынгылагандыла.

Айхайда, тукъумну тарыхында «Къанлы къалын» деген пьесаны автору, миллетибизни биринчи драматургу, режиссёру, сценаристи Геляланы Кицини жашы Рамазан белгили жерни алады. Аны къызы Раиса республикада саулукъ сакълау жаны бла кёп жылланы ишлеп, атын махтау бла айтдыргъанды, Геляланы Идрисни уллу юйюрюнден Билянны алып айтсакъ, ол тюрлю-тюрлю къырал эм партия къуллукълада ишлегенди, «Чирик-Кёл» турбазага талай жыл таматалыкъ этгенди, Черек районну газетини баш редактору болуп да ишлегенди. Аны юй бийчеси Роза районода билим бериу жаны бла къыркъ жылга жууукъ заман ишлеп келеди. Геляланы Къумукъну жашы Далхат бла къызы Халимат «КъМР-ни культурасыны сыйлы къуллукъчусу» деген атны жюрютедиле. Далхатны юй бийчеси Зарият республиканы Парламентини депутаты болганды. Филология илмулары доктору, профессор Геляланы Ибрагимни къызы Ариука бир ненча жыл Тюркню Анкара шахарында ишлегенди, бусагъатда уа ол КъМР-ни университетини преподавателиди.

Тукъумубузда спорт жаны бла атларын айтдыргъан Ахматны жашы Борис, Мустафаны жашы Тахир, Исмайлыны жашы Малик спортну сыйлы усталарыдыла. Адамларыбызны асламысы эл мюлк ишлеге берилгендиле. Жерни жауун чыгарып, жерчилик, малчылыкъ жаны бла атларын иги бла айтдырып келген Ибрагим, Аскер, Жанатай, Абу, Хажимуратча

жашларыбыз да жаш төлөгө ахшы сынаулары ахшы юлгюдю. Атала, кыарындашла ишлери бла, адамлыклары бла, таныулу тиширыулары уа не кыйын заманда да эр кишилеге билеклик этип, юй тутхандыла, сабийле ёсдюргендиле.

Мен былайда Геляланы Мустафаны жашы Кадетни юсюнден энчи хапар айтыргыа сюеме. 1942 жыл. Урушну кыяма заманы. Окъ тийген бутуну кыаны да саркыа, Кадет, эки нёгери бла жесирликден кыачып, кёп жол кыдырып, кесибизникилеге жетип, алагыа кыошулабыз деп, бусагы-атдагы Бахсан районну Куба элине тюшедиле. Нёгерлери - эбзе жашла Серёжа бла Макака - кыоншулада тохташадыла. Кадетни уа Мальбахов Таркыанны кызы Нак, юйде алтыжыллык жашчыгы Абдулкерим бла тенг багып, анга жылгыа жууукъ заманы кыарагыанды. Ол заманда Геля улугыа бир 19-20 жыл болур эди, дейди тукъум жыйылыуубузгыа намыслары, сыйлары, берекетлери бла келген кыабартылы кыонакларыбыздан бири, Канкулов Абдулкерим. «Анамы: «Кадет энди сени тамата кыарындашынгды, аны бир заманда да унутмай, бир-бирни жюрютгенлей туругъуз», - деген сёзлери бюгюн да кыулагыма эшитилгенлей турадыла», - деп хапарлай эди жыл саны 80 жете келген кыабартылы кыарындашыбыз.

Лескен жанындан келген кыонакыла да салгыандыла ол озган жылланы эсибизге. Ала уа кёчгюнчюлюкге дери Чегет элинден кыабартылыла, дюгерлиле бла да шуёхлукъ жюрютген, аланы тиллерин уста билген Геляланы Зоппойну жашы Амашны сабийлери, туудуклары эдиле. Алай кёчгюнчюлюк ууахтыда Амашны кыонакбайлары аны тукъумун Гелоевге тюрлендирип, кесин да терк окыуна юйлендирип, биргелерине жашатхандыла.

Бу байрамгыа келгенле, берекетли хант кыангаланы артына олтуруп, бир-бирни тансыкылай, хапар да айта, быллай тюбешиуню кыурагыан тукъум жашлагыа - Асланнга, Арсеннге, Чомайгыа, Русланнга, Темболатха, Рустамгыа, Борисге эм башхалагыа ыспас эте эдиле. Кыонакыла «Ийман» жыр-тепсеу ансамбльни концертине кыарап да зауукылык тапхандыла, артыгыракыа абадан кыауумну кыуанчларыны чеги жокъ эди. Ол кюн клоунлагыа да халкъ бек сейир этип кыарагыанды. Мен быллай тюбешиулеге клоунла келип да билмейме. Уллуну, гитчени да бу байрамда кёрген зауукылыклары ёмюрге да эслеринден кетмез сунама.

Малкыар ауузуну ол уллу да, ариу да ёзенинде хар затха сейир - тамаша болуп айланган адамла тукъум тарыхыны стендини, тукъум тамгыасыны кыатларында аслам сюеле эдиле. 18-чи ёмюрге жашагыан аппалары Кыасайны, ынналары Мызыуну суратларына кыарап, тукъум кыаллай адамлары бла ёхтемленирге боллукыду деген ушакыны бардыра эдиле. Ата ташларында Геляланы бу кыуанчлы жыйылыулары байрамгыа кыуралгыанын энгда да бир кере чертирге сюеме. Ол кюн эски журтда адамла бир-бирден айырылмай, кыобуз таууш да кечге дери эшитилгенлей тургыанды.

ГЕЛЯЛАНЫ Лиза,
журналист, КъМР-ни культурасыны
сыйлы кыуллукчысу.

АТЛАРЫ

ПРОЗА

ТОЛГЪУРЛАНЫ ЗЕЙТУН. Хутай. *Роман. Баргъаны* 2

НАФИ ДЖУСОЙТЫ ТУУГЪАНЛЫ – 85 ЖЫЛ

ГУРТУЛАНЫ САЛИХ. Кавказ адабиятны жакъчысы 85
РАИСА ДИДИГОВА. Керти адамлыкъ 92
НАФИ ДЖУСОЙТЫ. *Назмула* 98

ПРОЗА

АБДУЛЛАЛАНЫ ИСМАЙЫЛ. Чыранда. *Повесть* 107

ПОЭЗИЯ

АХМАТЛАНЫ САФАРИЯТ. *Назмула* 141

«МИНГИ-ТАУНУ» КЪОНАГЪЫ

АЙДАРБЕК САРМАМБЕТОВ. Хайыуан. *Хапар* 157

БОРИС МАЗИХОВХА – 75 ЖЫЛ

Ал сёз 162
БОРИС МАЗИХОВ. *Хапарла* 163

ПОЭЗИЯ

ГАЗАЛАНЫ АМИНА. *Назмула* 184

УЛЛУ ХОРЛАМНЫ 70-ЖЫЛЛЫГЪЫНА

ЗОКАЛАНЫ ЗЕЙТУН. Келлет бла Даннёх 192

ЭСКИ ЖУРТДА БАЙРАМ

ГУРТУЛАНЫ МАРИЯМ. Берте аталгъан адабият марафон
Тюркге да жетди 199
ГЕЛЯЛАНЫЛИЗА. Тукъумжыйылыу 220

МИНГИ ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 1 (179)

*Литературно-художественный
общественно-публицистический журнал*

На карачаево-балкарском языке

Соучредители
Государственный комитет по СМИ,
общественным и религиозным организациям,
Союз писателей КБР

Свидетельство о регистрации
ПИ № ТУ07-00105 от 24 декабря 2014 г.

Художник Баккуев Владимир

Технический редактор, компьютерная верстка *Л. М. Батит*
Корректор *Р. А. Боттаева*

Сдано в набор 25.12.14. Подписано в печать 29. 01. 15. Формат 60 x 90 ¹/₁₆.
Бумага офсетная. Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная.
Усл. печ. л. 14,00 Уч.-изд. л. 12,5. Тираж 1800 экз. Заказ № 17. Цена сво-
бодная. Адрес редакции: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5.

Отпечатано в полном соответствии с качеством
предоставленных диапозитивов

---

*Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюрютмейди. Къол жаз-
малагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла. Басмалан-
нган затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кёз къарамы бирча
болмазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы баиша жерде басма-
лагъанда: «Была «Минги Таудан» алынгандыла», – деп чертген борчду.*